

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI**

**XIII-XV. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRK-MOĞOL
HALKLARININ SOSYO-KÜLTÜREL TARİHİ**

Doktora Tezi

Ganbat LKHUNDEV

Ankara-2013

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI**

**XIII-XV. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRK-MOĞOL
HALKLARININ SOSYO-KÜLTÜREL TARİHİ**

Doktora Tezi

Ganbat LKHUNDEV

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

XIII-XV. YÜZYILLAR ARASINDA TÜRK-MOĞOL
HALKLARININ SOSYO-KÜLTÜREL TARİHİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ

Tez Jüresi Üyeleri

Ad ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2013)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Ganbat LKHUNDEV

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNZÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
KAYNAK TANITIMI VE YÖNTEM.....	VIII
a) Kaynak Eserler.....	VIII
b) Araştırma Eserleri.....	XX
GİRİŞ.....	XXVI
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
1.1. Türk-Moğol Devletinin Hakim Olduğu Coğrafyanın Özellikleri ve Tarihsel Bakış.....	1
1.2. Devletin Kuruluşu sırasında Türk ve Moğolların Siyasi ve Askeri Teşkilat.....	25
1.2.a. Siyasi Teşkilat.....	25
1.2.b. Siyasi ve İdari Unvanlar.....	31
1.2.c. Ordu.....	37
1.2.ç. Sosyal Teşkilat.....	48
1.2.d. Hukuk ve Ceza	53
İKİNCİ BÖLÜM.....	58
2.1. Türk-Moğol Devletinin Parçalanması ve Varisleri.....	58
2.2. Kubilay ve Yuan Sülalesi.....	70
2.3. Altın Orda Hanlığı.....	83
2.4. İlhanlılar.....	95
2.5. Çağatay Hanlığı.....	107

2.6. Timurlular.....	124
----------------------	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....140

3.1. XIII-XV. Yüzyıllarda Konar-Göçerlerin Ekonomik Hayatı.....	140
---	-----

3.1.a. Hayvancılık.....	140
-------------------------	-----

3.1.b. Avcılık.....	144
---------------------	-----

3.1.c. Yemekler.....	147
----------------------	-----

3.1.ç. Giyim-Kuşam.....	153
-------------------------	-----

3.1.d. Ev ve Çadır.....	156
-------------------------	-----

3.1.e. El Sanatları.....	158
--------------------------	-----

3.1.f. Tarım.....	160
-------------------	-----

3.1.g. Ticaret.....	163
---------------------	-----

3.1.ğ. Maliye.....	169
--------------------	-----

3.1.h. Şehir.....	177
-------------------	-----

3.2. Konar-Göçerlerin Kültürel Hayatı.....	183
--	-----

3.2.a. Din ve İnanç.....	183
--------------------------	-----

3.2.b. Eski Türk Dini.....	191
----------------------------	-----

3.2.c. Şamanizm.....	194
----------------------	-----

3.2.ç. Totemcilik.....	198
------------------------	-----

3.2.d. Cenaze.....	201
--------------------	-----

3.2.e. Örf ve Adet.....	204
-------------------------	-----

3.2.f. Yazı ve Dil.....	206
-------------------------	-----

3.2.g. Bayram ve Oyun Eğlenceler.....	212
---------------------------------------	-----

SONUÇ.....	216
ÖZET.....	219
ABSTRACT.....	220
KRONOLOJİ.....	221
KAYNAKÇA.....	227
EKLER.....	249
1. Tablolar.....	250
2. Fotoğraflar.....	259
3. Haritalar.....	262

ÖNSÖZ

Cengiz Han'ın, 13. yüzyılda kurduğu devlet üzerine geçmişte birçok araştırma yapılmıştır ve bugün de bu araştırmalar hala sürmektedir. Özellikle bu devletin çöküşü esnasında yaşanan olaylar ve çöküş sonrası dönem hakkında siyasi tarih açısından pek çok şey ortaya konmuşsa da bunların yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Bunun yanı sıra 13.-15. yüzyıllar arasındaki Türk-Moğol halklarının sosyo-kültürel tarihi de az da olsa araştırılmış konulardan biridir.

Bugüne kadar birçok araştırmacı bu hususta incelemelerde bulundu. Biz bu tez ile daha önce yapılmış araştırmalar ve kaynak eserler ışığında yeni bir değerlendirme ve incelemede bulunmayı planladık.

Bu çalışmanın temelini Orta Çağ'daki Türk-Moğol halklarının siyasi faaliyetleri oluşturmakla birlikte, bu halkların aralarındaki sosyo-kültürel ilişkiler üzerinde de durulacak.

Herşeyden önce tezimizde Türk-Moğol Devletinin tarihine bakarak, birinci bölümde coğrafi durumu, ikinci bölümde siyasi tarihi, üçüncü bölümde ise bu devletin sosyo-kültürel tarihi hakkında bilgiler vermeye çalışıldı.

Tezde Orta Çağ'da özellikle 13.-15. yüzyıllar arasında yaşamış Türk-Moğol halklarının sosyo-kültürel tarihi, benzerlikleri ve farklılıklarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Yapılan her araştırma veya incelemede bazı eksiklik veya yanlışlıkların olması kaçınılmazdır. Bu nedenle hazırlanmaya çalışılan bu tezde de bazı eksiklik veya hataların olması muhtemeldir. Ancak bu araştırmanın ileriye dönük pek çok problemin çözümüne katkı sağlaması açısından bir rehber niteliği taşıyacağı ve daha sonra yapılacaklara ışık tutmasını ümit ediyoruz.

Türkiye’deki doktora tez çalışmam süresince bana daima yol gösteren ve katkılarını esirgemeyen tez danışmanım Sayın Prof. Dr Saadettin GÖMEÇ’e, D.T.C.F. Genel Türk Tarihi öğretim üyeleri Prof. Dr. Eşref BUHARALI’ya, Prof. Dr. Üçler BULDUK’a, sayın hocamız Prof. Dr. Merthan DÜNDAR’a ve emeği geçen tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç biliyorum.

Ayrıca Türkiye’de bulunduğum süreçte bana maddi destek sağlayan Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)’na minnettarım.

Bu süreçte beni her zaman anlayışla karşılayan ve destek olan sevgili eşim Azjargal’a ve kızım Behi’ye, tezin gramer hatalarını düzeltmemde yardımcı olan Çetin FIRAT ve eşi Ülkü FIRAT ile Dolunay Ekici ÇAKAR’a, Ankara Üniversitesi Türkoloji Doktora öğrencisi Nasir ŞAHGÖLÜ’ne, Tarih Bölümü öğrenci arkadaşlarıma ve ayrıca bana kitap okumayı sevdiren anne ve babama teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
a.g.t	Adı geçen tez
AİBÜ	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AÜ	Ankara Üniversitesi
CAJ	Central Asiatic Journal
Çev.	Çeviren
DT	Doktora Tezi
DTCFD	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Dergisi
GEFAD	Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi
İA	İslâm Ansiklopedisi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
LT	Lisans Tezi
MSJMS	Mongolian Studies, Journal of Mongolia Society
MSÜ	Mimar Sinan Üniversitesi
s	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü

SEH	Studia Ethnologica
SH	Studia Historica
SÜ	Selçuk Üniversitesi
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
YLT	Yüksek Lisans Tezi

KAYNAK TANITIMI VE YÖNTEM

a) Kaynak Eserler

Türk-Moğol Halklarının tarihi üzerine birçok kaynak eserler bilinmektedir. Buna bağlı olarak konuya başlamadan önce dönemin ana kaynakları ve bu hususta yapılan araştırmalar üzerinde kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi): Moğollar üzerine Moğolca olarak yazılmış ilk yazılı eser, "Moğolların Gizli Tarihi"dir. Eser, Moğolların efsanevi menşeyinden başlayarak yaklaşık 1240 yıllarına kadar olan tarihi bilgileri içermektedir. Eserin 1240 yıllarında yazılmış olduğu neredeyse bütün bilim adamları tarafından kabul görmektedir. Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi) üzerinde başta P.Pelliot, Igor de Rachewiltz¹ ve F.W.Cleaves² olmak üzere bir çok batılı araştırmacı incelemede bulunmuştur. Eser, S.A.Kozina³ tarafından Rusça'ya, A.Temir⁴ tarafından ise Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca, Ts.Damdinsüren, Ş.Gaadamba ve B.Sumyabaatar'ların günümüz Moğolcasına tercümeleri bulunmakta ve pek çok araştırmacı tarafından incelenmektedir.

Eserin, yazıldığı dönemde herkesin okumasına izin verilmediği için 'Manghol-un Niuça Tobça'an' yani Moğolların Gizli Tarihi diye adlandırılmış olabileceği düşünülmektedir. Eserde kullanılan 'Tobçi' sözü, kısaltmak ve toplamak

¹ I.Rachewiltz, **Index To The Secret History of the Mongols**, Bloomington 1972; I.Rachewiltz, "Some Reflections on Paragraph One of The Secret History of the Mongols", **Fifth International Congress of Mongolists**, Ulaanbaatar 1992, s.337-343.

² F.W.Cleaves, **The Secret History of Mongols**, London 1982.

³ S.A.Kozina, **Sokrovennoe Skazanye**, Moskva-Leningrad 1941.

⁴ **Manghol-un Niuça Tobça'an** (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. A.Temir, Ankara 1948.

manasındadır.⁵ Bunu, benzer Moğol kaynaklarının adlarında da görebiliriz. Mesela: Adının içersinde “Tobçi” sözü geçen ‘Erdene-un Tobçi’, ‘Altan Tobçi’ gibi Moğol kaynakları bulunmaktadır. Günümüze kadar asıl nüshası bulunmayan eserin aslının Uygur harfleriyle yazıldığı tahmin edilmektedir. Mogolların Gizli Tarihi’nin günümüzde sekiz nüshasının bulunduğu bilinmektedir.⁶ Eserde Cengiz Han ile birlikte kabile ve aristokratların tarihi, destan şeklinde aktarılır.⁷ Bu yüzden hem tarihi, hem de destani bir eser diyebiliriz. Kitabın bir başka dikkat çekici özelliği ise bazı şahısların daha çok destan kahramanı gibi anlatılmasıdır.

Altan Tobçi: “Haadiyn Ündsen Huraanguy Altan Tobçi”⁸ Bu eserin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1604 yılında yazılmış olabileceği tahmin ediliyor. Bunun dört nüshası bulunmaktadır. Eserin diğer pek çok Moğol kaynağının olduğu gibi Cengiz Han’ın tarihi yeni yazılmaktadır. Eserin, “Moğolların Gizli Tarihi”nden alındığı ve sonraki olayların kronolojik olarak verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ortaçağda yazılmış bütün Moğol kaynaklarında bu özellik görülmektedir. Altan Tobçi’nin bilinen 4 nüshası mevcuttur. Bunlar:

- I) Lama Galsan Gombaev’in Rusça tercümede esas aldığı nüsha,
- II) Pekin nüshası,
- III) Sankt-Petersburg’un Asya Müzesi’nde bulunan nüsha,
- IV) Kozin tarafından MGT ile neşredilen nüsha.

⁵ M.Kafalı, **Çağatay Hanlığı**, Ankara 2005, s.14.

⁶ V.Çakan, **Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları**, Ankara 2009, s.235.

⁷ B.Ya.Vladimirtsov, “The Oirat-Mongolian Heroic Epic”, **Mongolian Studies, Journal of Mongolia Society**, Çev. Nattier and John R.Krueger, Vol VIII, Bloomington 1983-84, s.7.

⁸ **Haadiyn Ündsen Huraanguy Altan Tobçi**, Haz. Ş.Çoymaa, Ulaanbaatar 2006.

Moğol vakayinamesi, Galsan Gombayev tarafından Moğolca metni ve Rusça tercümesi Trud Vost. Otdelenya Russk. Arxeolog. Obşçeviva, VI, 1858’de neşredilmiştir.⁹ Ayrıca C. R. Bawden’in¹⁰ “The Mongol Chronicle Altan Tobçi” adlı çevirisi bulunmaktadır. Yazar, İngilizce çeviri dışında Moğolca metin ve transkripsiyonu da eklemiş ve eserin incelenmesi üzerine geniş bir giriş eklemiştir. 282 maddeden oluşan “Moğolların Gizli Tarihi”nin 233 maddesi Altan Tobçi’de tekrarlanmaktadır. Bu eser, Cengiz ve Yuan dönemi ile Moğolistan’ın 17. yüzyıla kadarki siyasî durumunu anlatmaktadır. Eserin son kısmında Cengiz Han’ın neslinden gelen son hükümdarı Ligden Han’ın, tahta çıkmasını anlatarak eser son bulmaktadır. Eserin bir özelliği de orta çağ Moğol tarih yazıcılığının iyi bir örneğini teşkil etmesidir.

Söz ettiğimiz eser dışında, tezimizde Sayın Tuncer Gülensoy¹¹ ile Ş.Çoymaa’nın Luvsandanzan’ın “Altan Tobçi”¹² adlı eserinden aktardığımız çevrileri karşılaştırarak kullanılmıştır. Bununla beraber, “Mergen Gegeeny Altan Tobçi”¹³ denilen eserden istifade edildi. Fakat bu eserlerin belgeleri birbirlerine benzerlik gösterdiği için çalışmamızda uygun olan yerlerde ayrı ayrı kullanılmıştır.

Arvan Buyant Nomyn Tsagaan Tüüh-Tsagaan Tüüh (Ak Tarih): Yuan döneminin en değerli kaynaklarından biridir. Eserin kim tarafından yazıldığına dair bilgiler mevcut olmasa da Kubilay Han döneminde yazılmış olduğu kesin olarak bilinmektedir. Yuan hükümdarı Tug Timur (1330-1333) döneminde 1330 yılında eserin

⁹ Z.V.Togan, **Tarihçe Usul**, İstanbul 1950, s.247.

¹⁰ C.R.Bawden, **The Mongol Chronicle Altan Tobçi**, Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1956, s.X-205.

¹¹ Luvsandanzan, **Altan Tobçi**, Çev. T.Gülensoy, Ankara 2008.

¹² bLo-bzan bsTan-‘jin, **Altan Tobçi (A Brief History of the Mongols)**, by, F.W.Cleaves, Cambridge: Harvard University Press 1952; Luvsandanzan, **Altan Tobçi**, Haz. Ş.Çoymaa, Ulaanbaatar 2006.

¹³ Mergen Gegeen Luvsandambizaltsan, **İh Mongol Ulsyn Ünsen Altan Tovç Tuuj Orşvoy**, Haz. D.Bürnee, Ulaanbaatar 2006.

yeniden düzenlenmiş olduğu bilinmektedir.¹⁴ Moğolistan Milli Kütüphanesi'nde bulunan eserin kopyasının ise 17-18. yüzyıllara ait olduğu kullanılan dilinden anlaşılmaktadır. Eser, devlet, hukuk, tarih ve edebiyat açısından önemli belgeler içermektedir.

Yüan-Shih: Yuan dönemi hükümdarı Kay-San zamanında (1308-1311) bu eser Moğolların resmî tarihi olarak yazılmıştır. Moğolların kurduğu Yuan devleti sona erdikten sonra Çin geleneği üzerine Ming hükümdarının emriyle Yuan tarihini ele alan, ayrıntılı bir eser yazılmış ve bu Yüan-Shih (Yüan Sülâlesi Tarihi) olarak adlandırılmıştır. Eser 1259'dan 1294'e kadar Hanbalık'ta (Pekin) oturan Moğol Hânedânlığının tarihidir.¹⁵

Togoontömör Khaaniy Tüüh (Togan Timur Han'ın Tarihi):¹⁶ Yuan Devletinin en son hükümdarı olan Togan Timur dönemi ile ilgili bu eser Çuang Hen tarafından yazılmıştır. Cengiz Han, 13. yüzyıl Moğolları, Kubilay dönemi, Türk ve Moğol halklarının kültürü, siyasî olaylar ve sonrasına ait Orta Asya Tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eserin başka bir özelliği Yuan sülalesinin çöküş dönemindeki hayatı ve siyasi olaylarının geniş bir şekilde anlatılmasıdır.

Bolor Erkhi:¹⁷ Eserin yazarı Raşi Puntsag'dır. Eserin tam adı "Day Yuan Ulus'un Bolor Erkhi"dir. Raşi Puntsag, eseri 1774 yılında yazmaya başlamış ve 1775

¹⁴ **Arvan Buyant Nomyn Tsagaan Tüüh-Tsagaan Tüüh** (Ak Tarihi), Haz. Ş.Çoymaa, R.Tördalay, Ulaanbaatar 2006, s.18.

¹⁵ V.V.Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, Ankara 1990, s.46; Kafalı, **a.ge.**, Ankara 2005, s.16.

¹⁶ Çuang Hen, **Togontömör Haaniy Tüüh** (Togan Timur Han Tarihi), Çev. Altansumber, Buyant, Pekin 2005.

¹⁷ Raşi Puntsag, **Bolor Erkhi**, Haz. Ç.Bayarsayhan, Ç.Nerguy, B.Büdsüren, Ulaanbaatar 2006.

yılında tamamlamıştır. 18. yüzyılda yazılmış bir eser olsa da Moğol tarih yazıcılığı açısından değerlendirmede bulunulması ve yok olan bazı kaynakların kullanılması eserin değerini artırmaktadır. Ayrıca Yuan sonrası Moğollarının siyasi hayatı ve iç karışıklık döneminin aydınlatması konusunda büyük öneme sahiptir. Eser beş bölüm ve on ciltten oluşur.

Birinci Bölümde, Moğol ve Çin kaynaklarına dayanarak Moğolların kökenleri ile ilgili; İkinci Bölümde, Cengiz Han'ın nesli ile Hindistan ve Tibetli'lerin eski hükümdarları ile ilişkilendirmesi üzerine (Bu görüş Orta Çağ Moğol kaynaklarda yaygın olarak vurgulanmakta olup, Budizmin etkisi açıkça gösteriyor); Üçüncü Bölümde, Cengiz Han'dan Ligden Han'a kadar ki dönemi ile ilgili (Ligden, Cengiz neslinden gelen Moğolistan'daki son hükümdardır); Dördüncü Bölümde, Batu ve Mengü Han'dan başlayarak 16. yüzyıla kadar olan dönem üzerine; Beşinci Bölümde: Cuci Han ve Çağatay Han nesillerinden gelenlerin, ayrıca Cengiz Han'ın kardeşlerinin soy tarihleri ile ilgili bilgiler vardır.

Cami'ü't-tevarih: Türk-Moğol Devletinin bir parçası olan İlhanlılar, günümüzdeki İran coğrafyasında hüküm sürmüşlerdir. İlhanlılar döneminde Türk-Moğol tarihine önem verilerek birçok eser yazılmıştır. Bu çerçevede Gazân Hân (1295-1304) Reşidüddin Fazlullah'ı bu işle görevlendirdi. Onun dışında birçok tarihçilerin ortak çalıştıkları da bilinmektedir. Ayrıca Kubilay Han tarafından Türk ve Moğol tarihini iyi bilen Alp Polat görevlendirilmişti.¹⁸ Bir vazife ile İran'a gelmiş olan ve eski

¹⁸ Alp Polat (yak. 1240-1313) (veya Bolad çengşang) hayat boyunca Yuan (Çin) ve ilhanlılar'da (İran) önemli görevlerde bulunmuştu. Dil öğrenme yetenekli olduğundan Kubilay Han'ın en büyük oğluyla birlikte Çince öğrendi. Babası Cengiz Han'ın "ba'urçı"siydi, yani aşçısı ve Cengiz Han'ın bin kişilik özel saray muhafız birliğinde yüzbaşı olması şaşırtıcı değildi. Apl Polat'a Rejimin iç zümresinden olduğu için

Çinceyi bilen Litaci (Li-ta-tsü) ve Yük-sun adlı Çinli iki âlimde bu görevi üstlenmişti.¹⁹ Eserin dünya tarihi üzerine yazılmış olmasının yanında, Moğol, Çin ve İranlı tarihçilerin ortak çalışmasının bir ürünü olması eserin önemini artırmaktadır.

Cami'ü't-tevarih'in Reşidüddin zamanında çoğaltılmış üç versiyonu bilinmektedir. Bunlardan birisinin bir kısmı London Asiatic Society'de, diğer kısmı Edniburgh Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Arapça olan bu nüsha 1307-1314 tarihleri arasında istihsalı edilmiştir. Eserin ikinci ve üçüncü yazmaları İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde saklanıyor.²⁰ Ayrıca dağılmış nüshalardan birtakim minyatür parçaları ise bazı albümlere yapıştırılmış olarak gelmiştir.

Cami'ü't-tevarih'te Türk-Moğol kavimleri ve Cengiz Han hakkında geniş bilgi ve belgeler yer alır. Ayrıca Ögeday Han, Mengü Han, Tuli ve Kubilay Han'ın zamanından da söz edilmektedir. Eserde İlhanlılardan Hülagu, Abaka, Argun, Gazan ve Olcaytu Hanların tarihine büyük önem verildiği görülmektedir. Cami'ü't-tevarih, İç Asya'nın tarihi kaynağı olarak Herodotos'un İskitler hakkında verdiği bilgiler kadar önemlidir. 20. yüzyılına kadar böyle bir eser kaleme alınmadı.²¹ Bu kitap ilk defa Çarlık Rusya döneminde, 1861-1888 yıllarında Rusça'ya çevrildi. İngilizcesi W.M.Thackston tarafından Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles, Harvard 1998; Moğolcası ise Ts. Sürenhorloo tarafından Sudriyn Çuulgan, Ulaanbaatar 2002,

“çengşang” (chengxiang, mabeynci) unvan verildi. 1284 yılında Kubilay Han'ın elçisi olarak İlhanlılara gelmişti. Bakınız, C.V.Findly, **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. A.Anadol, İstanbul 2006, s.114.

¹⁹ Ş.Günaltay, “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih”, **Belleten**, Cilt I, Sayı 1-4, TTK, Ankara 1937, s.168.

²⁰ N.Atasoy, “Miniyatürlerde Türk Büyükleri ve Alp Arslan”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, Ekim, İstanbul 1971, s.61-62.

²¹ Findly, **a.ge.**, s.115.

adıyla basıldı. Eser günümüzde birçok dile çevrildiği gibi hala incelenmektedir.²² Çalışmamızda bu iki tercümeden faydalandık.

Tarih-i Cihangüşa: Alaaddin Ata Melik Cuveynî tarafından yazılmıştır. Bu eserle ilgili olarak; “yer yer Reşidüddinde bile görülmeyen bilgileri bulmak mümkündür. “Tarih-i Cihangüşa’nın ele aldığı olaylar 655 (1257) yılında son bulur.”²³ Bu kaynak sadece Moğollar değil, diğer halklar ve onların coğrafyası hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

V.V.Bartold eseri inceleyerek, “Tecâribü’-ümem adlı bir eserin devamı ve büyük bir kısmının Harezmsahlar (M.S. 1077-1231) tarihine ayrılmış”²⁴ olduğunu tespit etmiştir. Tezimizde yer yer M.Öztürk’ün Türkiye Türkçesi çevrisini kullandık.

Okçu Milletler Tarihi: Ermeni kaynaklarından Aknerli Grigor’un yazdığı “Okçu Milletler Tarihi” adlı bu eser içerik olarak; Türk-Moğol Devleti, Mengü Han, İlhanlılar devleti kurulmadan önce Anadolu’ya gelen Moğollar, Anadolu’nun siyasi durumu, Gürcü ve Ermeniler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ermenice metin, 1870’de St. Petersburg’da ve Kûdüs’de basılmıştır. Rusça tercümesi; K.Patkanian tarafından, St. Petersburg 1871; İngilizcesi 1954 yılında, “History of the Nation of the Archers (The Mongols) by the Grigor of Akanc”²⁵ adıyla yayımlanmıştır. Türkiye’de

²² Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız, K.Jahn, “Study On Supplementary Persian Sources For The Mongol History of Iran”, **Aspect of Altaic Civilization Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference**, June 4-9, Bloomington: Published by Indian University 1962, s.197-207.

²³ Cuveynî., **Tarih-i Cihangüşa**, Cilt I, Çev. M.Öztürk, Ankara 1988, s.4.

²⁴ Barthold, **a.g.e.**, s.33.

²⁵ H.D.Andreasyan, “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Cilt I, Sayı 2, İstanbul 1950, s.418-419.

H.D.Andreasyan tarafından “Moğol Tarihi”, İstanbul 1954²⁶ adıyla basılmıştır. Eserde 1240’dan 1272’ye kadar Ermeniler ile ilgili siyasi tarih ön planda çıkmaktadır. Ayrıca Vardan Vardapet, Süryanî Mihail, Kumandan Sımbat, Vahram ve Hetum²⁷ gibi Türk-Moğol tarih üzerine yazılmış başka eserler de mevcuttur.

Zafernâme: Timur’un tarihi hakkındaki eserlerden en meşhuru ise ‘Zafernâme’dir.²⁸ Timur’un emri ile Nizamüddin Şâmî tarafından 1401-1402 yılında Farsça olarak yazılmıştır. 15. yüzyıl Orta Asya halklarının hayatı, siyasi ve sosyal durumu gibi pekçok konulara yer verdiği için tarih açısından önemli bir kaynaktır. Türkiye’de Necati Lugal tarafından 1949 yılında Farsça’dan çevrilerek²⁹ incelenmiştir. Türkçe dışında Batı dillerinde de tercümeleri bulunuyor. Z.V.Togan’a göre, F. Tauer, Hafız Abru tarafından yazılan “zeyl”in bazı kısımları 1932 yılında Prag’da³⁰ basılmıştı. Eserde, Cengiz Han, Cuci Han, Ögedey Han ve Toluy hakkında kısaca bahsedilmektedir. Timur’un devleti Orta Asya topraklarında Çağatay Hanlığın devamı olarak kurulduğu için Çağatay Han ve Çağataylılar’ın daha çok ön planda tutularak yazıldığı dikkat çekmektedir.

Tarih-i Reşidi: 1544 ve 1545’de Keşmir’de yazılmış ve Hicri 953 yılında (4 Mart 1546-21 Şubat 1547) bir ekleme yapılmıştır.³¹ Sözü edilen eser, Çağatay Hanlığı

²⁶ Daha geniş bilgi için bakınız, H.D.Andreasyan, **Moğol Tarihi**, İstanbul 1954; H.Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007.

²⁷ Andreasyan, **a.g.m.**, s.401-438.

²⁸ Nizâm Şâmî’nin eserine, Zafer-Nâme adını, bizzat Timur verdi. Bakınız, W.Hinz, “Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki”, Çev. M.A.Köymen, **Belleten**, Sayı 21-22 sayılı Belleten’den ayrı basım, TTK, Ankara 1942, s.88.

²⁹ Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949.

³⁰ Z.V.Togan, **Tarihte Usul**, İstanbul 1950, s.213.

³¹ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006, s.37.

ile ilgili bazı bilgileri içermektedir. Burada, Tuğluk Timur'dan başlayarak Moğolistan Hanları ve Doğu Türkistan halklarının hayatı hakkında pek çok tarihi olaylar anlatılmaktadır. Eserin yazarı Mirza Haydar, Taşkent'te 1499-1500 yılları arasındaki bir tarihte doğmuştur ve Sultan Said'in hükümdarlığının sürdüğü 19 yıl boyunca asker olarak hizmet etmiştir. Z.V.Togan'nın incelemelerine göre, Yazarın asıl adı Muhammed Haydar (1499-1551) olup, "Babur ona Haydar Mirza der. 918 (1512) yılında veli-nimetini terk ederek, Fergana'ya, Moğol hükümdarı Sa'id Han nezdine varıp, ondan Gurgân (damat) unvanı aldı ve kendisi ile birlikte, Kâşgar ve Yârkend'e gitti. Söz edilen eserin dışında "Cihânnüma" adlı eseri da yazmıştı. Kitabın uzun mukaddimesinde Haydar Mirza, Sa'id Han'dan ve bu sefer mâcerâsından bahsettiği gibi, Türk hayatından, bilhassa avcılıktan da söz eder.³² Eser 16. yüzyıl Orta Asya Türk tarihi açısından birinci derece kaynak olarak kabul edilir. 14-16. yüzyılın pek çok siyasi olaylarının aydınlatılması konusunda büyük önem taşır. Hindistan, Türkistan ve İran'da büyük bir ün kazanmıştır. Ayrıca şehirler ve coğrafya hakkında net bir bilgiler içerir.

Shao Hung'un Meng Ta pei lu (Moğol Tatarların Umumî Tarihi) ve Peng Da Ya., Xiu Tingi'nin Hei Ta shi lu (Kara Tatarlara dair Muhtasar): Bu iki eser 1221 ve 1237 yıllarında Türk-Moğol Devleti'ne bizzat ziyaret eden elçilerini gözlemlerini içermektedir.³³ Eserde Türk-Moğol ve Moğol-Çin ilişkileri hakkında geniş bilgi vermektedir. Biz bu tez de Türkçe çevrisinden faydalandık.

İbn Fazlan Seyahatnamesi: İbn Fazlan, Abbasi halifesi Muktedir-billâh tarafından İdil Bulgarlarının hükümdarı İlteber Almış Han'a elçi olarak gönderilmişti.

³² Z.V.Togan, "Haydar Mirza", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt V, İstanbul 1950, s.388.

³³ **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, Haz. M.Uyar, Çev. D.Ankhabayar, İstanbul 2012.

Seyahatnamesinde, Oğuz, Başkurt, Bulgar, Peçenek ve Tatarların hayatını anlatmakla birlikte, Slavlara dair de bilgiler vardır. Z.V.Togan tarafından 1923 yılında İran'ın Meşhed Kütüphanesinde eksik bir çeviri yazı olarak bulunduğu, sonradan 1939 yılında Arapça metninin ve Almanca tercümesinin Leipzig'te yayımlandığı bilinmektedir. Eser, 1975 yılında "İbn Fazlan Seyahatnamesi" adı ile İstanbul'da basılmıştır.

Ayrıca 13-15. yüzyıllardaki Orta Asya'nın siyasi durumundan haberdar olmak için Batı ve Hristiyan dünyasından bölgeye gelen gezgin ve elçilerin gözlemlerini dikkate alabiliriz. Onlar kendi amaçları doğrultusunda Türk-Moğol halklarının hayatı hakkında her türden bilgiyi toplamaya gayret gösteriyorlardı. Bu sebeple onların yazdığı seyahatnameleri önemli kaynak eserler olarak değerlendirmekte fayda vardır. 1240'lı yıllardan 15. yüzyılın birinci yarısına kadar Carpini (1247), Somin Saint-Quentin (via Vincent of Beauvais, 1253), Rubruk (1255), Marco Polo (1298), Jordanus (1328), Odoric (1330), Marignolli (1353), John Sultaniyya (1404) ve Clavijo (1404)³⁴ vs. şahısların seyahatnameleri Türk-Moğol dünyasına dair az veya pekçok bilgiler içerdiğinden kayda değerdir.

Wilhelm Von Rubruk'un seyahatnamesi: Wilhelm Von Rubruk, Fransa'nın kralı Louis. IX (1214-1270) tarafından Mengü Han'a gönderilen elçiydi. Yolda gördükleri ve işittiklerini not ederek sonradan bunu bir rapor halinde Fransa kralına sunmuştu. Bu seyahatnamede Türk-Moğol devletinin örf, adet ve coğrafyasına dair pek çok değerlendirmede bulunmaktadır. Türkçe'ye birkaç defa çevirileri yapılmıştır.

³⁴ P.Jackson, **The Mongols and the West** 1221-1410, Harlow 2005, s.329.

Çalışmamızda H.D.Leicht'ın yayınladığı Almanca tercümesi (Stuttgart 1984) esas alınarak yapılmış E.Ayan'ın Türkçe tercümesi³⁵ ve N.P.Şastina'nın (1957) Rusça çevrisinden Moğolcaya³⁶ aktarılmış baskıları karşılaştırarak faydalanmıştır.

Marco Polo Seyahatnamesi: Bu seyahatname Türk-Moğol Devleti tarihi üzerine araştırma yapan herkes tarafından incelenen bir eserdir.³⁷ Yazar Marco Polo'nun 1254 yılında doğduğu kabul edilmektedir. Polo ailesi 1271 yılında Venedik'ten ayrılıp İpek Yolu üzerinden yolculuk yaparak, 1295 yılında Çin'e ulaşmışlardır. 24 sene gibi uzun bir süreden sonra tekrar Venedik'e dönmüşlerdir. Marko Polo, seyahatnamesinde Kubilay Han, Yuan, İran, Orta Asya halkları ve şehirleri hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir.

Marco Polo hakkında Avrupa dillerinde 2.300'den fazla eser yayımlandığı bilinmektedir.³⁸ Biz tezimizde bunların içinden Moğolca tercüme edilenlerden yararlandık.

İbn Battuta Seyahatnamesi: 14. yüzyılda Türk, İslam Dünyası ve Orta Asya coğrafyası üzerine yazılmış önemli bir seyahatname de İbn Battuta'nın eseridir. İbn Battuta hayatının 29 yılını gezgin olarak yaşamış ve uzun süre Hindistan ve Çin'de

³⁵ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat** (1253-1255), Çev. E.Ayan, İstanbul 2001.

³⁶ Plano Carpini, **Mongolçuudiyın Tüüh-Dorno Etgeeded Zorçson mini** (Moğolların Tarih ve Doğu'ya Seyahatnameleri), Moğolcaya çev. S.Tsolmon, S.Tuya, Ulaanbaatar 1988.

³⁷ Bakınız, Baron A.E.Nordenskjöld, "The Influence of the "Travels Marco Polo" on Jacobo Gastaldi's Maps of Asia", **The Geographical Journal**, Vol 13, No 4, Blackwell publishing on behalf of the Royal Geographical Society 1899, s.396-406; E.Rhys, **The Travel of Marco Polo**, London 1939; F.W.Cleaves, "A Chinese Source Bearing on Marco Polo's Departure From China and Persian Source on His Arrival in Persia", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol 36, Harvard: Harvard-Yenching Institute 1976, s.181-203.

³⁸ P.Jackson, "Marco Polo and His Travels", **Bulletin of the School Oriental and African Studies**, Vol 61, No 1, London: University of London 1998, s.82

kalmıştır. 1349 Ekiminde yurduna döndükten sonra Beni Merin hükümdarlarından Ebu İnân Fâris b. Ebi'l-Hasen'in arzusu üzerine gezi hatıraları Muhammed b. Güzey el-Kelbî tarafından kaleme alınmıştır.³⁹ Bu seyahatnamade gezi seferlerinde gördükleri, devletlerin gelenekleri ve halkların yaşam tarzları hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. İbn Battuta ve onun eseri 19. yüzyıldan beri pek çok araştırmacılar tarafından incelenmiş ve halen araştırılmaktadır.⁴⁰ Tezimizde İ.Parmaksızoğlu tarafından yapılan Türkçe çevirisinden faydalandık.

Ruy Gonzales de Clavijo'nun Seyahatnamesi: Timur döneminde Orta Asya'nın hayatını iyi bir şekilde anlatan eserlerden biri Claviyo'nın seyahatnamesi'dir.⁴¹ Birkaç kere Timur'la görüştüğü için onun ailesi ve saray hayatını güzel bir şekilde anlatmaktadır. Pekçok kaynaklarda olmayan bilgilerin bulunması eserin önemini artırmaktadır. Türkiye'de Ö.R.Doğrul tarafından Türkçeye 1975 yılında tercüme edilmiştir.

Timur'un Günlüğü (Tüzûkât-ı Timur): Tüzûkât-ın Farsça metni ilk defa İngilizce'ye 1773 yılında Bengal Kuvvetleri Koumtanı'nın Farsça sekreteri Major Davy tarafından tercüme edilmiş ve 1783 yılında Oxford'da Farsça metniyle birlikte yayınlanmıştır.⁴² Tezimizde Türkiye'de K.Şakirov, A.Asan tarafından Özbekçe tercümesi, Farsça metni ve J.White'in İngilizce neşrilerden karşılaştırarak yayınlanmış Türkçe çevrisini kullandık.

³⁹ İbn Battuta, **İbn Battuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.IV.

⁴⁰ C.Meillassoux, "L'Itineraire D'Ibn Battuta de Walata a Malli" **The journal of African History**, Vol 13, No 3, Cambridge University Press 1972, s.389-395.

⁴¹ Clavijo, **Anadolu Ora Asya ve Timur**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1993.

⁴² **Timur'un Günlüğü** (Tüzûkât-ı Timur), Çev.K.Şakirov., A.Asan, III. Baskı, İstanbul 2010, s.10.

b) Araştırma Eserleri

Türk-Moğol halklarının köklü bir tarihi birlikteliği söz konusudur. Bu beraberliğin anlatıldığı en eski Türkçe belgeler Kök Türk yazıtları olmakla birlikte, çok daha eski dönemleri ilgili Çin kaynaklardan öğreniyoruz. Bunlara dair hem Türkiye’de, hem Moğolistan’da, hem de batılı ülkelerde şimdiye kadar binlerce yayın yapılmıştır.⁴³ Diğer taraftan yabancılardan ilk önce eski Çin kaynaklarda Türkler ve Moğollardan bahsedilmektedir.

Eski Çin kaynaklarının çok dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerekir. Çünkü Çinliler çoğu zaman hadiseleri fazla abartırlar. Bunu yanısıra Türk ve Moğollara ait bu tarihi belgeleri yine modern metodlar ile inceleyenler Batılılar olmuştur.

Tarihçilerden J.M.Deguines,⁴⁴ E.Chavannes,⁴⁵ J.M.Doerfer,⁴⁶ S.G.Clauson,⁴⁷ İ.Kafesoğlu,⁴⁸ V.V.Barthold,⁴⁹ V.V.Eberhard,⁵⁰ Z.V.Togan,⁵¹ B.Ögel⁵² ve O.Pritsak⁵³

⁴³ Daha geniş bilgi için bakınız, H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986; S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerinin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, AÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1992; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, II. Baskı, Ankara 1999; S.Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1999-2000, 20/31, Ankara 2000.

⁴⁴ J.M.Deguines, **Histoire Générale Des Huns**, Des Turcs, Des Mongols, Tome. I (1756), II (1756), III (1757), IV (1758), Paris.

⁴⁵ E.Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux**, Paris 1903, s.IV-380.

⁴⁶ J.M.Doerfer, **Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen**, Band I-IV, Wiesbaden 1963-75.

⁴⁷ S.G.Clauson, **Studies in Turkic and Mongolic Linguistics**, II. Baskı, London & New York 2002.

⁴⁸ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 34. Baskı, İstanbul 2002.

⁴⁹ V.V.Barthold, **Soçineniya**, Tom II, Moskova 1963.

⁵⁰ V.V.Eberhard, **Çin Tarihi**, IV. Baskı, 2007; V.V.Eberhard, **Uzak Doğu Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2010.

⁵¹ Z.V.Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cilt I, III. Baskı, İstanbul 1981.

⁵² B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş-I**, Ankara 1978.

gibi araştırmacıların çalışmaları başta olmak üzere yüzlerce bilgin bu alanda kıymetli araştırmalara imza atmışlardır. Son dönemde ise Türk ve Moğolların kültürel ve toplumsal hayatı üzerine Türkiyeden S.Gömeç ve A.Taşagıl ve Moğolistan'dan birkaç bilgin araştırmalar yapmaktadırlar.

B.Y.Vladimirtsov, Moğolların İctimaî Teşkilâtı (Moğol Göçebe Feodalizmi) Çev. A.İnan, Ankara 1998: adlı eser Orta Çağ dönemi Moğollarının sosyal hayatlarını araştırmada önemli bir yer teşkil eder. Rene Grousset, Bozkır imparatorluğu, Çev. R.Üzmen, İstanbul 1999; O.Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1998: gibi eserler kayda değer.

Sovyet tarihçiler arasında Orta Asya Türk-Moğol Halklarının sosyal durumunu, etnik yapısını, siyasî ve kültürel tarihini araştıran pek çok şarkiyatçı olduğu bilinmektedir. Bunlardan N.Ya.Biçurin (Yakinf),⁵⁴ G.E.Grüm-Grjimaýlo,⁵⁵ İ.N.Berezin,⁵⁶ A.V.Popov, N.V.Kuner,⁵⁷ A.M.Khazanov⁵⁸ ve diğerlerinin adlarını sıralayabiliriz. Bunlardan V.V.Barthold ve B.Y.Vladimirtsov Türk-Moğol Halklarının tarihi üzerine özellikle Türk-Moğol Devletini tarih, etnografi ve dil açısından değerlendiren büyük bilimsel değere sahip olan çalışmalara imza atmışlardır.

⁵³ O.Pritsak, **Hazarsko-Evreyskiye Dokumenty X. Veka**, Moskova 2003.

⁵⁴ N.Ya.Biçurin, **Sobranii Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii ve Drevnie Vremena**, Cilt I-III, Moskova-Leningrad 1950.

⁵⁵ A.G.Grüm-Grjimaýlo, **Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray**, Cilt I, Sankt-Peterburg 1914, Cilt II, Leningrad 1926.

⁵⁶ İ.N.Berezin, **Hanskye Yarliki**, I, Kazan 1850.

⁵⁷ N.V.Kuner, **Kitaiskie İzvestiya o Narodah Yujnoi Sibirii. Tsentralnoi Azii i Dalinovo Vostoko**, Moscov 1961.

⁵⁸ A.M.Khazanov, **Nomads and the Outside World**, London 1994.

Yuan dönemi ile ilgili Dünya çapında çalışmaları çoğunlukla Çin ve Japon araştırmacılar tarafından yürütülmektedir. Fakat Türkiye’de bu konu üzerine en iyi çalışmaların başına B.Ögel Hocanın Taipai’de 1964 yılında basılmış, Sino-Turcica adlı eseri gelmektedir. Eserde, Yüan-Shih’deki biyografya bahislerine dayanılarak, Yuan sülalelerinin devlet işlerinde görev alan Türkler hakkında bilgiler verilmektedir. Ayrıca B. Ögel’in (İstanbul 1992) Türk Kültürünün Gelişme Çağları, adlı iki cilt eser de önemli bir çalışmadır.

G.Vernadskiy,⁵⁹ B.Spuler,⁶⁰ V.G.Tiesenhausen,⁶¹ A.Yakubovsiy,⁶² M.Kafalı,⁶³ gibi tarihçilerin çalışmaları Altın-Orda Devleti tarihi ve Türk-Moğol halklarının sosyal ve siyasî hayatları açısından açıklayıcı eserlerdendir. Son dönemde ise Altın Orda Hanlığı tarihi üzerine A.M.Özyetkin⁶⁴, İ.Kamalov⁶⁵ araştırmalar yapmaktadır.

İlhanlılar tarih üzerine ise D’Ohsson,⁶⁶ Josef von Hammer-Purgstall,⁶⁷ Henry H.Howorth,⁶⁸ B.Spuler, I.P.Petruşevsky, D.Morgan, K.Jahn,⁶⁹ Judith Kolbas⁷⁰ gibi

⁵⁹ G.Vernadsky, “The Scope and Contents of Chingis Khan’s Yasa”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol 3, No 3/4, (Dec.) Harvard: Harvard-Yenching Institute 1938, s.337-360; G.Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, Çev. E.B.Özbilen, İstanbul 2007.

⁶⁰ B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C. Köprülü, II. Baskı, Ankara 1987.

⁶¹ V.G.Tiesengausen, **Sboenik Materialov Otnosyaşihsy k İstoriy Zolotoy Ordy**, Moskova & Leningrad 1941.

⁶² A.Yu.Yakubovskiy, **Altın Orda ve Çöküşü**, Çev. H.Eren, Ankara 1992.

⁶³ Kafalı, **a.g.e.**,

⁶⁴ A.M.Özyetkin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi**, Ankara 1996.

⁶⁵ İ.Kamalov, **Altın Orda ve Rusya** (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi), İstanbul 2010.

⁶⁶ M.D’Ohsson, **Moğol Tarihi**, Çev. E.Kalan., Q.Şükürov, İstanbul 2006.

⁶⁷ Hammer-Purgstall, **Ilchane** (der Mongolen in Persien), Darmstadt 1842; Hammer-Purgstall, **Geschichte Der Goldenen Horde In Kiptschak**, II. Baskı, Amsterdam: Apa – Philo Press 1979.

araştırmacılar incelemede bulunuyorlar. Türkiye’de, O.G.Özgüdenli, Moğol İranında Gelenek ve Değişim. Gâzân Han ve Reformları (1295-1304), İstanbul 2009, adlı çalışma da zikretmeye değer.

Ayrıca L.Liget, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1998; W.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara 2006; W.Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, Ankara 1998; adlı eserler de Türk-Moğol Devleti özellikle Çağataylılar ve Orta Asya siyasî hayat üzerine geniş bir bilgi vermektedir. Hem Türk hem de Moğol tarihine dair doyurucu bilgiler bulmak malumdur.

Ayrıca Türkiye’de M.Kafalı’nın Çağatay Hanlığı (1227-1345), Ankara 2005, adıyla tanınan çalışması, Çağataylılar üzerine yapılmış en iyi araştırmalardan biridir. Burada Çağatay Hanlığın tarihini bir bütün olarak görmek mümkündür.

Timurlular sahasında ise İ.Aka,⁷¹ Y.Yücel,⁷² M.Ş.Yüksel,⁷³ H.Alan⁷⁴ gibi araştırmacılar Türkiye’de göze batırlar, Türkiye dışında ise P.Jackson,⁷⁵ B.F.Manz⁷⁶ sayabiliriz.

⁶⁸ H.H.Howorth, “The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part XII. The Huns”, **The Journal of the Antropological Institute of Great Britain an Ireland**, Vol 3, London 1874, s.452-475; H.H.Howorth, **History of the Mongols**, Part. II, London 1880.

⁶⁹ K.Jahn, “Study On Supplementary Persian Sources For The Mongol History of Iran”, **Aspect of Altaic Civilization Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference**, June 4-9, Bloomington: Published by Indian University 1962, s.197-207.

⁷⁰ J.Kolbas, **The Mongols in İran**, London & New York 2007.

⁷¹ İ.Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991.

⁷² Y.Yücel, **Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları** (1393-1402), Ankara 1989.

⁷³ M.Ş.Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, Ankara 2010.

⁷⁴ H.Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular**, İstanbul 2007.

⁷⁵ P.Jackson, **The Mongols and the West**, Harlow 2005.

⁷⁶ B.F.Manz, **The Rise and Rule of Tamerlane**, Cambridge 1993.

20. yüzyılda Türkiye’de Orta Asya tarih üzerine sayısız eserler ortaya çıkmıştır.

Bu eserleri yazan ilim adamlardan önceden bahsettimiz alimler dışında A.İnan,⁷⁷ Z.V.Togan,⁷⁸ M.F.Köprülü,⁷⁹ F.Sümer,⁸⁰ A.Caferoğlu, H.N.Orkun,⁸¹ A.Temir,⁸² M.A.Köymen,⁸³ H.Eren,⁸⁴ M.Ergin,⁸⁵ B.Ögel,⁸⁶ O.Turan,⁸⁷ E.Esin,⁸⁸ T.Tekin,⁸⁹ M.Kafalı,⁹⁰ T.Gülensoy,⁹¹ T.Baykara,⁹² R.Genç,⁹³ İ.Aka,⁹⁴ K.Y.Koprıman,⁹⁵ D.Yıldırım gibi alimler önde gelmektedir. Örneğin, İbrahim Kafesoğlu’nun “Türk Milli Kültürü” adlı eserinde değişik Türk devlet ve kabilelerine ait bölümler Türk kültür

⁷⁷ A.İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK, Ankara 1954.

⁷⁸ Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 1970; Z. V. Togan, **Tarihte Usul**, 1986.

⁷⁹ M.F.Köprülü, “Çağatay”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt III, 1945, s.270-323.

⁸⁰ F.Sümer, **Oğuzlar** (Türkmenler), Ankara 1967.

⁸¹ H.N.Orkun, **Türkçülüğün Tarihi**, 1951.

⁸² **Mongol-un Niuça Tobça’an** (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. A.Temir, TTK, Ankara 1948; A.Temir, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, Ankara 1989.

⁸³ M.A.Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Cilt II, Ankara 1954; M.A.Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1963; M.A.Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976.

⁸⁴ H.Eren, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara 1999.

⁸⁵ M.Ergin, **Oğuz Kağan Destanı**, Ankara 1970.

⁸⁶ B.Ögel, **Sino Turcica**, Taipei 1964; B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt I-IX, İstanbul-Ankara 1978-1987.

⁸⁷ O.Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye** (Siyasi Tarihi Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye), VI. Baskı, İstanbul 1998.

⁸⁸ T.Baykara, “Dr. Emel Esin”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl XXIV/1, Ankara 1986, s.v-xxxiii, E.Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul 2006.

⁸⁹ T.Tekin, **Orhon Yazıtları**, Ankara 1989.

⁹⁰ M.Kafalı, Ötemiş Hacı’ya göre Cuci Ulusunun Tarihi, Doktora Tezi, İstanbul 1965; M.Kafalı, **Altın-Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976.

⁹¹ T.Gülensoy, **ZDMG’de Türkoloji ve Mongolistikle İlgili Makaleler Bibliyografyası**, Ankara 1977; T.Gülensoy, **Altan Tobçı** (Moğol Tarih), Ankara 2008,

⁹² T.Baykara, **Türk, Türklük ve Türkler**, İstanbul 2006.

⁹³ R.Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul 1981.

⁹⁴ İ.Aka, **Türk Medeniyet Tarihi**, (K.Y.Koprıman ile birlikte), Ankara 1976.

⁹⁵ K.Y.Koprıman, **Barthold: Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (İsmail Aka ile birlikte), Ankara 1971.

tarihi varlıkların ortaya çıkarması konusunda önemli bir adımdır. Onun Harezmşahlar Devlet Tarihi, eseri de Türk ve Moğol araştırmalarında pek çok kişiye yol göstermektedir. Buna bağlı olarak son yıllarda Türk kültür tarihi üzerine yaptığı araştırmalarda ön planında Prof. Dr. Saadettin Gömeç'in çalışmalarından da⁹⁶ faydalandık. Burada bahsedilen yazarların dışında pek çok araştırmacıların da eserleri olduğu aşikârdır.

⁹⁶ S.Gömeç, “**Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından değerlendirilmesi**”, AÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ve (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 1992; S.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2011; S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2011; S.Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, III. Baskı, Ankara 2011; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2011; S.Gömeç, **Dişi Kurtun Çocukları** (Türk Tarihinin Kahamanları), Ankara 2012; S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, II. Baskı, Ankara 2012; S. Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012.

GİRİŞ

Tarih, eski Yunanca “historia” sözcüğünden gelip, geçmişin anlatılması demektir. Ayrıca tarihin öğretici bir yönü olduğundan, tarihi araştırmalara herkes tarafından değer verilmiştir. Tarih ayrı bir bilim dalı olsa bile, her bilim dalının içinde de yer almaktadır. Tarih araştırmaları yapılırken başka bilim dallarının bilgi ve metodları da kullanılarak değerlendirilmede bulunabilir. Dolayısıyla tarih yazımların da coğrafya, etnoloji, dil bilim, sosyoloji, siyaset, ekonomi, ve felsefe vs. bilim alanları ile doğrudan ilgi kurulmaktadır.

Biz bu tez çalışmamızda, “XIII-XV. yüzyıllar arasındaki Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi” konusunu ele alacağız ve mümkün olduğu kadar bu hususlara dikkat etmeye gayret göstereceğiz.

Kaynakları incelediğimiz de aşağı-yukarı birlikte seyreden Türk-Moğol halklarının tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Türkler, Ergenekon Destan’ında anlatılan efsaneye göre Orta Asya’nın “Kutlu Ötüken” diye adlandırılan topraklardan tarihin sahnesine çıkmışlardır. Çin kaynakları ve Kök Türkçe metinlerdeki bu türeyiş hikâyelerine Moğollar, daha sonra kaleme alınan Oğuz Kagan ve Ergenekon destanlar vasıtasıyla girerler. Hem Türkler, hem de Moğollar bu tarihi yurttan hareket ederek Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika’ya kadar yayılarak en büyük cihan devletlerini kurmayı başardılar.

Tarih kaynaklar ve modern araştırmalara dayanarak, bu konar-göçerlerin ilk cihan devletinin Hunlar olduğunu kesinlikle söylebiliriz. Bu devletin bayrağı altında Türklerin önderliğinde, Moğollar ve diğer etnik gruplar da yerini almışlardı. Daha sonra bu coğrafya’da Hsien-pi, Juan-juan, Kök Türkler devlet kurdular. Kök Türk

döneminde konar-göçer Türkler geniş bir sahaya yayıldılar. Kök Türk Devleti, Kingan Dağlardan başlayarak batıda İran’a ve İdil-Ural’a kadar uzanıyordu.

Hun, Kök Türk ve Uygur çağında Türk birliği içinde gördüğümüz Moğollar, 13. yüzyıla gelindiğinde Türklerin yerini bu kez onlar aldılar.

Türkler ve Moğollar tarafından kurulan cihan devletine ev sahipliği yapan Orta Asya dediğimiz bu coğrafya, konar-göçer halklar için önemli bir mekandır. Bu coğrafyada eskiden beri tabiat ve insan arasında güçlü bir bağ kurularak, bunun üzerinde yaşanan gelişme ile “konar-göçer” hayat tarzı ortaya çıkmıştır.

Konar-göçerlik esasen iklim şartlarına bağlı olarak M.önce 2000-1500’lerden itibaren şekillenen bir hayat tarzıdır.⁹⁷ Ayrıca bu hayat tarzının ortaya çıkmasını tetikleyen unsur coğrafyanın çok zor tabiat özelliklerine sahip olmasıdır. Bu durumda bölgede yaşayan konar-göçerler de zorluğa alışık insanlar olmuşlardı. Konar-göçer veya göçebelik üzerine birçok ilim adamı araştırmalar yapmış ve buna bağlı olarak da kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır. Bu araştırmaların temelinde daha çok kültür ve medeniyet kavramları, bunlarda ne anlatıldığı, konar-göçer kültürün ne olduğu gibi sorular ve cevaplar yatar.

Kültür kavramı Türkiye’de daha çok Z.Gökalp’in çizdiği çerçevede dahilinde açıklanır. Buna göre kültür; bir milletin dini, ahlaki, hukuki, ilmi, bedir (estetik), lisani, iktisadi, teknik hayatlarının ahenkli toplamıdır.⁹⁸ Konu itibarıyla “konar-göçer kültür” dediğimizde, onların inançları, devlet anlayışları ve yaşam tarzlarıyla akla gelir.

⁹⁷ S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.83.

⁹⁸ Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.8.

Tabi ki kültürün dışında “medeniyet” denilen kavram vardır. Mesela, yirmi bir tane medeniyetten söz eden Arnold Toynbee’nin konar-göçerleri bu medeniyetler arasında saymamış⁹⁹ olması onun meseleye ne kadar öznel bulduğunun bir göstergesidir.

Batılıların çoğu, Doğulu konar-göçerlerin kurduğu siyasi yapıları hiç bir zaman medeniyet seviyesine ulaşmamış olarak kabul ederler. Dolayısıyla Batılılar kendilerini medeniyetin beşiği olarak görüp konar-göçerleri kültürünü hesaba katmazlar.

Bu yüzden medeniyetten ne anlıyoruz sorunu çok iyi cevaplamak gerekir. “Medeniyet, kültürden biraz farklılık arz-etmektedir. Medeniyet, milletlerarası ortak değer seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür. Temelini ilim ve teknoloji oluşturur. Bunun da kaynağı kültürlerdir. Kültürler milli, medeniyet ise evrenseldir”.¹⁰⁰ Buna göre, konar-göçerlerin de bir kültürü vardır ve her ne surette olursa olsun medeniyete katkılarda bulunmuşlardır.

Bununla birlikte Batılılar’ın tersine Türkiye başta olmak üzere Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan, Kore ve Japonya’da yapılan araştırmalar farklı görüşler sergilenmektedir. Ayrıca son dönemin Batılı ilim adamları da bu araştırmalara dahil olmak için çaba sarfetmektedirler.

Tezimizin giriş kısmında, ilk olarak sorun ve yöntemler ile kaynak ve araştırmalara yer verdik. Bu alanda bizi ilgilendiren 13-15. yüzyıllara ait kaynakları ele alarak tam bir değerlendirme yaparak, içinden işimize yarayacak kısımları not ettik.

⁹⁹ A.Toynbee, **Der Gang Der Weltgeschichte**, III. Baskı, Zürich 1952. Eserde 21 uygarlıktan söz edilir.

¹⁰⁰ Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.8.

Tezin birinci bölümünde, Türk-Moğollara ait konar-göçer kültürün Orta Asya sahası, 12. yüzyılın Moğolların siyasi durumları ve bu devletin diğer meseleleri üzerinde durulmaya çalışıldı.

Çalışmanın ikinci bölümde, Türk-Moğol Devletinin parçalanması ve bunun sebepleri ile Türk-Moğol Devletinin siyasi tarihinde yer alan Yuan, Altın Ordu, İlhanlılar, Çağatay Hanlığı ayrıntılı olarak ele alındı. Ayrıca Çağatay Hanlığının mirasçısı Timur ve onun devleti hakkında kısa bir değerlendirmede bulunuldu.

Tezin üçüncü bölümde, Türk-Moğol halklarının iktisadi, dini, edebî ve diğer sosyo-kültürel konuları ele alındı.

Çalışmanın sonuç kısmında, Türk-Moğol halklarının sosyo-kültürel tarihi bir bütün olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca 13-15. yüzyıla kadar devam eden bu konar-göçer kültürün mirası hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Tezimizin ekleri üç kısımdan oluşmaktadır. Eklerin birinci kısmında tezimizin konusuna bağlı olarak Z.Baasanjav'ın¹⁰¹ eserinden Türk-Moğol Devletinin teşkilat sistemini gösteren bir tablo, Handemir'in Habibü's-Siyer¹⁰² ile M.Biran'ın¹⁰³ kitabındaki Cengiz Han'ın soy ağacını gösteren tabloları karşılaştırarak ve Matsüda Konçi'nin¹⁰⁴ makalesinden Türk-Moğol Devletinde soyurgalları belirten bir tabloyu ek olarak verdik. İkinci kısımda konuyla ilgili Sultaniye, Buhara, Semerkant'ın günümüzdeki görüntüsünü gösteren fotoğraflar bulunmaktadır. Üçüncü kısımda

¹⁰¹ Z.Baasanjav, **Mongol Ulsiyn Tüüh** (Moğolistan Tarihi), II. baskı, Ulaanbaatar 2006.

¹⁰² Handemir, **Habibü's-Siyer**, Cilt III, Çev. W.M.Thackston, Boston: Harvard University 1994.

¹⁰³ M.Biran, **Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia**, Richmond 1997.

¹⁰⁴ Matsüda Konçi, "İh Mongol Ulsiin üed Umard Hyatadad Ezemşil Onooson Tuhai" (Türk-Moğol Devleti Kuzey Çin'de soyurgal verilmesi.), **Nomadic Studies Bulletin**, Cilt 16, Ulaanbaatar 2009, s.66.

Y.Bregel'in¹⁰⁵ ve R.Grousset'nin¹⁰⁶ kitabından Türk-Moğol Devleti ve Timur döneminindeki siyasi coğrafyayı gösteren haritaları ek olarak verdik.

¹⁰⁵ Y.Bregel, **Historical Maps of Central Asia, 9 th – 19 th Centuries A.D**, Bloomington 2000.

¹⁰⁶ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, VI. Baskı, İstanbul 2010.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. TÜRK-MOĞOL DEVLETİNİN HAKİM OLDUĞU COĞRAFYA VE

TARİHSEL BAKIŞ

Cengiz Han, eski konar-göçer devletlerde olduğu gibi “Kutlu Ötüken”i merkez olarak seçip 1206 yılında Türk-Moğol Devletini kurdu. Bu devletin bayrağı altında Moğolların önderliğinde pek çok etnik gruplar bir araya gelmişlerdi. “Çadırdı yaşıyan” halkları birleştirmiş olan konar-göçer bu devlet tıpkı eski Türklerin kurduğu Hun, Kök Türk ve Uygur devletlerinin yolunu izlemişti. Yeni kurulan Türk-Moğol Devleti’nin asıl coğrafi vatanı ise “Moğolistan Bozkır”ı idi.¹⁰⁷

Moğolistan Bozkır: Bu coğrafya güneyde Gobi Çölünün kuzey tarafından Baykal Gölüne kadar, batıda Altay Dağlarından doğuda Kingan Dağlarına kadar olan geniş bir sahayı kapsamaktadır. Yüzölçümü yaklaşık 1.650.000 km² olarak belirlenmektedir.

Ayrıca Orkun, Selenge gibi önemli nehirlerin yanı sıra günümüzdeki Kentey Sıradağlarından başlayarak Selenge Nehrine karışan Togla¹⁰⁸ ile Kerulen ve Onan Nehirleri de bu bölgede bulunmaktadır.

Bu bozkırın, deniz seviyesinden 1200 metre yükseklikte olması iklim değişikliklerine yol açmaktadır. Yazın 40 derecenin üzerine çıkan ısı, kış aylarında -40 dereceye kadar düşebilmektedir. Kasım ayında tüm ırmaklar, dereler ve göller donar.

¹⁰⁷ Bakınız, Ek Harita 1.

¹⁰⁸ E.Aydın, “The Contribution of The Mongolian Language on The Reading of Place Names in Old Turkic Inscriptions: Togla or Tugla (Tugula?)”, **Central Asiatic Journal**, 54/1, Wiesbaden 2010, s.22-26.

Toprak, kışın kaskatı vasiyettedir. Ağır iklim koşullarının yanısıra yetersiz yağış miktarı bu bozkırın tarıma elverişli olmasını engellemiştir.

Bu coğrafyada yaşamış halkları ele aldığımızda; nüfusun kalabalık olması nedeniyle Türkçe konuşanların başlıca rolü oynadıkları¹⁰⁹ bilinmektedir. 12. yüzyıla gelindiğinde bu coğrafyada Moğollar ağırlık basmaya başlamıştır. Bunun sebebi ise M.S. 93 yılından itibaren Hun Devletin çökmesi ve daha sonra Kök Türk Devletin yıkılması sonucunda Türklerin batıya yönelik göçlerinde kaynaklanmaktadır. Bunların sonucunda Türkler, Altay Dağlarından Anadolu'ya kadar yol almışlar, Doğu Avrupa ve Kuzey İran'a değin geniş bir coğrafyada ayrı ayrı devletler kurarak yaşamaya başlamıştır.

12. yüzyılda Moğolistan coğrafyasında yaşayan boylar, bölgenin coğrafi şartlarına uygun olarak hayat tarzlarını oluşturmuş durumundaydılar. B.Y.Vladimirtsov'a göre, bölgede yaşayan Moğollar, sürdükleri hayat tarz bakımından 12. asır sonu Moğol kabileleri, bozkır tarafında hayvancılık ile uğraşanlar (*hoyin irgen*) ve orman tarafında kara ve su avcılığı ile uğraşanlar (*ke'er-ün irgen*) olmak üzere ikiye ayrılmış bulunuyordu.¹¹⁰ Pek çok boylar konar-göçer yaşam tarzına geçmiş olsa da hala ormanlık bölgede yaşayan avcılıkla uğraşan boylar da bulunuyordu. Fakat bunlar Moğolistan'ın kuzey tarafında yer alan ormanlık bölgelerde yaşıyorlardı. Bu kuzey boyları güneye doğru indikçe avcılık ve göçebe yaşam tarzlarını değiştirerek konar-göçer oluyorlardı.

¹⁰⁹ G.Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya**, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.21.

¹¹⁰ B.Y.Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilâtı**, Çev. A.İnan, Ankara 1944, s.56; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, VI. Baskı, İstanbul 2010, s.222.

Türk-Moğol Devleti kurulmadan önce Moğolistan bozkırında yaşayan Moğollar, Kiyat'lara mensup Nirunlar ve olmayan Dürlüginler diye ikiye ayrılmış bulunuyordu. Coğrafi bakımından, Tayiçi'ut veya Taici'utlar Baykal Gölü'nün doğusunda, Konkurat veya Kongıratlar güney-doğuda, Tatar ülkesine yakın Kinganların kuzey tarafında göçebe hayat sürdükleri bilinmekte idi. Ayrıca Merkit'ler Selenge Irmağı kıyısında,¹¹¹ nehrin güneyinde Kereyitler¹¹², Naymanlar ise yukarı Orkun, Togla ve Ongin nehirleri üzerindeyken, daha doğulu Karakurum bölgesine doğru kaymış durumundaydılar.¹¹³

12. yüzyılda Moğolistan'ın Onan ve Kerulen nehirleri arasında Moğollar¹¹⁴ dağılmışlar, Kentey Sıradağlarındaki Burhan-Haldun Dağının yakınında ise Uryanhay¹¹⁵ kabilesinin yaşadığı bilinmekte idi. Coğrafyanın sürekli etkisi altında yaşayan bu boyların gittikçe konar-göçer olmaya başladıkları bir gerçektir.

Bu küçük boy ve hanlıklar arasından Onan, Kerulen ve Togla nehirleri civarında oturan Moğollar, Temuçin'in önderliğinde siyasi bir birlik olmayı başardılar. 1189 yılında Moğollar, Yesügey'nin oğlu Temuçin'i kabilelerin reisi veya han olarak seçmişlerdi. "Moğolların Gizli Tarihi"nde anlattığı gibi Altan, Huçar ve Saça-beki'ler biraraya gelerek Temuçin ile ant içerek,¹¹⁶ onu Cengiz¹¹⁷ Han¹¹⁸ unvanıyla başlarına

¹¹¹ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.59-60.

¹¹² Kereyit'ler batı tarafında Hangay dağlarına kadar Naymanlarla komşu olarak, kuzey tarafında ise Orkun nehri ve güney tarafına Kerulen nehrine kadar geniş sahada yaşamakta idiler. Ç.Dalay, **İh Mongol Uls** (Büyük Moğol Devlet), Ulaanbaatar 2006, s.107.

¹¹³ Grousset, **a.g.e.**, s.219, 222.

¹¹⁴ Kabul Han'ın yönetmeninde Onon, Kerulen ve Togla nehirlerine yakın bölgede yaşayan Moğollar.

¹¹⁵ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.90.

¹¹⁶ Eski Türk-Moğolların ant içmekle ilgili daha geniş bilgi için bakınız, A.İnan, "Eski Türklerde ve Folklorunda ANT", **DTCFD**, Cilt VI, Sayı 4, Ankara 1948, s.279-290; H.N.Orkun, "Eski Türkler Nasıl

getirdiler.¹¹⁹ Bu hadise Moğollar için tarihi bir dönüm noktası olmuştu. Cengiz Han'ın yönettiği bu yeni devlet, toprak açısından küçük bir yeri kapsamış olsa da ilerideki cihan devletinin temelini oluşturmuştur. 1196 yılında Temuçin ve Kereyit reisi Cürcen'lerle bir anlaşma yapar ve beraberce hücum edip Tatarları yenerler. Kin Hanedanı, ödül olarak Kereyit reisine “Ong Han” ve Temuçin'e ise daha aşağı bir unvan¹²⁰ vermişti. 1202 yılında Cengiz Han, emrindeki ordularla bir daha Tatarlar üzerine yürüdü. Onları tamamen ezdi ve babasıyla atalarının intikamını almak için yetişkin tüm Tatar erkeklerini kılıçtan geçirtmişti.¹²¹ Bu olayla yeni kurulmuş Türk-Moğol Devleti'nin ordusu Tatar'ları yenerek topraklarını güney doğu tarafına genişletti. Bunun yanı sıra Moğolların güçlendiklerini öğrenen Naymanlar, Cengiz Han üzerine yürümek için Öngütleri ittifaka çağırmıştı, fakat Öngütler bu durumu Cengiz Han'a söylemişti. Cengiz Han, 1204 yılının sonbaharında Naymanlarla savaşmış ve bunun neticesinde onları hakimiyet altına almıştı. Cengiz Han 1185-1206 yıllar

Yemin Ederlerdi?”, **Resimli Tarih Mecmuası**, Sayı 9, Eylül, İstanbul 1950, s.349-350; İ.Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, **Milli Folklor**, Yıl 21, Sayı 84, Ankara 2009, s.97-106.

¹¹⁷ O.Turan şöyle der; Benim bildiğime göre, Cengiz adını ilk önce ilmi bir şekilde izah eden P. Pelliot olmuştur. Ayrıca Moğolcası *dalai-in xan* şeklinde olan *talui-nung xan* tabirini izah etmiştir. Vladimirtsov ise, “Çingiz Han” adlı kıymetli eserinde, Çingiz'i şamanlar tarafından tapılan nuranî bir ruh (Esprit de lumière)un adı olduğunu söylemektedir. Daha geniş bilgi için bakınız, O.Turan, “Çingiz Unvan Hakkında”, **Belleten**, Cilt V, Sayı 17-20, Ankara 1941, s.267-276; E.D.Earthy, “Shorter Notes: The Religion of Cenghis Khan” (A.D. 1162-1227), **NVMEN**, Cilt II, Leiden 1955, s.228-232; V.V.Barthold, “Cengiz Han”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt III, İstanbul 1963, s. 91-100; J.Ganbold, “Çingis, Şan-yü Neriyn Tuhayd” (Cengiz ve Şan-yü adları Üzerine), **Studia Historica**, Cilt XXVI, Ulaanbaatar 1992, s.92-95.

¹¹⁸ K.Shiratori, “Kaghan Unvanının Menşei”, Çev. İ.Gökbahar, **Belleten**, Cilt IX, Sayı 36, Ankara 1945, s.504; S.Gömeç, “Kagan ve Katun”, **D.T.C.F. Tarih Araştırmaları**, Sayı 29, Ankara 1997, s.81-90.

¹¹⁹ **Manghol-un Niuça Tobça'an** (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. A.Temir, Ankara 1948, s.57-58.

¹²⁰ “Moğolların Gizli Tarihi”nde: Ca'uthuri olarak geçmektedir. Güçlü noyan manasındadır. Bakınız, **Moğolların...**, s.62.

¹²¹ C.I.Beckwith, **Empires of the Silk Road**, New Jersey 2009, s.185.

arasında büyük ve küçük 32 savaşa¹²² düşmanlarını yenip çadır halklarını birleştirerek kendi hâkimiyetini kurmayı başarmış ve devletin batı sınırını Harezm ülkesine ve Altay Dağlarının batı tarafına kadar ilerletmişti.

Doğu bozkırlarındaki milletleri birleştiren Temüçin'e, 1206 yılında Bars yıl toplanan büyük kurultayda Cengiz Han (Çingiz Han) unvanı verilmiştir. Bu konuda V.V. Barthold şöyle der: “İlk olarak, ne zaman “Cengiz Han” dendiğini ve cengiz (çingiz) sözünün ne mâna ifade ettiğini Moğol an’anesinden, sarîh olarak, öğrenmek kabil olamamaktadır. Bâzılarına göre, Temüçin bu unvanı daha küçük bir sergüzeştçiler grubunun reisi iken, bir kısmına göre, 1203’te Kereyitler üzerinde kazandığı muzafferiyetten ve diğer bir kısmına göre ise, 1206’da Naymanlar karşısında elde ettiği zaferden sonra almıştır. Muasırı olan Çinli Meng-Hung’a göre, Cengiz Çince t’ien-tze (“Göğün oğlu”) karşılığıdır. Diğer bir Çin etimolojisi de Douglas tarafından önerilir, ching-sze “kusursuz savaşçı”.¹²³ Raşid al-Din’in verdiği Moğolca etimolojiye göre ise Cengiz, çink “kuvvetli” sıfatının çoğul şeklidir.¹²⁴ Ama sonradan Ögedey Han’a da “Dalay Han” (Denizlerin Hükümdarı) diye hitap edilmesi ve Ortaçağlarda Moğollar tarafından Tibetlilerin en büyük Budist din adama “Dalay Lama” (Denizlerin veya Büyük Lama manasında) ünvanının verilmesinden dolayı Cengiz isminin Türkçe de “Deniz”, Moğolca da ise “Tengis” (Deniz) manasına geldiği fikri yaygınlaşmıştır.

1206 yılında Cengiz Han tarafından kurulan bu devlet, kuzey’de Baykal Gölü, doğu’da Mançurya, batı’da Altay Dağlarını geçerek Harezmşahların ülkesine kadar, güney’de ise Çin Seddi’nin kuzey taraflarını içeren bir coğrafyada tesir etmiştir. Tarih-i

¹²² Z.Baasanjav, **Mongol Ulsiyñ Tüüh** (Moğolistan Tarihi), II. Baskı, Ulaanbaatar 2006, s.80.

¹²³ R.Douglas, **The Life of Jenghis Khan**, London 1877, s.54; V.V.Barthold, “Cengiz Han”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt III, İstanbul 1963, s.93.

¹²⁴ Barthold, “Cengiz Han”, **İA**, s.93.

Cihangüſa’da ſöyle der: Tatarların oturdukları, doğup büyüdükları yerler ziraate elverişli olmayan yerlerdir. Onların ülkesinin uzunluğu ve eni yedi sekiz aylık bir yoldan fazladır. Doğusunda Hitay, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selengay, güneyinde ise Tangut ve Tibet bulunur.¹²⁵

Tarih-i Cihangüſa’da bahsedildiğine göre genellikle bu topraklar ziraata müsait değildir. Fakat bu bölgede asla tarım yapılmadığını söylemek de doğru olmaz. Dolayısıyla Cengiz Han’ın kurduğu bu devletin konar-göçer kültürü benimsediğini de hatırlatmalıyız.

Türk-Moğol Devleti ortaya çıktığında büyük bir cihan devleti olmak ya da silinip gitmek gibi iki ayrı yola düşmüştü. Bu sorunun çözümü ise seferler düzenleyerek diğer komşu ülkelerden gelen tehlikeleri yok etmek, İpek Yolu ticaretiyle devleti daha zengin durumuna getirerek, güçlü olmasını sağlamak gibi iç ve dış sebeplerin halledilmesiyle belirlenecekti.¹²⁶ Cengiz Han ve oğullarının inandığı gibi Gök Tanrı tarafından ona verilen güç ve yetkiyle dört bir yanda tâbi olmayanlar baş eğdirilmeye koyuldu.¹²⁷ Fakat bunu gerçekleştirmek Cengiz Han için kolay olmadı. Pek çok zorlukları geçerek devleti kurmayı başardı. Devletin güvenliği ve gelişmesi için komşu ülkelerle barışçı bir dış politika izlenmek istemiş, ancak bunun aksine çoğunlukla yıllar savaşlarla geçmiştir.

Cengiz Han’ın dış politikasını 1205-1210 ve 1211-1223 olmak üzere iki döneme ayırabiliriz.¹²⁸ Cengiz Han, ikinci dönemde yani 1211-1223 yıllar arasında

¹²⁵ Alaaeddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihangüſa**, Çev. M.Öztürk, Ankara 1999, s.84.

¹²⁶ Z.Baasanjav, **a.g.e.**, s.458.

¹²⁷ Beckwith, **a.g.e.**, s.185.

¹²⁸ J.Bor, **Bilgüün Diplomatçı Çingis** (Bilge Diplomat Cengiz), II. Baskı, Ulaanbaatar 2004, s.62.

devletin iç güvenliği için dışarıdan gelecek tehlikeleri ortadan kaldırmayı hedeflenmiş ve buna bağlı hareket etmiştir.

Cengiz Han 1211 tarihinde Kin Hanedanına (1115-1234) savaş ilan ederek Kuzey Çin'e saldırdı ve bu savaşın neticesinde 1215 yılında ordusu Pekin'i ele geçirdi. Fakat burada merkezi bir sistem kurmadı ve sadece işgal ile yetindi.

Ayrıca Cengiz Han, devletin batı tarafında bulunan Harezmşahlarla da sulh içinde yaşamak istedi. Harezmşah ülkesinden 1215 yılında Cengiz Han'a elçiler geldiği bilindiği halde dostça bir ilişki kurulamadı. Zaten ikisi de Orta Asya'da büyük güçler haline gelmiş durumdaydı ve bu rekabette biri kazanacaktı. Cengiz Han'ın 450 kişiden oluşan ticaret kervanının üyelerinin Otrar'da öldürülmeleri savaşın açık bir nedeni olmuştur. 1218 yılında Cengiz Han, Harezmşah Muhammed'e karşı savaş açtı ve Türkistan'ın Yedi Su bölgesini almayı başardı. İki ülke arasındaki bu savaş 1223 yılına kadar sürdü.

Cengiz Han, eski düşmanı olan Kara Kıtayların hükümdarını yok etmek için komutanı Cebe'yi yirmi bin kişilik bir kuvvetle göndermiştir. Cebe'nin idaresindeki bu ordu sıkı bir disiplin sayesinde yerli halkın desteğini bile sağlamıştır. Bu sefer sonucunda İli, Issık Kөл, Çu ve Talas ile Doğu Türkistan bölgeleri Türk-Moğol Devletine bağlanmış oldu.¹²⁹ Cengiz Han ile ordusu 1219-1220 senesinde Semerkant ve Buhara'ya zapt etti.¹³⁰ 1221 yılında ise Harezmşah Devletinin başkenti Ürgenç şehri 4-5 ay direnmesinin ardından düştü.

¹²⁹ Grousset, **a.g.e.**, s.268.

¹³⁰ **The Chronicle of Ibn al-Athir For the Crusading Period from Al-Kāmil fī'l-ta'rīkh** (The Years 589-629/1193-1231. The Ayyūbids after Saladin and the Mongol Menace), Cilt 3, Çev. D.S.Richards, II. Baskı, Aldershot & Burlington: Ashgate Publishing Company 2008, s.207.

1221 yılında ise Türk-Moğol Devletinin bazı ordu birlikleri Azerbaycan’a girdi ve Gürcistan’a kadar ilerlediler. Burada tam manasıyla bir hâkimiyet kurulamadı ve sadece vergi aldıktan sonra geri dönüldü. Cengiz Han, Harezmşah’ın devletini ortadan kaldırdıktan sonra, ele geçirilen şehirlerin başına kendisine tâbi olan yerel idarecileri geçirdi ve oralara Moğol vergi tahsildarlarını yerleştirdi.¹³¹ 1223 yılı başlarında Türk-Moğol Devletin ordusu, Türkistan, İran, Azerbaycan ve Kafkasya’dan sonra bugünkü Güney Rusya ve Kumanya diye adlandırılan Kıpçak¹³² İlini de ele geçirip, Kırım sâhilinde büyük bir ticaret şehri olan Suğdak’a sahip oldu.¹³³ Böylece Türk-Moğol Devleti batı ve Güney Asya’nın çoğuna hâkim bir duruma geldi.

Savaş sonucunda yeni fethedilen topraklara baktığımızda, coğrafi olarak Amu Derya ve Sır Derya arasında bulunan Maverâünnehir olmak üzere Orta Asya’nın pek çok şehri bulunuyordu. Bu kıraç bölgenin doğu ve Orta Doğu kervanlarının yolu üzerinde olması yüzyıllar boyunca halı, ipek, pamuklu dokuma ve kumaş üreten ya da satan kentlerin doğmasının sebebi olmuştur. Orta Asya Türklerinin bu zenginliği Buhara, Semerkant ve Ürgenç gibi şehirlerin gelişmesiyle kendini belli etmekte idi. Mesela, Semerkant yaklaşık 500.000 nüfusa sahip olmakla birlikte, burada çoğunlukla tüccarlar, sanatçılar, deri, altın ve gümüş işleyenler oturuyordu.¹³⁴ Maverâünnehir hem ziraat hem de ticaret ile o zamanın en zengin bölgeleri arasında yer almakta idi. Artık Türk-Moğol Devleti konar-göçer ve yerleşik halklardan oluşmaktaydı ve iki ayrı

¹³¹ C.I.Beckwith, **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. K.Yıldırım, Ankara 2011, s.159.

¹³² Kıpçak “iç boş ağaç” manasına gelmektedir. Bakınız, S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.171.

¹³³ O.Turan, **Selçuklular zamanında Türkiye**, İstanbul 2005, s.378.

¹³⁴ R.Marshall, **Doğudan Yükselen Güç: Moğollar**, Çev. F.Doruker, İstanbul 1996, s.25.

kültürü barındıran devlet olmuştu. Zira bu devlet, “İpek Yolu” üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmıştı.

1223 yılında Cebe ve Sübetey’in¹³⁵ komuta ettiği ordu Doğu Avrupa’dan geri dönmüştür. Bu asker birliği keşif ordusu olarak değerlendirebiliriz. Onlar Doğu Avrupa’ya ulaşmak için yeni yollar bulmuşlardı ve orada yaşayan halklar hakkında geniş bilgi edinmişlerdi. Sonradan Sübetey ve Batu Han gibi komutanların yönettiği büyük seferlerde bu keşif ordusunun bilgilerinden yararlanılmıştır.

Cengiz Han, 1225-1227 yıllarında Tangutlara savaş açmış ve onların topraklarını Türk-Moğol Devletine katmıştı. O, 1227 yılında Tangut ülkesinin fethi sırasında attan düşerek, hastalanıp öldü. Onun vefatının ardında muazzam güçlü ve yetenekli bir ordu ile onu yönetecek komutanlar ve ayrıca büyük bir toprağa sahip devletini oğullarına miras bıraktı.

Cengiz Han’ın dönemine baktığımızda konar-göçerler en değerli coğrafi bölgelere hakim yaşamaktaydılar ve ihtiyaçları olan malları “İpek Yolu” üzerindeki yerleşik halklardan almaya başlamışlardı. Ögedey, Güyük ve Mengü Han zamanında bu devlet sistemi daha da genişledi. Ayrıca şunu da eklemek istiyoruz ki, Türk-Moğol Devletinin politik ve ekonomik kalkınmasında konar-göçer halklar dışında Orta Asya’nın yerleşik Türk kültürlerinin de mühim bir rolünün olduğunu kesinlikle gözden kaçırmamalıyız.

Tangut ülkesini hâkimiyet altına aldıktan sonra bozkırdaki konar-göçerler Cengiz Han’ın vefatıyla yeni bir hükümdarı seçmek için büyük kurultay topladılar.

¹³⁵ Sübetey hakkında daha geniş bilgi için bakınız, Richard A.Gabriel, **Genghis Khan’s Greatest General Subotai the Valiant**, Oklahoma 2004.

Cengiz Han ölmeden önce hükümdarlık tahtını üçüncü oğlu Ögedey'e (1229-1241) devretmeye karar vermişti. Büyük kurultay da Ögedey'i han ilan ederek Cengiz Han'ın isteğini yerine getirmiş oldu.

Ögedey Han döneminde devlet işleri iyice düzenli bir hale geldi. Onun çağında Karakorum daha görkemli bir başkent oldu. Posta istasyonları kurarak halkı büyük bir yükten kurtardı. Onun tesis ettiği bu sistem 20. asrın başlarına kadar Moğolistan'da kullanıldı. Ögedey dönemi için “Tarih-i Cihangüşa”da: Yüce Tanrı, padişahlık yüzüğünü onun devletli parmağına takınca, yukarıda anlatıldığı gibi çevre ülkelere ordular gönderdi. Memleketlerin çoğunu muhaliflerden temizledi. Adaletinin ve cömertliğinin sesi kulaklara küpe, yaptığı iyilikler ve hayırlı işler herkesin koluna bilezik oldu. Saray, âlimlerin sığınağı ve huzur bulduğu, bütün insanların başvurduğu yer haline geldi¹³⁶ denmektedir.

Eserde Ögedey Han ile ilgili buna benzer birçok olaylardan bahsedilmektedir. Hüküm sürdüğü dönemde bütün dinlere mümkün olduğu kadar saygılı ve tarafsız kalmayı tercih eden biriydi. Han seçildikten sonra suç işleyenlere genel bir af çıkardı. Ordu ve korumalarıyla ilgili olarak Ögedey Han; “babamız Cengiz Han'ın yanında vazife görmüş olan gündüz ve gece muhafızları, savaşçıları, eskiden nasıl hizmet etmişlerse, bugün de aynı şekilde devam edeceklerdir”¹³⁷ diye bir ferman yayınladı. Yani Ögedey Han “Moğolların Gizli Tarihi”nde dendiği gibi bütün görevlilerin mevki ve yerlerini çok açık şekilde belirlemişti. 1231 yılında halk ve ordunun idare işlerini ayırt ederek, askeri komutanların oturduğu ülkelerin halklarından fazla vergi almalarını engellemek için kurallar koydu.

¹³⁶ Cüveynî, **a.g.e.**, s.193.

¹³⁷ **Moğolların...**, s.191.

Ögedey Han'ın emri ile 1228 yılında büyük kurultay daha toplandı. Bu kurultayın neticesinde bir takım seferlere çıkılması kararı alındı. 1230'lu yıllarda ordu, birkaç Rus knezliği ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermeni topraklarına kadar ilerledi. Ayrıca doğuda Cürcenlere karşı hücumlara devam ettiler ve 1234'de Kin hanedanını yıktılar. 1235 yılında gerçekleşen kurultay kararı ve Ögedey Han'ın emriyle batıya doğru büyük bir sefer düzenlendi. Bu seferde Ögedey'in oğlu Güyük komutanlığında Moğollardan oluşan merkezi kol, Toluy'nun oğlu Mengü'nün komutanlığında bir kol, Çağatay'ın oğlu Baydar'ın komutanlığında Türkistan askerlerinden oluşan bir kol ve Cuci'nin oğlu Batu'nun komutanlığında kuzey-batı halklarından oluşan bir kol olmak üzere toplam 12 tümen asker, 1236'da Bulgar ili hududuna geldiler. Bu seferin dikkat çeken tarafı Güyük'ün askerlere komuta etmesiydi. 12 tümen askerin 5 tümeni Moğollardan ve 7 tümeni ise Türklerden oluşuyordu.¹³⁸ Bu sefere Cuci Han'ın oğlu Batu komuta etmiş ve devletin toprakları Karadeniz ve Kafkaslardan Moskova'ya kuzeyde İdil-Kama bölgesine kadar tüm Batı Asya'ya¹³⁹ kadar uzatmıştı.

1236 yılı gelindiğinde muazzam bir güce ulaşmış olan bu ordu, İdil-Kama bölgesindeki Fin-Ugorlara ve ardından onların kuzeyindeki Ruslara saldırdı. 1238'de ise Moskova'nın doğusunda yer alan Vladimir'i ve 1240'da ise Kiev'i aldılar ve 1241 yılında tüm bölgeyi kendilerine tâbi kıldılar. Sübetey daha da batıya ilerleyerek Polonya'ya ve Doğu Germanyaya'ya girdi ve orada Liegnitz'deki Silezyalı Dük Henry'nin Germen kuvvetlerini yendi. Ardından güneye yöneldi ve kışı geçirmek için Macaristan'a dönmeden evvel Macarları ve Avusturyalıları yendi.¹⁴⁰ Avrupa ve

¹³⁸ H.Şagdar, **Mongolçuudiyn Ayan Dayn Tsergiyn Urlagyn Tüüh** (XIII Zuun), (Moğolların Seferleri ve Savaş Sanat Tarihi (XIII. asır)), Cilt II, Ulaanbaatar 2000, s.439.

¹³⁹ Beckwith, **a.g.e.**, s.160.

¹⁴⁰ Beckwith, **a.g.e.**, s.160.

Asya’da birçok yerde yapılan bu savařlara raęmen Marko Polo ile Cuveyni de Cengizlileri beraber halklara barıř geldięini¹⁴¹ dile getirmektedir. Moęol kaynakları da bunlarla hem fikirdir. řunu söylebiliriz ki, 12. yūzyılın Tūrk-Moęol halkları hayatta kalma mūcadelesi içindeyken, 13. yūzyıla gelindięinde dūnya devletleri arasında daha gūlū ve zengin olma gayretine dūřmūřtur. Ŗgedey Han, Batı’ya dūzenledięi “Būyūk řehzade”lerin katıldıęı savařı, Kore’nin fethedilmesi, Mengū Han’ın gūney tarafına ŗlkeyi geniřletmek için kardeři Kubilay’i Çin’e gōndermesi ve Hūlegū’yū batıya gōndermesi gibi iřlerle devletin daha da gūlenmesi için çaba gōsterdi. Būyūk hanların yūrūtتūęu politika ve savařların sonucunda Avrupa’nın pek çok yerinde Tūrk-Moęol orduları zafer kazandı. 1241-1242’de yapılan seferler sonucunda ŗlke sınırları Polonya, Macaristan ve Moravia’ya (gūnūmūzdeki ek Cumhuriyeti’nin bir bōlgesi) kadar geniřledi.

1241 yılında Ŗgedey Han’ın ani ŗlūmūnden sonra onun eři Turakina Hatun devleti idare etmeye bařladı. Onun hem akıllı hem de hırslı biri olduęu bilinmektedir. İlk ŗnce memleketin her tarafına elçiler yolladı. O, noyanları uzun sūre hūkūmdarlık tahtı boř kalmaması konusunda uyardı. Uzak memleketlerde olan noyanlar kurultaya gelediklerinden haberciler gōnderip bir sūrelięine devletin onun tarafından yōneltilmesini istediler.¹⁴² Zaten Turakina’nın isteęi de buydu. Ŗgedey Han hayattayken ŗūncū oęlu Kūū’yū Han seçmiřti. Fakat 1236 yılında Songlarla yapılan savařta Kūū ŗldūrūlūnce onun yerine Kūū’nūn en būyūk oęlu řiremun veliaht olarak

¹⁴¹ L.Cahun, **Asya Tarihine Giriş**, ev. S.İ.Kaya, İstanbul 2006, s.134.

¹⁴² .Dalay, **İh Mongol Uls** (Būyūk Moęol Devlet), Ulaanbaatar 2006, s.238.

belirlenmiştir.¹⁴³ Turakina'nın uzun süre devleti yönetmesi noyanlar arasında huzursuzluğa yol açtı. Sonunda, o istemese de tahttan feragat etmek zorunda kaldı.

Kurultay'da Ögedey'in oğlu Güyük (1246-1248) hükümdarlık tahtına oturdu. Cüveynî'ye göre; Güyük tahta çıktığında babasının koyduğu yasalarının yürürlükte olduğunu ve onun değiştirilmeyeceği bildirdi. Babasının mübarek al-tamgasıyla altın mühürlenmiş olan her yarlığın (ferman) kendisi görmese de geçerli olduğunu duyurmak için bir yasa çıkardı.¹⁴⁴ Onun döneminde devletin içinde büyük bir sayım yapılarak, vergi işleri halledilmeye çalışıldı. Bu sırada başta Türkistan olmak üzere Maverâünnehir'i Mesut Beg'e, Horasan, Irak, Azerbaycan, Şirvan, Lur, Kirman ve Gürcistan bölgelerini Argun-aga'nın idaresine verildi.¹⁴⁵ Güyük Han'ın emri ile Azerbaycan'daki Mugan'da bulunan Baycu'nun yerine Elçigiday 1247'den 1251'e kadar bölgeyi yönetti. Güyük Han, Çağatay'ın küçük oğlu Yisu-Mengü'ü 1247 yılında Çağatay Hanlığının idarecisi olarak tayin etti. Bu da Çağatay Hanlığı topraklarının devletin kontrolünde olduğunu gösteriyor.

Diğer taraftan kuzey batıda bulunan Kıpçak toprakları merkezi idareden uzaklaşmaya başlamıştı. Bu arada Güyük Han, Batu Han ile anlaşmazlığa düştü ve bu yüzden onunla savaşmak için yola çıktı. Plano Carpini'ye göre, seferin hedef; Batu Han değil, Hristiyanlığı dize getirmek içindi.¹⁴⁶ Fakat Han, böyle düşünmüş olsa bile,

¹⁴³ Daha geniş bilgi için bakınız, S.Gömeç, "Terken Unvan-ı Hakkında", **D.T.C.F.Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi**, Cilt XVII, Sayı 2, Ankara 2010, s.107-114.

¹⁴⁴ Cüveynî, **a.g.e.**, s.232-233.

¹⁴⁵ Reşidüddin Fazlullah, **Sudriyn Çuulgan** (Camiüt't-Tevarih), Cilt II, Çev. Ts. Sürenkhorloo, Ulaanbaatar 2002, s.136.

¹⁴⁶ Grousset, **a.g.e.**, s.308.

fikrini gerçekleştiremeden sefer sırasında öldü. Sonradan tahta çıkan Mengü Han, Avrupa yerine Uzak Doğu'yu fethetmeyi daha önemli gördü.

Güyük Han'ın ani ölümünden sonra Toluy'nun oğlu Mengü (1251-1259), Batu Han'ın tavsiyesi ve Sübetey Bahadır'ın oğlu Uryanhadai¹⁴⁷ gibi noyanların desteği ile han tahtına oturmuştur.¹⁴⁸ Cüveynî, Mengü Han hakkında pek çok olumlu şey söylemekle beraber idaresiyle bütün dünyayı dize getirdiğine değinir.¹⁴⁹ Rubruk da onun giyim-kuşamı ve fikri özellikleri hakkında bilgi verir.¹⁵⁰

Mengü Han başkent Karakorum'un daha görkemli olması, devletin vergi işlerinin daha sistemli hale getirilmesine ve Song devletinin tamamen fethedilmesi gibi işlerde çaba gösterdi. Gayretli bir başkan, sert ama adil bir yönetici, katı fakat zeki bir politikacı idi. Bu bakımdan o kağanlık makamına geldikten sonra çok büyük bir deha örneği sergilemiş ve bütün dinlere, her türlü taasuptan uzak engin bir hoşgörü içinde yaklaşmıştı.¹⁵¹

Mengü Han'ın emriyle 1256 yılında kardeşi Hülegü Ön Asya'ya sefere çıktı. Amacı henüz fethedilmemiş olan İran ve Irak coğrafyasında bulunan bölgeleri ele geçirmek ve devlete bağlamak idi. Türk-Moğol ordusu 1256'da Kuzey İran'ın Elbruz Dağlarında kümelenen ve uzun süredir terör faaliyetleri ile İslâm dünyasını birbirine

¹⁴⁷ Sübetey Bahadır'ın oğludur. Cengiz Han'ın "Keşik" askerlerden biriydi. Rusya, Kıpçak ve Tibetlere yapılmış savaşlarda kahramanlık gösterdiğinden Mengü Han'ın döneminde ünlü bahadırlar arasında bulunuyordu. Sübetey hakkında daha geniş bilgi için bakınız, **Moğolların...**, s.120, 126; Gabriel, **a.g.e.**, s.1-164.

¹⁴⁸ Raş-i Puntşag'ın 1774-1775 yılları arasında yazılmış bu kaynak-eseri Moğolların tarihi hakkında geniş bir bilgi vermektedir. Bakınız, Raş-i Puntşag, **Bolor Erkhî**, Cilt I, Ulaanbaatar 2006, s.136.

¹⁴⁹ Cüveynî, **a.g.e.**, s.510.

¹⁵⁰ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.85.

¹⁵¹ Z.Kitapçı, **Moğollar Arasında İslâmiyet**, Cilt II, Konya 2000, s.58-59.

katan İsmâ'îlî Tarikatının Haşhaşinlerini ortadan kaldırdı. 1257 yılında Haşhaşinlerin ana üssü olan Alamut'u aldılar ve Haşhaşinlerin reisi bizatihî Mengü'nün emriyle öldürüldü. Bundan sonra Irak'a doğru ilerlediler ve 1257'de Bağdat'a saldırdılar.¹⁵² Bütün bu hareketler Mengü Han'ın emri ile yönetiliyordu.

Çin Denizinden Dneyper'e kadar uzanan bu geniş sahayı zapteden muazzam güç 350.000 askerden ibaretti. Herhalde bunun 3/2'si Türk ve diğer etnikten 3/1'i de Moğol idi.

Bu arada devrin en büyük İslam devleti olan Harezmşâhlar yıkılmış, Sultan Kutbeddin Muhammed Hazar Denizinde bir adaya kaçarak orada ölmüştü. Onun oğlu Celâleddin Mengüberti Moğollara karşı emsalsiz kudret ve kahramanlıklar göstermiş; Gürcistan'ı ezmiş, bir asır önce Müslüman Türklerin elinden çıkan Gürcü merkezi Tiflis'i almıştı.¹⁵³ Fakat Moğolların da Celaleddin Harezmşahi kendi haline bırakmaya niyetleri yoktu.

Onlar batıya, Memlûk Suriyesine doğru da ilerlediler ve epey mesafe kat ettiler. Ancak Mengü Han'ın ölüm haberi gelince Hülegü'nün emrindeki kuvvetlerin çoğu geri çekildi. Memlûkler arta kalan Moğollara saldırdılar ve onları Ayn-ı Calut'da, 6 Eylül 1260 tarihinde vuku bulan savaşta mağlup ettiler. Bu olay Moğolların Güney-batı Asya'daki ilk geri çekilmeleri¹⁵⁴ olarak görülür. Bu olaylar o döneme göre önemli olsa da Türk-Moğol Devleti'nin siyasetini etkileyecek kadar büyük değildi. Sadece sözü edilen coğrafyada ordunun saldırısı durdurulmuş oluyordu.

¹⁵² Beckwith, **İpek Yolu...**, s.161.

¹⁵³ O.Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2005, s.384.

¹⁵⁴ Beckwith, **İpek Yolu...**, s.161.

Suriye'nin topraklarından Kore Yarımadasına kadar olan bu geniş alanda Cengiz Yasası ile insanlar idare edilmekte idi. Moğol istilâlarının ilk sonucu, güçlü göçebe Türk boylarının, yani Türkmenlerin batıya doğru göçmelerine neden oldu. Bunlar, Orta Asya'dan İran ve Doğu Anadolu'ya gelmişlerdi. 1243'ten sonra bir kez daha batıya doğru göçerek Bizans ile Selçuklu Devleti arasındaki sınırda, Batı Anadolu'nun dağlık bölgelerinde toplandılar.¹⁵⁵ Ayrıca bu hareketin doğurduğu bir başka sonuç olarak Türk-Moğol Devleti ordusuna katılmış birçok Türk-Moğol boyları da batıya gelmiştiler.

Genel olarak Türk-Moğol Devleti açısından bakarsak, Mengü Han dönemindeki seferlerin başarıyla devam ettiği ortadadır. Ayrıca onun çağında Orta ve Ön Asya toprakları üzerinde kesin bir otorite kuruldu.

Coğrafya açısından, Mengü Han döneminde Moğolistan'dan yönetilmekte olan hükümet bütün Orta Asya, Kuzey Çin'in tamamı ve Doğu Rusya toprakları gibi geniş bir sahada hakimiyet kurmuş idi. Çağın büyük gezginlerden Rubruk; Don Nehrinin ağzında batıya, Tuna'ya kadar her şey Moğolların (Türk-Moğol Devleti) ülkesine aittir. Ayrıca, İstanbul istikametine doğru Assanların ülkesi,¹⁵⁶ Walachia¹⁵⁷ ve Küçük Bulgarya, Slovenya'ya kadar onlara vergi öderler¹⁵⁸ der. Ayrıca Mengü Han döneminde devletin vergi sistemi düzene sokulmuş ve Moğolistan ve diğer memleketlerde bulunan konar-göçer ailelerden yüz hayvan başına bir, bir ailenin yüzden az hayvanı var ise vergiden muaf tutulmasına dair emir çıkarıldı. Türkistan ve Çin'de bulunan her zengin kişiden on altın, fakir olanlardan ise bir altın dinar vergi

¹⁵⁵ H.İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ** (1300-1600), Haz. R.Sezer, İstanbul 2007, s.12.

¹⁵⁶ Tuna'nın güneyinde Makedonya'dan Arnavutluk'a kadar uzanan bölge.

¹⁵⁷ Ulahya, Eflak. Bakınız, Rubruk, **a.g.e.**, s.29. Dipnot 17.

¹⁵⁸ Rubruk, **a.g.e.**, 2001, s.29.

olarak alınıyordu.¹⁵⁹ Bu genel vergi sistemi sayesinde Türk-Moğol Devletin hazinesi oldukça arttı.

Bu dönemde güneyde Mengü Han'ın emriyle kardeşi Kubilay, Yang-tseu Nehri üzerindeki Wu-çeu'yu (şimdiki Wu-çang) kuşatıp¹⁶⁰ devleti genişletmek ve Çin'i fethetmekle meşguldü. O dönemde Tuna bölgesinden, Çin topraklarına kadar geniş bir sahayı yukarıda da belirttiğimiz üzere tek bir han (Mengü Han) yönetiyordu.

Cengiz, Ögedey, Güyük ve Mengü Hanların dönemlerinde devlet halkının daha rahat yaşaması için elverişli toprakları elde etmek ve ticaretle daha zengin olmak üzere bir politika yürütülmüştür. Ögedey ve Güyük Hanlar Avrupa'nın birçok bölgelerini ele geçirmeyi başardılar. Mengü Han ise biraz daha doğu tarafıyla ilgilendi.

Doğu Rusya genellikle konar-göçer kültürün yaşam alanına girmekte ve Avrupa'dan gelen ticaret yolları geçtiği için önem taşımakta idi. Kuzey Çin ise tarımla uğraşan halklardan vergi almak suretiyle yönetilmekte olup, Mengü Han döneminde tamamen fethedilmiş bulunuyordu. Türkistan bölgesi ise eskiden tarıma el verişli topraklar olduğundan ziraatın geliştiği bir yer olarak biliniyordu. Dolayısıyla şehirler kurulmasının yanı sıra ticaret de epey gelişmiş durum da olduğundan İpek Yolu önem kazanmış idi. Bu yüzden bölgenin o zamanların Türk-Moğol halkları için hayati önem taşıdığı malumdur.

Mengü Han'ın ölümü ile zaten bağımsız olma yolunda ilerlemekte olan dört hanlık arasındaki birlik yok oldu. Böylece Kubilay ve Arık Buka taht mücadelesine giriştiler. Dört sene süren taht kavgası sonucunda Kubilay galip geldi ve han oldu.

¹⁵⁹ Ç.Dalay, **İh Mongol Uls** (Büyük Moğol Devleti), Ulaanbaatar 2006, s.256.

¹⁶⁰ Grousset, **a.g.e.**, s.320.

Fakat o, sadece Yuan hükümdar olarak anıldı. Diğer han çocukları ise kendi yolunu çizdiler. Sınırları çok büyümüş olan hanlıkların her biri farklı farklı medeniyetlerin üstünde hâkimiyet kurma çabasındaydı. Ayrıca Yuan, Altın Orda, İlhanlı ve Çağataylıların hudutları hem değişkendi hem de belirgin değildi. Aynı sülaleden gelen yöneticiler bu devletlerin başında bile olsa aralarındaki toprak mücadelesi hiç eksilmedi.

Bununla birlikte Mengü Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan Yuan Devleti ağırlıklı olarak Çin topraklarında kurulduğu için devletin halkının çoğunluğu yerleşik Çinlilerden ibaretti. Yuan hanedanı kurucusu Kubilay'dan önce Mengü Han döneminde Kuzey Çin tamamen fethedilmiş olduğundan, Yuan Devleti'nin ilk önce Kuzey Çin'de tutulduğunu söylebiliriz.

Mengü Han'ın ölümüyle 1260 yılında Arıg Buka'nın kurultayda han ilan edilmesi, Kubilay'ın ordusuyla beraber kuzeye çekilmesine neden oldu. Bu yüzden Kubilay, Song nâzırı Kia Seu-tao ile bir barış veya mütakere anlaşması yapmak için acele etti. Bu anlaşma ile Yang-tseu nehri iki imparatorluk arasında sınır olurken kendisi de ordusuyla birlikte Ho-pe'i'ye dönmüştü.¹⁶¹ Böylece 1260'da güney sınırı Yang-tseu Nehri olarak belirlendi. Fakat bu uzun sürmedi ve Kubilay Han taht mücadelesinde galip geldikten sonra Güney Çin'in istilasına devam etme kararını verdi. Bu seferler sonucunda, belki de konar-göçerlerin çok eskiden beri kafalarında getirdiği bütün Çin'e hâkim oldu.

¹⁶¹ Grousset, **a.g.e.**, s.320.

Yuan Devleti ilk kurulduğu dönemde Kore, Kuzey Çin'in tamamı (Mançurya dâhil), günümüzdeki Moğolistan (İç Moğolistan dâhil), Baykal Gölü ve Doğu Türkistan'ının bazı kısımlarına kadar topraklara sahip bulunuyordu.

Dolayısıyla Japonya'ya geçebilmek için Kore'yi mühim bir üs telâkki ediliyordu ve memleket, doğrudan doğruya Moğol idarecileri tarafından idare ediliyordu.¹⁶² Bütün Asya'yı fethetmek için Yuan Devletinin başlattığı seferler 1282'de Birmanya'ya karşı savaşla sürdü ve 1284'de Annam ile Kamboçya'yı tabiiyetleri altına aldılar.¹⁶³ Bu bölgeler her ne kadar çabucak Yuan Devleti'nin hâkimiyetine girse de, daha sonra da o kadar çabuk bağımsızlıklarına tekrar kavuştukları dikkat çekmektedir. Fakat Kore'de, 1392 senesinde, Yi veya Ri sülâlesi yeni ve son sülâle kuruldu.¹⁶⁴ 1368 yılında Yuan Devleti'nin çökmesiyle Moğolların ellerinde sadece Moğolistan ve Kuzey Çin'in bazı toprakları kalmış bulunuyordu. Fakat Moğolların güçleri pek zayıfladığından Ming askerleri 1380 yılında Karakurum'a kadar ilerleyip, tahrip ettiler. Yuanlılar döndükten sonra Cengiz neslinden gelenler 17. yüzyıla kadar Moğolistan'ı yönettiler.

Diğer taraftan Orta Asya'nın diğer ucunda Türk-Moğol Devleti topraklarına dâhil olan Altın Orda sahasında tarih hala devam etmekte idi. Bunun yanı sıra Altın Orda'nın ilk olarak 1242-1243 yıllarında kurulmuş olduğu pek çok araştırmacı

¹⁶² V.V.Eberhard, **Uzak Doğu Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2010, s.250.

¹⁶³ V.V.Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara 1947, s.261.

¹⁶⁴ "Çin'in Ming sülâlesi (1368-1644), Moğol hâkimiyete son verdiği zaman, yeni ümitler belirliyordu. **Yi** sülâlesi, bütün Ming devrinde, Çin'in himayesini kabul etmiş ise de, bu hakimiyet, Ming'lerin kuvveti daima zayıf olduğu için hemen hemen hissedilmiyordu. Bundan dolayı, Yi sülâlesinin ilk devrine, Kore milli kültürünün parlak devri denilebilir. Daha geniş bilgi için bakınız, Eberhard, **Uzak Doğu...**, s.250.

tarafından kabul edilir.¹⁶⁵ Cami'üt-Tevarih'de: Cengiz han'ın oğlu Cuci'ye Altay Dağlarından İrtiş Nehrine kadar olan bölgeleri verdiği,¹⁶⁶ buralardaki devletleri fethetmeyi, hâkimiyet altına almayı buyurduğu bildirilmektedir. Yine Cami'üt-Tevarih'de onun ordugâhının İrtiş Nehrinin kıyısında olduğu belirtilmiştir. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Altın Orda coğrafyası İrtiş'in batısındaki ovalar,¹⁶⁷ daha çok bugünkü Kazakistan ve Doğu Avrupa bölgesi idi.

1227 yılında Cuci'nin vefat etmesiyle onun yerine oğlu Batu Han geçmiş ve Cengiz Han tarafından da bu durum onaylanmıştı.

Bunla beraber Doğu Avrupa'ya yapılan seferler Ögedey çağındadır. Ögedey'nin emri ile 1232 yılında, Sübetey'in komutasında hareket ordu, Rus topraklarına gönderildi. 1235'teki büyük kurultayda destek güç olarak Batu, Böri, Mengü ve Güyük'ün gönderilmesi kararlaştırıldı. Batu, kendi usta yönetimi, şehzadelerin birleşik gücü ve tecrübeli bahadırları kullanarak 1236-1240 yıllarında yaptığı başarılı seferler ile bütün eski Kıpçak ve Bulgar topraklarına kadar ilerledi. Rus prenslikleri üzerinde hâkimiyet kurdu.¹⁶⁸ Dönemin kaynaklarında, Ögedey'in tahta oturmasından sonra Batu'nun bölgesindeki Kıpçak yurdunun bir kısmı Alan, As, Rus, Bulgar ve pek çok yer Moğol Devletine katıldığı, İdil kıyısını çok beğenen Batu'nun burada Saray adında bir şehir kurdurduğuna değinilir.¹⁶⁹

Batu Han, her ne kadar Türk-Moğol Devleti'nin hükümdarı olarak Mengü Han'ı tanıdıysa da Deşt-i Kıpçak'ın tek hâkimi kendisi idi. Rubruk'un hatıralarına dayanarak

¹⁶⁵ S.Tsolmon, **Mongoliyn Altan Ordon Uls** (Moğol Altın Orda Devleti), Ulaanbaatar 2006, s.21.

¹⁶⁶ Reşidüddin, **Sudryn Çuulgan...**, Cilt II, s.85.

¹⁶⁷ Grousset, **a.g.e.**, s.432.

¹⁶⁸ Grousset, **a.g.e.**, s.432.

¹⁶⁹ Cüveynî, **a.g.e.**, s.240.

V.V.Barthold ve R.Grousset; 1251 ile 1255 yıllar arasında Moğol dünyası pratikte Mengü Han ile ağabey durumundaki Batu Han arasında paylaşılmıştı. İki hâkimiyet sahası arasındaki sınır ise Çu ve Talas ırmakları idi.¹⁷⁰ derler.

Altın Orda Hanlığının coğrafyası hakkında Rubruk; (Şimdi) Tatarların, önceden ise Kumanların oturduğu stepler vardır. Bu tarafta yazın adeta Nil gibi genişleyen Volga'yı alır. Hazar Denizi'nin batı tarafında Alanların dağları, Lezgiler, Demir Kapı ve Gürcü dağları bulunur. Hazar Denizinden kuzeye doğru ovalar yer alır¹⁷¹ der. İbn Battuta buna dair; indiğimiz bu yer, geniş, göz alabildiğine bir ova olup, Deşt-i Kıpçak adıyla tanınmıştır. Bu geniş ova gerçekte boydan boya yeşillik ve çayırılık ise de, orada ağaç, dağ, tepe, bina ve odun görmek mümkün değildir. Bozkırın uzunluğu altı aylık yol tutar. Bunun üç aylık zamanı olan bölümü, Sultan Mehemmed Özbek Han'ın ülkesi, öteki üç aylık kısmı ise çeşitli hükümdarların topraklarıdır.”¹⁷² der.

Türk-Moğol Devleti kurulmadan önce de bu topraklarda yerleşik halklar fazla değildi. Bu bölgede nüfus az olsa da birçok etnik grubu barındırıyordu. Ayrıca Altın Orda Hanlığının elinde bulunan bu topraklar konar-göçer kültür için hayati bir önem taşımaktaydı.

Ayrıca Altın Orda Hanlığının tarihine ait kaynaklarda yöneticilerin ordugâhlarının hep İdil Nehrinin yakında bir yerde olarak gösterilmesi dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ise birincisi, İdil'in çevresinin konar-göçerler için verimli toprakları ihtiva etmesi; ikincisi, 1223 yılında Avrupa'ya sefer düzenleyen Cebe ve

¹⁷⁰ W.Barthold., J.A.Boyle, “Batu”, **The Encyclopaedia of Islam**, Volume. I, A-B, IV. Baskı, Leiden: E.J.Brill 1986, s.1106; Grousset, **a.g.e.**, s.435.

¹⁷¹ Rubruk, **a.g.e.**, s.61.

¹⁷² İbn Battuta, **İbn Battuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.63.

Sübetey'in yönettiği ordunun bozkıra dönerken Türkistan'a gidebilecek kısa bir yol olarak görülmesinden siyasi bir tercihtir.

Türk-Moğol Devleti'nin bir parçası olan İlhanlılar (1256/58-1335) devletin kurulmasının ardından eyalet sistemi uygulandı. Eyaletlere bölünme sırasında geniş ölçüde çok eskiden beri gelenek halinde mevcuttu ve tabîî hudutların nereleri olduğu sabit değildi.¹⁷³ Eyaletin en büyük memuru resmen "hâkim" adını taşırdı.¹⁷⁴ İlhanlıların kurucusu Hülegü ölmeden önce bölgeyi kendi oğlu ve vezirleri arasında paylaştırmıştı. Reşidüddin'in eserinde bulunan bu belgelere göre İlhanlıların kurulma döneminde hangi topraklara sahip olduklarını çıkarabiliriz. Reşidüddin, Cami'üt-tevarih'te; Hülegü'nün Irak, Horasan ve Mazanderan'ı en büyük oğlu Abaka'ya verdiğini söyler. Arrat ve Azerbaycan Yuşumut'e¹⁷⁵ Diyar Rabi'dan Fırat Nehrine kadar olan bölge Todan Noyan'a, Rum¹⁷⁶ bölgeleri Muineddin Pervane'ye, Tebriz'i Malik Sadruddin'e, Kirman'ı Turhan Hatun'a, Fars bölgesini noyan Vangianu'ya verdiğini¹⁷⁷ belirtir.

Yukarıdaki belgelerden Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki sınırın Azerbaycan olduğu anlaşılıyor. Zaten Azerbaycan'da bulunan Mugan Ovası Türk-Moğol Devletinin ilk Avrupa seferler döneminde büyük önem taşıyordu. Sonradan Altın Orda ve İlhanlı Devletleri kurulduğu zaman Mugan ve bütün Azerbaycan toprakları dahil konar-göçerler açısından stratejik bir önem taşımakta olduğundan büyük bir mücadeleye

¹⁷³ B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, II. Baskı, Ankara 1987, s.367.

¹⁷⁴ Spuler, **a.g.e.**, s.368.

¹⁷⁵ W.M.Thackston'a göre, Sibâ sözü Moğolcadan gelme olup Türkçe'de barikat manasındadır. Daha geniş bilgi için bakınız, Rashiduddin Fazlullah, **Jami'ü't-Tawarikh**, Çev. W.M.Thackston, Cilt II, Boston: Published at Harvard University 1999, s.455, Dipnot.1.

¹⁷⁶ W.M.Thackston'un çevrisinde *Anatolia* olarak çevirmiştir. Bakınız, Rashiduddin, **Jami'ü't-Tawarikh...**, Cilt II, s.513.

¹⁷⁷ Rashiduddin, **Jami'ü't-Tawarikh...**, Cilt II, s.513; Reşidüddin, **Sudryn...**, Cilt III, s.58.

sebepe olmuştur. Bu yıllarda Azerbaycan İlhanlıların kendilerini Altın Orda’da korudukları bir barınak gibiydi.

İlhanlılar tarafından, Horasan Kirman, Fars, Tebriz, Irak-ı Acem, Başşehir Hamadan, Elcezire, Diyarbekir, Ermenistan, Gürcistan, Erran ve Azerbaycan, Derbend, Mugan ve sonra Küçük Asya’ya hâkim ve komutanların¹⁷⁸ tayin edildiklerine bakarsak bu toprakların, İlhanlıların hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu bölgelerin bile her zaman İlhanlıların ellerinde bulunmadıklarını dikkate alırsak, sınırlar dönem dönem siyasi sebeplerden dolayı değişmiştir.

Türk-Moğol Devletinin topraklarının ortasında Çağatay Hanlığı yer alıyordu. Cengiz Han, Çağatay’a¹⁷⁹ doğuda Uygur ülkesinden başlayarak, batıda Buhara ve Semerkant da dâhil, Ceyhun’a kadar olan bölgeleri vermişti.¹⁸⁰ Cüveynî; Çağatay’ın yaz ve bahar aylarını Almalık ve Kuyas’ta, sonbahar ve kışı da İli Nehri kıyısında geçirdiğini¹⁸¹ söyler. Dolayısıyla Cüveynî, Çağatay ulusunun sınırlarını net söylemiyorsa da, yazlık ve kışlık merkezlerinin neresi olduğuna değiniyor. Birçok devlet işlerinde Ögedey Han ona danıştırdı. Bu yüzden bazı araştırmacılar belgelerden yola çıkarak Çağatay’ın çoğunlukla hana yakın olarak başkentde hayatını geçirdiğini ileri sürerler.

Buna bağlı olarak bir kısım ilim adamı Çağatay ulusunun başlangıçta İli Irmağı¹⁸² boylarında konar-göçer bir şekilde yaşadığını belirtir.¹⁸³ Henüz bu sıralarda

¹⁷⁸ Spuler, **a.g.e.**, s.374-390.

¹⁷⁹ Daha geniş bilgi için bakınız, V.V.Barthold, “Çağatay”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt III, İstanbul 1988, s.266-270.

¹⁸⁰ İ.Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991, s.1.

¹⁸¹ Cüveynî, **a.g.e.**, s.241.

¹⁸² Grousset, **a.g.e.**, s.290.

Çağataylılar tam manasıyla Türkistan'a hâkim görünmüyordu. Çünkü henüz Buhara ve Semerkant gibi şehirler hala Karakurum'dan büyük idi.

Esas kaynaklara baktığımızda Çağatay'ya Tanrı Dağlarının batısından Maverannehir'e kadar bütün Türkistan'ın düştüğünü görüyoruz.

Bununla birlikte 1269'da toplanan kurultayda Maverannehir'in üçte ikisi Barak Han'a (Çağatay Han'ın torununun oğlu), üçte biri ise Kaydu'ya ve Mengü Timur'e verildi.¹⁸³ Ancak Barak'ın emrindeki ordu kısa bir süre için İlhan Abaka'nın yurduna girmiştir. Böylece İlhanlılar'da Çağatay ulusunun sınırı Amu Derya Nehri olmuştur.

¹⁸³ A.Yu.Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev. H.Eren, IV. Baskı, Ankara 1992, s.26-27.

¹⁸⁴ Reşidüddin, **Sudryn...**, s.69.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.2. TÜRK-MOĞOL DEVLETİNDE SİYASİ VE ASKERİ TEŞKİLAT

1.2.a. Siyasi Teşkilat

Türk-Moğol Devletinin 1206 yılında¹⁸⁵ kurulmasıyla ülkenin tek hâkimi Cengiz Han¹⁸⁶ olmuştu. Han, devletin en üst makamı idi. Eski Türklerde siyasi hâkimiyetin kişilere Tanrı tarafından verildiğine ve karizmatik bir yapısının olduğuna inanılırdı.¹⁸⁷ Eski Moğollar da bunu aynen uygulamışlar ve hâkimiyetin Tanrı tarafından verilmiş olduğunu iddia etmişlerdir ki, Cengiz Han'ın resmi kayıtları olan “Moğolların Gizli Tarihi”nde Mengü Tanrının adıyla diye başlar.

Tangutlarla yapılan 1227 yılındaki savaş sırasında Cengiz Han'ın ölmesiyle tahta sırayla Ögedey, Güyük ve Mengü Han geçti ve ülkeyi yönetti. Devletin siyasi teşkilatı da Cengiz Han'ın düzenlediği gibi yürütüldü, pek değişiklik olmadı.

Han, devlet işlerinin en üst makamında oturmakta olup ülkenin siyasi, politik ve ekonomik sorunlarının halledilmesi için karar verirdi. Fakat bu sorunları çözmek için devlet kanunlardan istifade ederdi. Tarihi-i Cihan Güşa'da bu kanunlar hakkında şu bilgi yer alır; Cengiz Han, her işe bir kural, her suça bir ceza koydu. İçinde yasaların yazıldığı kağıt tomarlarının hepsine Büyük Yasa-nâme derlerdi ve han olabilecek şehzadelerin hazinelerinde bunlardan birer tane bulunurdu. Han seçecekleri, ordu teşkil

¹⁸⁵ Bu kurultay Türk takvima göre Pars (1206) yılında Onan nehrin menbasında İlkbaharda toplandı ve Cengiz han ilan edildi. Bakınız, P.Ratchnevsky, **Genghis Khan: His Life and Legacy**, Trans. T.M.Haining, XII. Baskı, Oxford & Cambridge 2000, s.89.

¹⁸⁶ Han unvan hakkında daha geniş bilgi için bakınız, K.Shiratori, “Kahan Unvanının Menşei”, **Belleten**, Cilt IX, Sayı 36, Çev. İ.Gökbahar, TTK, Ankara 1945, s.497-504; S.Gömeç, “Kagan ve Katun”, **D.T.C.F. Tarih Araştırmaları**, Sayı 29, Ankara 1997, s.81-90.

¹⁸⁷ S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.40.

edecekleri, sefer düzenleyecekleri zaman veya önemli konularda, yasalar çıkarıp onlara uygun kararlar verirlerdi.¹⁸⁸ deniyor.

Yazıldığı andan itibaren Moğolca da “Yeke Yasa”¹⁸⁹ adını alan bu kanunlar sonradan “Cengiz Yasası”olarak anılmış ve hanlar, Orta Asya coğrafyasında 15. yüzyıla kadar şu veya bu şekilde bu kanunlara sıkça başvurmuştur. Cengiz’den sonra gelen hanların Yasa’yı daha çok ön planda tuttıkları görülmektedir. Ayrıca, İbn Battuta, Orta Asya hakkında bilgi verirken: “Tengiz (Cengiz Han) yönetim kuralları açıklayan bir kitap yazmış ve adını Yasag koymuştu. Bu yasalara karşı çıkanın tahttan indirilmesi gerekli idi”¹⁹⁰ der. Yani Cengiz Han’dan sonra “Yeke Yasa” hükümdarlardan daha üstün duruma geldi. Türk-Moğol Devletinin hâkim olduğu coğrafyada bu yasalar 15. yüzyıla kadar, Moğolistan’da ise 17. yüzyıla kadar önem taşıdı ve bazı kanunlara rehberlik etti.

Hanın emrinde Büyük Kurultay toplanırdı. Han, devlet meselesini kurultaya sunar, kurultayın çıkardığı kararı han onaylamak suretiyle işler çözüldü. Hükümdar olarak tahta çıkmak için büyük kurultayın onayı gerekli idi. Kurultayda hanlığı tasdiklenmeyen ise hükümdar olamıyordu. Cengiz Han da dâhil olmak üzere Han atanacak kişiler büyük kurultay tarafından seçilmiştir. Bu durum Yuan Hanedanı, Altın Orda Hanlığı, Çağatay Hanlığı, İlhanlılarda da aynen yürüdü. Diğer taraftan han olacak kişinin Cengiz neslinden olması şart idi. Bu sebepten dolayı Timur Devletinin kurucusu

¹⁸⁸ Cüveynî, **a.g.e.**, s.87.

¹⁸⁹ Moğolca da Yeke = büyük, çok manasındadır. Daha geniş bilgi için bakınız, D.Ayalon, “The Great Yasa of Chingiz Khan (B)”, **Studia Islamica**, No 34, New Jersey: Maisonneuve & Larose 1971, s.151-180; D.Ayalon, “The Great Yasa of Chingiz Khan (A)”, **Studia Islamica**, No 36, New Jersey: Maisonneuve & Larose 1972, s.113-158; D.O.Morgan, “The “Great Yasa” of Cengiz Khan and Mongol Law in The Ilkhanate”, **Bulletin of The School of Oriental and African Studies**, Vol 49, No 1, Honour of Ann K.S. Lambton, Cambridge 1986, s.163-176.

¹⁹⁰ İbn Battuta, **a.g.e.**, s.137.

Emir Timur olarak anılmıştır. Büyük kurultay sadece han seçmek, savaş ilan etmek veya barış gibi daha çok devletin stratejik konuları görüşüleceği zaman toplanırdı. Cengiz'den sonra bile onun neslinden olanların¹⁹¹ ve büyük noyanların hepsinin kurultaya gelmesi mecburi idi. Yuan Devletinin 1368 yılında çökmesi ile noyanlar, Moğolistan bozkırında kurultay düzenlemeye devam ettiler. Moğollar arasında olan iç karışıklıkları anlatan kaynaklarda: “Noydiyn ühel çuulgand (Noyan’ların ölümü kurultaylarda), Nohdiyn ühel gangand (Köpeklerin ölümü yarlarda)” diye geçen bu deyim kurultayın önemini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Zor durumlarda bile kurultay toplanıyordu. Kurultay işlev olarak günümüzdeki parlamentoya benzemekte ise de sadece aristokratlar katıldığından zamanımızın meclisten ayrılıyordu.

Ayrıca Türk-Moğol Devleti’nde hanın yanında “keşik”¹⁹² denilen askerler vardı. Keşik gece ve gündüz muhafızları olup, hanın canını, mal ve mülkünü korumakla görevliydi. Bununla ilgili “Moğolların Gizli Tarihi”nde: Cengiz Han’ın başlangıçta seksen gece, yetmiş de gündüz muhafızlarının olduğunu,¹⁹³ sonradan bunun sayısının bir tümene çıktığını öğreniyoruz.

Keşikler için her kabile muayyen miktarda asker ve teçizat vermek zorundaydı.¹⁹⁴ Fakat zamanla bu keşiklerin, yani muhafızların sayısı azaldı.

Han’ın yanında devlet işlerine yardımcı olmak amacı ile bir de “Aksakallar” vardı. Bazı devlet meseleleri için hükümdar, onlara danışmak suretiyle akıl sorardı.

¹⁹¹ Cengiz Han’ın neslinden gelenlere “Altan Urug” derlerdi.

¹⁹² Daha geniş bilgi için bakınız, S.Gömeç, “Keşik Kelimesi”, **Türk Kültürü**, Yıl. XLI, Sayı 483-484, Ankara 2003, s.56-60.

¹⁹³ **Moğolların...**, s.149.

¹⁹⁴ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.178.

Altan Tobçi'ye göre; Cengiz Han'ın yanında bakan olarak bulunan Celme,¹⁹⁵ Çu Mergen,¹⁹⁶ Şigi-Kutuku,¹⁹⁷ Bogorçi,¹⁹⁸ Borohul,¹⁹⁹ Mukuli,²⁰⁰ Torgan Şar (Sorhan-Şira),²⁰¹ Besutai Cebe,²⁰² Har Hiru'dan (Kara Kiru)²⁰³ haberdarız.²⁰⁴ Bunlar devlet işleri için Cengiz Han'ın en yakın yardımcıları idi. Türk-Moğol Devleti yönetiminde savaşta esir edilenler arasından güvenilir ve bilgin kişiler de kullanılıyordu. Örneğin, Cengiz Han, Kin hanedanına karşı yapılan harpte Ye-lü Tsu-tsai'yı esir etmiş ve onu yanına almıştı. Bu kişi sonradan Ögedey döneminde, onun yardımcılığını da yaptı. Ye-lü Tsu-tsai, 916-1125 yılında kuzey Çin'de hüküm süren Liao (Kitan) sülalesinden geliyordu. Yuan-Shi'ye göre, 1243 yılında öldü.²⁰⁵

Cengiz Han, adaleti “Yeke Yasa”ya göre düzenlemesi için Şihi-Kutuku'yı²⁰⁶ tayin etti. Yine de en önemli hâkimlik kararlarını han kendisi çıkarırdı. Tarih-i Cihangüşa'da bulunan Ögedey Han'la ilgili belgeler bunu göstermektedir. Ögedey, devletinde kimsenin kimseyi üzmemesi, güçlünün zayıfı ezmemesi ve elinden hiçbir

¹⁹⁵ Uriyang-hat'lardan, Cengiz Han'ın dört köpek denilen Bahadırlardan biri, hizmetcisi ve binbaşı.

¹⁹⁶ A.Temir bu ismi Çügü-güregen olarak çevirmiştir. Bakınız, **Moğolların...**, s.258.

¹⁹⁷ Binbaşı ve devletin adalet işlerinden sorumlu “hakim” (Yeke Yarguçı) idi.

¹⁹⁸ Nahu-baiyan'ın oğlu, Temüçin'in arkadaşı, binbaşı, dört Bahadır'dan biri idi.

¹⁹⁹ Curkin karargâhından bulunmuş dört çocuktan biri ve Cengiz Han'ın dört Bahadır'dan biri, binbaşı.

²⁰⁰ Celayir'in Gu'un-u'a'nın oğlu, binbaşı, dört bahadır'dan biri idi.

²⁰¹ Tayçı'ut'lardan, binbaşı ıdı. Cengiz Han'dan Tarhan unvanı alan ilk kişi olarak bilinmekte.

²⁰² Asıl adı Cirho'adai'dir. Cengiz Han, ona Cebe ismini vermişti. Besutai onun kabile adıdır. Bakınız, **Moğolların...**, s.269.

²⁰³ Uyrat kökenli olduğu sanılmaktadır.

²⁰⁴ Luvsandanzan, **Altan Tobçi**, Haz. Ş.Çoymaa, Ulaanbaatar 2006, s.93.

²⁰⁵ Spuler, **a.g.e.**, s.304-305.

²⁰⁶ Tatar kökenli olup Cengiz Han'ın annesi tarafından büyümüştü.

şeyi zorla almaması hakkında yargı çıkartmış ve böylece Cengiz'in uyguladığı Yasa ile devlet geleneklerini devam ettirmiştir.²⁰⁷

Devletin halkı sağ, sol ve merkez olarak üçe kola ayrılmak suretiyle onluk sisteme tabi tutuluyordu. Onluk sistem ise zaten hem siyasi ve hem de askeri idi. Bu sisteme göre Moğol, Tatar, Kereyit, Nayman gibi Türk-Moğol Devleti'nin bütün kavimleri bir otorite altında toplanmıştı. Bu hiyerarşik düzenin Moğolca isimlerine baktığımızda: tümen (on bin/ çoğ. tümet), mingan (bin/ çoğ. minkat), cagun (yüz/ çoğ. cagut), arban (on/ çoğ. arbat) olduklarını görürüz.²⁰⁸ Bu sistemin Mete Han'a kadar uzanan geçmişi olup benzer uygulama Orta Asya menşeli diğer göçebeler arasında mevcuttu.

Cengiz'den sonra Karakurum ve civarında ikamet etmekte olan Ögedey, devletini 1229 yılında “on vilayet’e bölmüş”²⁰⁹ ve yardımcılarını (darugaçi, tangmaçi, baskak) aracılığıyla kontrol altında tutmuştur.²¹⁰ Buna dair “Moğolların Gizli Tarihi”nin son kısmında Ögedey Han, kendi yaptığı işler için “Hahan (han) babamdan sonra, iyi hareket olarak dört iş yaptım isem, dört de kötü iş yapmış oldum”²¹¹ şeklinde

²⁰⁷ G.Kushenova, “Ögedey Kaan Devrinde Türkistan'da Teşkilat Yapısı”, **Bilig**, Sayı 38, (Yaz) İstanbul 2006, s.186.

²⁰⁸ M.Uyar, **İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı**, AÜ, SBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2007, s.15; Bakınız, Ek Tablo 7.

²⁰⁹ Spuler, **a.g.e.**, s.305.

²¹⁰ Kushenova, **a.g.m.**, s.186.

²¹¹ Moğolların Gizli Tarihi'nin aktardıklarına göre, Ögedey Han yaptıklarını iyilik ve kötülük olarak şöyle değerlendirmekte; “1. Kin hanedanına sefer ederek ortadan kaldırdım, 2. Habercilerimizin çabuk gidip gelmesine ve gerekli emirlerimin ulaştırılmasına yarayan posta teşkilâtını kurdum. 3. Susuz memleketlerde kuyu kazdırarak millete ve halka su ve otlak yer temin ettim. 4. Muhtelif şehirlere valiler ve idareciler tayin ederek milleti, ayağımı yere elini toprağa koyabilecek şekilde, rahat hayata kavuşturdum. Bu suretle han babamdan sonra dört türlü iyilik yapmış oldum. Bununla birlikte, 1. Üzüm şarabı tarafından mağlup edildim ki, bu benim birinci kabahatim oldu. 2. Amcam Otçigin'in

ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Ögedey Han döneminde devletin daha da genişlemiş ve yeni seferler düzenlenmiştir. Bunlar hakkında kaynaklarda epey bahsedilmektedir.

Siyasi teşkilat açısından Ögedey Han, 1231 yılında yerleşik halkları yönetmek için Merkezi Denetim Kurumu yani Yam teşkilatını teşkil etti. Bu Yam sistemi hem siyasi, hem de askeri bir teşkilat idi. Merkezi Ye-lü Tsu-tsai, sol kolu Jü Şün ve sağ kolu da Çin Kai yönetiyordu. 1234 yılında Kin Hanedanının çökmesiyle bölgenin idaresi için yeni bir sistem gerekli oldu. Fakat Ögedey, Güyük ve Mengü döneminde yukarıda bahsettiğimiz Yam ile yetinildiğinden pek değişiklik yapılmadı. Sonradan Çin topraklarında Yuan Devletinin kurulmasıyla Kubilay, yerleşik halkları yönetmek için büyük bir idare sistem ortaya koydu.²¹² Zaten Cengiz Han dönemindeki düzende konar-göçer halklar için yeterli, basit ve kolaylık sağlanıyorsa da, yerleşik halklar söz konusu olunca, bu eksik kalıyordu. Mengü Han'ın ölümüyle Yuan, Altın Orda, İlhanlılar ve Çağatay Hanlığının ortaya çıkmasıyla siyasi teşkilatta bir değişiklik olduğunu bilmekteyiz.

Bilindiği gibi ilk Cengiz Han, Kuzey Çin'i fethetmek için Mukuli'yi görevlendirip ve ona “Wang” unvanı vererek, bir han da olması gereken yetkilerle donatmıştı. Buna benzer bir uygulamayı Mengü Han da kardeşi Hülegü için kullanmış idi. Bizzat Mengü Han tarafından Hülegü'ya “İl Han” olması izin verilmişti.

Bu durum daha sonraki Yuan sülalesi çağında sürdürdü. Onlar da eski Çin sülalesi Songların teşkilatından oldukça faydalandılar.

memleketinden kızlar getirttim. 3. Ulusun büyüğü ve han'ı olduğum halde, (bazan) ters hareket ederek haksız işlere karıştım. 4. Başkaların önünde, babam için sadakatini isbat etmiş Doholhu'yu öldürtmekle başka bir kabahat daha işlenmiş oldum” der. **Moğolların...,** s.204-205.

²¹² Bakınız, Ek Tablo 8.

Türk-Moğol Devletinin siyasi teşkilatına baktığımızda, Ögedey döneminden başlayarak bir eyalet sistem uygulandığını görünür. Sonradan Güyük ve Mengü dönemlerinde bu eyaletler yavaş yavaş merkezden uzaklaşmaya başlamıştı.

Diğer taraftan tüm eyaletlerin Cengiz Han dönemindeki gibi “darguçi” ve “baskak” vs. devlet memurları tarafından yönetildiği bilinmektedir. Onlar vergi toplayıp Han’a gönderirlerdi. Bunun dışında eyaletin kalkınması ve halkın refahı ve belki de en önemlisi yolların güvenli olmasından sorumlu idiler.

1.2.b. Siyasi ve İdari Unvanlar

Türklerle Moğollar uzun yıllar beraber yaşamış olduklarından dil ve kültür bakımından birbirine benzer bir noktaya gelmişlerdi. Bunun bir göstergesi siyasi ve idari unvanlarda görülmektedir. Ayrıca 13-15. Yüzyıllar boyunca uzun ilişkileri Türkler ve Moğolların benzersiz bir birlik ve beraberlik içinde oldukları bir dönemdir.

Moğol Devletinin sosyal hayatına baktığımızda halk ve idareci sınıf diye iki kısım olarak değerlendirebiliriz.

Aristokrat veya yönetici kısmı han, aksakallar, çerbiler, bahadırlar, şehzadeler, gece ve gündüz muhafızları, noyanlar vs. olmak üzere pek çok farklı unvanlar taşımaktaydılar. Türk-Moğol Devleti’nin büyümesiyle bu unvanların da çoğaldıkları bilinmektedir. İlk başta şöhret gösterecek unvan taşımaya gerek duyulmamıştır.

Türk-Moğol Devleti’nde en üst makam han veya hahan olarak biliniyordu. Han unvanı ilk defa Juan-juan döneminde kullanıldığı sanılmaktadır. Bu unvan hem Türkler, hem de Moğollar arasında bilinmektedir. Belki bu yüzden Cengiz Han, yabancı bir unvan kullanmaya gerek duymadı. Ama 13. yüzyıl ve sonrasında Türklerde

şah, sultan, padişah vs. unvanlar oldukça yaygın ıdı. Örneğın, Harezmsşah, Gazneli, Selçuklu vs. Türk devletlerinde bunlara rastlanmaktadır.

Altın Orda ve Çağatay Hanlıklarını hanlar yönetti. İlhanlılar dahil bu hanlar, Çin’de hüküm süren Yuan Devletinin başındaki büyük hana tabi gibi görünseler de pek bir siyasi bağları olmadığı ortadadır. Yuan Devleti sadece Çağatay Hanlığı’nın iç işlerine zaman zaman karıştı.

Halen hem Türkçe, hem de Moğolca da bu terim bulunmaktadır. Dolayısıyla Moğolistan’da 20. yüzyılın başlarına kadar bu unvan kullanılıyordu.

Han unvanı taşıyan şahısdan sonra Türk-Moğol Devleti’nde en önemli makamı adalet işleriydi ki, bu işle savcı ve yarguçlar ilgileniyordu. Devletin hâkimlik (adalet) işleriyle Cengiz Han ilk Şigi-Kutuku’yu görevlendirmişti. O zamanların kaynakların yargaçı diye geçer. Devletin adaleti sağlaması açısından bu makam çok önemli idi. Diğer taraftan han da yarguçlara talimat verme hakkına sahip idi. 13-15. yüzyıllarda “han” adı Orta Asya’nın bütün halkları arasında yaygın bir şekilde kullanılan bir unvan olmuştur.

Cengiz Han’ın yanında ordu işleri ilgilenen dört bahadır bulunuyordu. Bunların ismi ise Bogorçı, Muhali, Borohul ve Çıla’un Ba’gatur idi.

Kaynaklarda; bahadır unvanı ordu ve askerlere komuta eden cesur kimselerin adının yanında zikredilir ve bunun dışında bazı durumda sıradan birinin lakabı durumunda da kullanılırdı.

Moğolların Gizli Tarihi’nde; Cengiz Han, Kubilay, Celme, Cebe ve Sübetey’e “dört köpeğim”, Bogorçı, Muhali, Borohul ve Çıla’un-Ba’atur’a da “dört bahadırım” der.²¹³

²¹³ Moğolların..., s.141.

Buna göre, Cengiz Han'ın kurduğu bu idari sistemde bahadırların görevi stratejik uzman, hanın danışmanı ve sadık dostları idi. Onlarla devlet mevzuları görüşülürdü. “Dört köpek” veya Dört Noyan denilenler ise hanın bizzat emrinde olup, onun istediklerini yerine getirirlerdi. Onlar hanın buyruğu ile en uzak yerler ve zorlu görevlere giderek vazifelerini yapardı. Kubilay'ın ordu işleriyle görevlendirilmesine bakacak olursak çok önemli bir mevkide olduğu anlaşılır. Z.V.Togan; İlhanlıların Gâzan Han zamanında, Anadolu'da ordu kumandanları sıfatıyla Başkurt Bahadır ile Kürbuğa Bahadırın ismi zikredilir. Bahadır lâkabını taşıyan generallere daha çok ildeçi (yahut ildevçi) denmiştir ki,²¹⁴ İldeçiler ordu ve askeri işlere ilgilendiği gibi Bahadırlar da bu görevleri yapabilmekteydiler.

Dolayısıyla Cengiz Han'ın yanında “İldeçi” adı verilen bir meclis, oniki kişiden oluşan bu yönetim kurulu, genç subay ve askerlerin eğitimi ve ordunun disiplininin daha gelişmesi gibi işlere özen gösterirdi. Belki de bu ildeçilerin arasına Cengiz Han'ın ölümünden sonra onun oğullarının yanında yetişmiş kumandanlar ve tecrübeli devlet görevlileri de katılmıştır. Tabi ki bunların eğitimi bir plan ve program dâhilinde yapılmıyordu. Türk-Moğol Devletinin Cengiz Han'ın ölümünden sonra başarı kazanması ve daha gelişmesi buna bağlanabilir.

Pek çok kişi Cengiz Han'ın kendi mahareti yanısıra adam yetiştirme özelliğine de vurgu yapar.²¹⁵ Bu komutanlar Cengiz'den sonra Batu, Çağatay, Ögedey, Toluy'a da danışmanlık yaptı. İldeçi denilen bu meclis üyeleri Yuan sülalesi ve İlhanlılar da olduğuna göre, Altın Orda ve Çağataylılarda da vardı.

²¹⁴ Z.V.Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cild I, III. Baskı, İstanbul 1981, s.244.

²¹⁵ Cevahirlal Nehru, **Ertöntsıyn Tüühiyg Söhön Üzvel**, Ulaanbaatar 1987, s.351; Baasanjav, **a.g.e.**, s.237.

Siyasi teşkilatta görevli başka bir kişi de “Devlet Bekhi” (Turiyn bekhi) unvanını taşıyıp, ak at biner, beyaz elbise giyerdi. Onun görevi ise büyük kurultayın ne zaman toplanacağını ilan etmek, yeni hanın tahta çıkacağı, sefer ve sefere günü için uygun gün, saati ve hangi tarafa giderse uğurlu olabileceğini belirlemektir. Türk-Moğol Devletin ilk devlet bekhi ise Usun idi.

Herhangi bir devleti işi yapılırken uğurlu ya da uğursuzluk getirip-getirmeyeceği veya hangi günün uğurlu olduğu hakkında mutlaka han, bu kişiye soru sorardı. Plano Carpini bu fal bakma ve gelecekte haber verme hususunda ilginç bilgiler aktarmaktadır.²¹⁶

Ögedey, Güyük ve Mengü Han’lar devlet işleri başlamadan önce bekhiden (ya da şaman’dan) yıldızların hareketlerini inceletip zamanın uğurlu veya uğursuz olup olmadığı hakkında malumat alırlardı. Bu düşünce, Kubilay Han döneminde Yuan topraklarında, asrtoloji üzerine inceleme yapmak için bir merkez açılmasına sebep olmuştu. İlhanlılarda aynen Meraga şehrinde İlhan Hülegü’nün emri ile astrolojik merkez kuruldu.

Türk-Moğol Devletinde en önemli idari görevlilerden biri darugaçi veya baskak idi. Sivil işlerle ilgilenen *da rou qi* (darugaçi)²¹⁷ hakkında A.N.Kurat gibi tarihçilerin araştırmalarına baktığımızda; darugaçiliğin yüksek bir idari görev olduğunu, Rus topraklarında vergi işleriyle vazifeli baskakların da bir nevi vali olduklarını,

²¹⁶ Plano Carpini, **Mongolçuudiyn Tüüh** (Moğolların Tarihi), Çev. S.Tsolmon, S.Tuya, Ulaanbaatar 1988, s.19.

²¹⁷ Peng Day Ya., Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu” (Kara Tatarlar’a Dair Muhtasar), **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, Haz. M.Uyar., D.Ankhbayar, İstanbul 2012, s.114.

emirlerinde askerler bulundurulduğunu öğreniyoruz.²¹⁸ Ayrıca P’ags-pa yazıtlarda şehir darugaçi (balaghas-un darughas) olarak geçmektedir.²¹⁹ Onlar nüfusun tahriri, yerlilerden bir ordu toplanması, posta teşkilatının kurulması, vergilerin toplanması ve saraya haraç ödenmesi gibi işlerle yükümlü idiler.²²⁰ Esasında baskak da, darugaçılar da devletin vergi toplamakla görevli elemanlarıydı. Bununla birlikte baskakın Türkçe, darugaçinin Moğolca olduğunu söylenir. Her ikisi de aynı manayı taşır.

Ögedey baskak atadığı bölgesel hanlıklara bu sayede nüfuzuna hissettiriyordu.²²¹ Onlar sahip olduğu mal ve mülkten onda bir manasına gelen aşar vergisini topladıkları gibi zaman zaman nüfus ve hayvan sayımı işlerini de yaparlardı.

Cengiz Han, Harezm ülkesine yürümeden önce bütün o bölgeleri asilerden ve haydutlardan temizlemiş, yolların belli yerlerine karakçiler denilen bekçiler yerleştirmişti. Günümüz Türkçesine bu görmek veya gözetlemek olarak çevirilebilir. Türkçedeki Karakol da buradan gelir. Bu bekçilerin görevi, yoldan geçen tüccarların güvenliğini sağlamak, onların sattıkları mallar arasında hana lâyük olanı alıp ona götürmektir.²²²

Altın Orda da han ailesi üyelerinden sonra büyük beyler ve noyanlar gelirdi. Bunlardan bir kısmı, özellikle ziraî bölgelerde toprak sahibi olarak tarhanlardı (veya tarkan). Tarhanlık hakkı da han tarafından verilir ve “Tarhanlık Yarlığı” ile tasdik olunurdu.²²³ Bu şahıslara Tarhan unvanı aldığı zaman vergilerden muaf tutulmak ve ilk

²¹⁸ A.N.Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.136.

²¹⁹ Ratchnevsky, **a.g.e.**, s.139.

²²⁰ V.V.Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Çev. H.D.Yıldız, Ankara 1990, s.426.

²²¹ C.V.Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. A.Anadol, İstanbul 2006, s.103.

²²² Cüveynî, **a.g.e.**, s.117.

²²³ Kurat, **a.g.e.**, s.136.

dokuz suçtan sorumlu olmamak gibi birçok haklar verilirdi.²²⁴ Cengiz zamanında bu unvanı Sorhan-şira²²⁵ almıştı. Sonradan İlhanlı, Yuan ve Çağatay Hanlıklarında olduğu gibi Altın Orda'da da han için gösterdiği sadakattan dolayı bazı kişilere bu ayrıcalık veriliyordu ve bu şahıslar çoğunlukla soylu olmayanlar idi.

İlhanlılarda en üst makamda “İl Han” oturmakta olup, devletin siyasi idaresini yürütüyordu. İlk İl han ise Hülegü idi. Ayrıca İlhanlılar da vezirlik sistemi epey gelişmiş duruma gelmiştir. İl Han'dan sonra baş vezir gelirdi. Baş vezirin yanında bir de vekil bulunurdu. Cengiz döneminde vezir sözünü kullanılmıyordu. Bu terim İlhanlı dönemine ait kaynaklarda kullanılmaktadır. Büyük vezirlerden Cüveynî, Reşidüddin ve Çoban aileleri iyi tanınmaktaydı. İlhanlılarda yirmidört baş vezir sırasıyla devlet yönetiminde bulunmuş, sadece Tac üd-Din Alişah dışında diğerlerinin hepsi sonunda idam edilmiştir.²²⁶ Bunlar İlhanlılarda iç çekişmelerin sürekli yaşandığını göstermektedir.

Ayrıca İlhanlılarda maliye vezirliğinde vergi muhasibleri mustavfî; şehir vergileri almakla görevli tamgaçi ve baskak gibi devlet memurları mevcuttu. Devlet daireleri dışında birçok yerlerde kâtipler (bitigçi)²²⁷ bulunuyordu. Bazı metinlerde Uluğ Bitigçi, yani bir baş katip unvanına da rastlamaktayız.²²⁸ Onlar yüksek memurlara yardımcı olurlardı. Günümüz Moğolcasında da yazı yazma ve yazı kurallarını bilen tecrübeli kişilere “biçeeç” denir. Bu söz bitigçiden gelmedir.

²²⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.61.

²²⁵ Tayçi'ut'lardan, Cengiz Han'dan Tarhan unvanı alan ilk kişi ve binbaşı olarak bilinmekte.

²²⁶ Spuler, **a.g.e.**, s.310-314.

²²⁷ Peng Day Ya., Xiu Ting, **a.g.e.**, s.114.

²²⁸ Spuler, **a.g.e.**, s.365.

14. yüzyılda Timur Devletinde yarguçı, daruga vs unvanlar halen kullanılmaktaydı.²²⁹

1.2.c. Ordu

13. yüzyılın Türk-Moğol Devletinin ordusu²³⁰ atlı ve yay-ok kullananlardan oluşan birlikler idi. Fakat bu ordunun sırrı, konar-göçerlerin uzun süredir biriktirdiği savaş teknikleri ve tecrübelerine dayanıyordu.

Eski Türklerde ordu: 1. Ücretli değildir. 2. Ordu daîmidir. 3. Ordunun temeli süvarilerden kuruludur.²³¹ 13. yüzyıla gelindiğinde Cengiz Han'ın ordusunda bu üç yön aynen bulunmakta idi. Türk-Moğolların ordu sistemi ilk olarak Hunlardan başlatılabilir. Eski Türk illerinde ve ordularında ikili düzenin değişmez bir kaide olduğu malûmdur. Oğuz elinde ve ordusunda da, görüldüğü gibi, bu kaide hâkimdi. Böylece il ve ordu ikiye bölünmekte, bunlara kol denilmektedir. Kollar da birbirinden sağ ve sol sıfatları ile ayrılıyor. Sol kol daha şerefli sayılırdı. Devleti düzenlemede kollara ayırma uygulaması konar-göçerlerin en eski geleneklerinden idi. Ayrıca onların onluk sisteme göre devlet yönetimi ve ordu teşkilarını kurmaları üstünlük sağlaması açısından büyük bir ilerleme olmuştur. Bu onluk sistemde kullanılan isimlerden tümen (on bin / çoğ.

²²⁹ H.Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular** (1360-1506), İstanbul 2007, s.281-286.

²³⁰ “Ordu” sözünün menşesi Ordu, Mo-tun çağına, yani M.Ö. 210 yıllarına kadar iner. Kaynaklarda Hunlar ile Tung-hular arasındaki anlaşmazlığa sebep olan yerin ortug diye yazıldığını biliyoruz. M.S. 930 yıllarından sonra kurulan, Çinlilerin Liao ve bizim de Hitay adını verdiğimiz, Kuzey Çin'deki büyük hanedanlık, idare bakımından birçok eyaletlere ayrılmıştı. Her eyaletin de bir başkendi vardı. Çin tarihleri, bu eyalet başkendlerini de, “Ordu” adı ile adlandırıyordu. Ordu eski Türkçe’de “orta” demektir. Bakınız, B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt I, Ankara-İstanbul 1978, s.265-267; Divanü Lûgat-it-Türk’de: “Ordu=Hakanın oturduğu şehir.” demektir. Bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, Cilt I, Çev. B.Atalay, Ankara 1986, s.124.

²³¹ S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.74.

tümet), mingan (bin / çoğ. minkat), cagun (yüz / çoğ. cagut), arban (on / çoğ. arbat) gibi terimleri²³² biliyoruz. Bu birliklerin kumandanı olan eski kabile reisleri ile evlatları bu suretle şerefli mevkiler işgal eder ve azimli faaliyetlerle kendilerini gösterirlerdi.²³³ Böylece onluk sisteme göre yapılan bu teşkilatlanma sistemi, yöneticiler için kolaylık sağlamakla birlikte herkesin nerede olacağı emirleri nasıl yerine getirilecekler belli bir düzen içerisine girmişti.

Orta Asya tarihinde ilk defa Hunlar onluk sistemi uyguladılar, bunu ilk defa Tung-hular karşısında başarı kazandıktan sonra yaptılar. Bu onluk sistem 13. yüzyıla ulaşıldığında konar-göçerlerin hayatında başarıyla denenmiş olarak görülüyordu.

Konar-göçerler Orta Asya'nın sert iklim şartları sebebiyle ata binme ve yay germenin dışında; sert, cesur, acımasız ve savaşçı tabiatlıydılar. Yerleşik devletlerin aristokrat ve köylü ordularından çok daha üstün ordulara sâhiplerdi.²³⁴ Cengiz Han, devletini ilk kurduğu günden itibaren ordusunu disiplinli bir hale getirdi ve onluk esasına göre halkı düzenledi. Cengiz Han'ın inşa ettiği bu sisteme göre, 15-60 yaş arasındaki tüm erkekler askerlik hizmetine tabi tutulurdu.²³⁵ Bununla ilgili Tarih-i Cihan Güşa'da şöyle der; İnsanları onar onar bölerler, her on kişiden biri diğer dokuzunun emiri olur. On emir arasında birini yüz kişinin emiri (emir-i sad) yaparlar, geri kalan onun emrine verirler. Aynı şekilde insanları bin ve onbin kişilik gruplara koyarlar. Bu şekilde bir emir-i on bin kişinin başına getirirler. Ona emiri tümen derler. Başka bir kanuna göre de binlik, yüzlük ve onluk grupların içinde bulunan hiçbir

²³² Uyar, **a.g.t.**, s.15.

²³³ Spuler, **a.g.e.**, s.436.

²³⁴ Beckwith, **İpek Yolu...**, s.265.

²³⁵ Şagdar, **a.g.e.**, s.495; Morgan, **a.g.e.**, s.85.

kişinin hizmet yerini terk etmeye hakkı yoktur.²³⁶ Ayrıca noyanlar ile onların yardımcıları olan nökerler askeri teşkilatta mühim rol oynamışlardır. Noyanların bir nevi yardımcısı, kurmay ve emir subay olan nökerler, gerek arkadaşlık ve gerek merak yüzünden kendi arzuları ile bu mesleğe atılır, noyanı ile beraber yaşardı. Dolayısıyla bunlar hiçbir akrabalığı olmayan başka boylardan da gelebilirdi. Sonraları, nökerlik müessesesi, Moğol subay okulu şeklinde gelişmiştir. Bir noyanın yanında çalışan nökerler muayyen birliklere komuta ederek bir süre geçince noyan olabiliyordu.²³⁷

13. yüzyılın Türk-Moğol Devletinin ordusu üzerine yapılan incelemelerde; Cengiz Han'ın, barış zamanında hayvancılıkla uğraşan sivilleri sefer sırasında her an savaşa hazır hale getirilebilecek askeri-siyasi bir sisteme tabi tuttuğu belirtildikten başka gece ve gündüz muhafızlarının halktan kişiler olabildiği gibi tümen, bin ve yüzlük noyanların oğullarından seçildiğine değinilir. Bununla birlikte devletin büyümesiyle hâkimiyet altına alınan halklardan, savaş esirlerinden yeni yeni tümenler çıkarılmıştır.²³⁸ Ama en dikkati çeken husus ordunun sert idare ediliyor olmasıydı. Kuvvetli bir orduya sahip olunması boylar ve halklar için son derece önemli bir husustur.²³⁹

Ayrıca 1234 yılında Ögedey Han tarafından devletin ulaşım ve posta sistemi olan “yam” kuruldu.²⁴⁰ Ögedey Han döneminde temelleri atılmış bir sistemden

²³⁶ Cüveynî, **a.g.e.**, s.90-91.

²³⁷ İ.Kafesoğlu, “İslâmî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilâtı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, s.396.

²³⁸ H.Şagdar, **a.g.e.**, s.495-496.

²³⁹ Daha geniş bilgi için bakınız, B.Ya.Vladimirtsov, **Moğolların İçtimaî Teşkilâtı** (Moğol Göçebe Feodalizmi), Çev. A.İnan, Ankara 1944.

²⁴⁰ R.A.Cabriel, **Cenghis Khan's Greatest General: Subotai the Valiant**, Norman: University of Oklahoma Press 2004, s.46.

Moğolların Gizli Tarihi’de bahsedilmektedir.²⁴¹ Marko Polo’ya göre; “yollar üzerinde süvariler için her kırk kilometre mesafede ahırlar inşa edilmişti. Bunlara Moğolca Yam derlerdi. Yamlarda yedek atlar yolcuları ve postacıları beklerlerdi.”²⁴² Marko Polo’ya dayanarak, Çin’deki posta yamalarının arasında 3 mil,²⁴³ var iken Reşidüddin’in bilgilerine göre, her yamda iki koşucunun bulunduğunu ve Çin’deki bu sistemin epey gelişmiş olduğunu²⁴⁴ vurgulanır.

Bu yeni nizama göre, Ulaklar fevkalâde haller haricinde, katiyen gidilen istikamet boyunca şehir, kasaba ve köylere uğramayacaklardı. Her ulus kendi bölgesindeki menzil teşkilatını kurmakla mükellifti.²⁴⁵ Bu durum 15. yüzyılda aynen uygulanıyordu. Timur Devletinde, Timur’un memurlarının gece gündüz demiyerek yol almalarını istediği için, bir günde elli firsahlık²⁴⁶ mesafe geçiliyordu. Çünkü Clavijo bu konuda şöyle der; Timur’un en çok ehemmiyet verdiği nokta, hızlılıktır.²⁴⁷ 13. yüzyılda Ögedey Han’ın döneminde kurulan “posta teşkilatı Timur çağında görevine hala devam ettiriyordu.

Yamın başlıca görevi devlet tarafından çıkarılan kararları halka iletme ve en önemlisi han tarafından ordunun hareketlerini yönlendirmek, hızlı şekilde haber almak ve emri göndermek idi. Türk-Moğol Devletinin çöküşünden sonra bile “örtöö”, “ulaa” vs. adlar altında Moğolistan’da 1925 yılına kadar bu sistem kullanılmıştır.

²⁴¹ **Moğolların...**, s.203.

²⁴² P.V.Lablaş, **Marko Polo’nun Seyahatı**, Çev. Z.Emiroğlu, İstanbul 1932, s.57.

²⁴³ 1 mil 1.6 km ile denk olunmaktadır.

²⁴⁴ Morgan, **a.g.e.**, s.106.

²⁴⁵ M.Kafalı, **Çağatay Hanlığı** (1227-1345), Ankara 2005, s.57.

²⁴⁶ Araplara göre, 5.6 km mesafe 1 fersah, Farslara göre ise, 6.23 km mesafe 1 firsahlığa denk olunur.

²⁴⁷ Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1993, s.114..

Türk-Moğol Devleti tarafından uygulanan ordu düzeni ve stratejisi bütün çağdaş memleketlerde (Çin, Ön Asya ve Rusya) aynen tatbik edildi.²⁴⁸ Savaşlarda uygulanan taktikler de konar-göçerlerin derin tecrübesine dayanıyordu.

Bu taktiklerden biraz örnek vermek yerinde olacaktır. Savaş zamanında bazı durumlarda esir edilmiş halka bayrak verilerek, düşmanlarda kalabalık bir ordu karşısında bulunduğu düşüncesi uyandırılıyordu. Hocend muharabesinde Moğolların sayısı 20.000'i geçmediği halde, beraberlerinde getirdikleri esirlerin 50.000'e yaklaştığı bilinmektedir. Kaynaklar bunu doğrulamakla birlikte pek çok savaş stratejisinin uygulandığından haber vermekteler.²⁴⁹ Bu konu da Carpini şunları söylemektedir; “düşmanla karşılaştıklarında, ilk önce üç veya dört ok atarlardı. Düşmanlarını yenemeyeceklerini anladıkları takdirde kendi hatlarına çekilirlerdi. Bunu yapmalarından kasıt, düşmanın kendilerini takip etmesini sağlayarak pusuya çekmektir. Eğer düşman onları takip ederse, pusuya düşürürler, çevresini sarar ve yok ederlerdi. Düşman daha da büyük sayıda ise ülkenin diğer bölgelerini talan ederler, on veya on iki gün boyunca güvenli bir yerde saklanarak düşman ordusunun çözülmesini beklerlerdi. Daha sonra ise anî ve gizli saldırı ile bozguna uğrattırlardı. Böylece tüm ülkeyi harap ederlerdi. Yine bazen düşmanla karşılaştıklarında savaşmak üzere saf teşkil ederlerdi. Kumandan veya prens savaşta doğrudan yer almaz, savaş hattından uzak bir mesafede mevzilenirdi. Ordunun en güçlü bölümü sağa ve sola ayrılarak düşmandan gizli bir şekilde ona yaklaşır, daha sonra onu çevreler ve en sonunda tüm cephelerden savaş başlardı. Eğer düşman beklenenden iyi savaşırsa, Tatarlar kaçarlar ve kaçarken saldırırlardı. Böylece çok adam öldürme fırsatı elde ederlerdi. Şu da bilinmelidir ki,

²⁴⁸ V.V.Barthold, “Cengiz Han”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt III, İstanbul 1963, s.96.

²⁴⁹ Xiu Ting şöyle der: Bir birliğin içindeki Tatar asker sayısı çok azdır; büyük çoğunluğu, ele geçirilen devletlerin mensuplarıdır. Bakınız, Peng Da Ya., Xiu Ting, **a.g.e.**, s.147.

Tatarlar mecbur kalmadıkları sürece göğüs göğüse muharebeden kaçınırlar. Önce oklarla düşmanı ve atlarını zayıflatır. Daha sonra yakın mesafeye gelirler.”²⁵⁰

Bununla ilgili başka bir örnek; Haçlı seferi ile kaybettikleri İznik ve havalisini Türkler 1113 senesinde yeniden kazandılar. Savaş başlamadan önce Türkler düşmanın yaklaştığını anlayınca geceleyin her tarafta ateşler yakarak çok kalabalık olarak geldiklerini göstererek düşmanı kandırmış ve zaferi de elde etmişti.²⁵¹ Bunun benzeri 1204 yılında Cengiz Han’ın ordusu da Naymanlarla savaşırken gecelediği yerde her asker ateş yakarak düşmanları sayıca üstün olduğunu gösterip onları korkutmuştu. Bu harp sonucunda, Tayang Han esir alındı ve Naymanlar yenilmiş oldu. Buna benzer pek çok örnekler Türk-Moğol Halklarının savaş tarihinde görülmekte ve sık sık rastlanılmaktadır.

Türk savaş usulünün iki önemli özelliği vardı. Sahte ricat ve pusu. Süvari birlikleri kaçıyor gibi geri çekilirler, çekilirken ok atmaya devam eder, düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Arazinin istenilen yerine kadar ilerleyen düşman burada pusu kuranlar tarafından çembere alınarak yok edilirdi. Bunu “Turan taktiği” veya “Kurt Kapanı” da denilmiştir.²⁵²

Bununla birlikte, Cengiz Han’ın asker sayısı hakkında araştırmacılar arasında farklı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Örneğin, Leo Cahun’a göre; 1219’daki büyük ordu üç koldan oluşuyordu, birisi doğrudan Cengiz Han ve küçük oğlu Tuluy, diğeri ortanca oğulları Ögedey ve Çağatay, üçüncü de büyük oğlu Cuci’nin komutansındaydı. Her bir parçaya öncelikle normal sayı olan 30.000 adam ve Cengiz Han’ın imparatorluk

²⁵⁰ Carpini, **a.g.e.**, s.41-42;Uyar, **a.g.t.**, s.29-30.

²⁵¹ O.Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2005, s.183.

²⁵² G.Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2004, s.42.

birliklerine özel koruması için 10.000 kişi eklendiğinde büyük bir miktar olan 150.000 asker elde edildiğini söyler.²⁵³ Harold Lamb ise, “Cengiz Han’ın kumanda ettiği ordunun dört kolda, toplam 130.000 kişiden ibaret olduğunu belirtir ve Gobi’deki nüfusa gelince, hepsini tahminen 1.500.000 kişidir”²⁵⁴ der. Buradan 1220 yıllarında Türk-Moğol Devletinin ordusunun 130.000-150.000 kişi olduğunu tahmin edebiliriz. Ögedey dönemine geldiğinde bu ordunun sayısının hızla arttığı muhakkaktır. Z.V.Togan; Cüveynî’ye dayanarak, Mengü döneminde asker sayısı 280.000 kadardı²⁵⁵ diyor. Yani Türk-Moğol Devleti ordusunun asker sayısı Hülegü’nün İran seferine çıkmadan az evvel 250.000’den 280.000 civarına ulaştığını gösteriyor.

Dolayısıyla Çin’i ele geçiren Moğolların sayıca ne kadar oldukları bilinmiyorsa da, Çin’de yaşayanların bir milyondan fazla olduğu tahmin edilebiliyor. Tabii bunların hepsi gerçek Moğol değildi. Moğol ismi altında birçok Türk, Tunguz ve daha başkaları vardı. Onların yardımcı kavimleri arasında diğer Orta Asyalılar, Ön Asyalılar ve hattâ Avrupalılar bulunyordu. Moğollar Çin’e taarruz ettikleri zaman Batı ve Orta Asya ile ve Avrupa’nın bütün yeni teknik icatları onların emrine hazırды. Böylece teknik bakımından gelişmenin en yüksek zirvesine²⁵⁶ erişmişti.

Kubilai Han’ın kurduğu Yuan ordusunda ise pek çok halklardan oluşan birlikler yer almasının yanı sıra kara ve deniz filosu da kuruldu. Yine de ordunun esas kaynağı atlı birlikler idi. Ayrıca askerlik hususunda kullanılmaları icab eden esirler bilhassa

²⁵³ L.Cahun, **Asya Tarihine Giriş**, Çev: S.İ.Kaya, İstanbul 2006, s.181.

²⁵⁴ H.Lamb, **Moğolların Efendisi Cengiz Han**, Çev. A.G.Bozkurt, İstanbul 2006, s.180.

²⁵⁵ Togan, **a.g.e.**, s.251.

²⁵⁶ Eberhard, **Çin...**, s.259.

piyadeye (Yabugan çerik) alınırlardı.²⁵⁷ Bununla birlikte Yuan Devletinin asla deniz devleti olmadığını da biliyoruz.

Altın Orda'nın ordusu tümen beyleri, yüz beyleri ve on beyleri olmak üzere Cengiz Han'ın ordusundan farksızdı.²⁵⁸ Altın Orda ve Çağatay Hanlığının ordularında başta Türkler olmak üzere pek çok kavim bulunuyordu. Çoğunlukla Müslümanlardan oluşan birliklerden yararlanılmaktaydı.

İlhanlılarda ise pek çok Çinliler, Cürcenler doğrudan doğruya “Tazik” tesmiye edilen fakat aynı zamanda İslam müfrezelerinin bir kısmını teşkil etmesi muhtemel olan İranlılar bu memleket dâhilinde toplanan askerleri teşkil ederdi.²⁵⁹ Bununla birlikte Türk-Moğol konar-göçer halklar dışında Ermeni, Fars, Gürcistan kökenli ordu birlikleri de bulunuyordu.

Bu devletlerin ordularında etnik bakımından çeşitlik olsa da stratejik, taktik ve teşkilat bakımından aynen tarihteki Türk-Moğol orduları gibi idi. Hepsi atlı süvari birliklerden oluşmakta ve bunlara önem verilmekteydi.

İlhanlılar, Çağatay Hanlığı ve Yuan hanedanlığında askeri teşkilat birbirine bezemekteydi ve Altın Orda Hanları tarafından da olduğu gibi devam ettirilmiştir. Ayrıca sonraki Timur döneminde bile birçok yeniliklere rağmen, askerî teşkilat, tecrübeler dayanan rasyonel askeri geleneklerine sadık kalmıştı.²⁶⁰ Timur'un

²⁵⁷ Spuler, **a.g.e.**, s.438.

²⁵⁸ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.62.

²⁵⁹ Spuler, **a.g.e.**, s.438.

²⁶⁰ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.61.

sağlığında toplanan en büyük ordu 200 bin kişiden, çoğunlukla Türk-Moğollardan oluşuyordu.²⁶¹

Türk-Moğol Devleti'nin ordusunda en önemli silahı ok ve yaydan ibaretti. Askerlerin her biri mızrak, kılıç, ok ve yaylardan birini kullanıyordu ya da iki veya üç silah da birden taşıyabilirlerdi. Kılıç tek ağızlı idi. Mızrak ise sapları ağaçtan imal ve ucu çengelli olurdu. Oklar, ağaçtan yapılmakla beraber ön tarafında uçları pek keskin iki ağızlı boynuzla, kemik veya demirle mücehhezdi.²⁶² Oklar atılacak mesafelere göre kısa ve uzun olarak savaştan önce hazırlanırdı. Arkeolojik incelemelere göre, yayın uzunluğu 120 cm'den pek uzun değildi ve bunun germe gücü ortalama 30 kg'dı. Fakat “Darkhan Har Num” (Tarkan Kara Yay) denilen özel bir yayın germe gücü yaklaşık 60 kg olup, 180-270 metre mesafeye ok atabiliyordu.²⁶³ Yılan zehiri kullanarak zehirli oklar da yapıyorlardı.

Türk-Moğol Devleti'nin askeri avantajlarından birisi, atların hızı dışında, okçuluğun da²⁶⁴ eşit derecede önemli olmasıydı. Marko Polo'nun seyahatnamesinde; “Tatarların her askeri yanına 60 ok alıyor. Bunların 30 tanesi küçük ince delici oklar. Diğerleri de kalın büyük parçalayıcı oklar.”²⁶⁵ Önce oklarla düşmanlarını saf dışı etmeye

²⁶¹ Alan, **a.g.e.**, s.287-288.

²⁶² Spuler, **a.g.e.**, s.446.

²⁶³ Şagdar, **a.g.e.**, s.500.

²⁶⁴ Daha geniş bilgi için bakınız, Gömeç, **Türk Kültürün...**, s.113-114; J.Bazarsüren, “Usan Tataat bolon Tömör Şirhegt Num” (“Usan Tataat” ve “Tömör Şirhegt” Yaylar Üzerine), **Studia Historica**, Cilt XXXV, Ulaanbaatar 2004, s.45-48.

²⁶⁵ Moğolistan'da yapılmış arkeolojik çalışmalar sırasında MÖ. I. bin yıl ve MS. I. bin yılın arasındaki tarihin ait ok uçları 7 tür bulunurken MS. I. bin yılın birinci yarısına ilişkin 12 tür olarak bulunmaktadır. Bunlar bu coğrafyada söz edilen dönemden beri ok ve yayın rolü daha da mühim yer teşkil etmeye başladığının göstergesi idi. Daha geniş bilgi için bakınız, Yu.S.Hudyakov, “Jelezniye Nakoneçniki Strel İz Mongolii”, **Drevniye Kulturiy Mongolov**, Novosibirsk 1985, s.111.

alışıyorlar. Oklar bitince, kılıçlarını çekiyorlar, kalın da birer kalkanları var”²⁶⁶ demektedir. Bununla birlikte Altın Orda’da her askerin yanına bir yay, otuz ok, bir okluk ve bir kalkan alması lazımdı. Her iki askerin bir at, her on askerin de bir çadır, iki kürek, kazma, orak, testere, balta, nacak, yüz iğne, ip, kazan bulundurmaları şarttı.²⁶⁷ Ayrıca ordunun çoğu hafif süvarilerden müteşekkil olup, bunun yanı sıra zırhlı ağır süvari birlikleri de bulunuyordu. Bu zırhlı süvariler savaş zamanında 2-3 tane yay, 30’ar tane ok, 2-3 sadak, kılıç, mızrak, ağaç, deri, demir ve kalkanı beraberlerinde götürür, deri, demir örgülü zırh ve tolga²⁶⁸ giyerlerdi. Hafif süvariler ise, uzun engelli mızrak, demir veya kemik uçlu oklar ve sadak kullanırlardı. Ayrıca her asker, deriden yapılmış urgan, bıçak, dikiş iğnesi ve ipi yanında bulundurmak zorunda idi.

B. Spuler, Rubruk ve Carpini’den aktardığı bilgilere göre bu zırhların büyük kısmı demir noksanından ötürü deridendi; bazan da işlenmemiş deriler vücudu korumak için taşınırdı. İnsanların taşıdıkları zırhlar dört parçadan müteşekkildi; bir parça oyuktan boyuna, diğer bir parça da sırtta enseden baldırlara kadar uzanırdı; üçüncü ve dördüncü parçalar da kol ve bacak kısımlarını örtmek için takılırdı. Bu zırhların en iyileri demir bir safiha ile tekemmül ettirilmişti.

Atlara da deriden zırhlar giydirilir, başlarının üstüne de demir levha konurdu.²⁶⁹ Kalkanlar sığır veya başka bir hayvan derisi veya hasırdan yapılmakta idi.²⁷⁰ En iyileri sığır başlarının derisinden oluyordu.

²⁶⁶ Lablaş, **a.g.e.**, s.194.

²⁶⁷ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.61.

²⁶⁸ şagdar, **a.g.e.**, s.499.

²⁶⁹ Spuler, **a.g.e.**, s.447.

²⁷⁰ Spuler, **a.g.e.**, s.448.

Savaşlarda muhasara için kullanılan hususî toplar vardı. Bu harp aletlerinin tam miktarı nadiren bildirilmekte olup, Hülegü'nün yanında 1.000 Çin topçu ustasının bulunduğu söyleniyor. İlhanlılardan Olcaytu'nun, 1312 yılında Suriye'ye 90 mancınık nakli için 2.500 deve, 11.000 demir ok ve 100 şişe (kârûre) petrol ve tutuşan yağ götürdüğünden²⁷¹ bahsedilir.

Altın Orda, Çağatay Hanlığı ve İlhanlılar döneminde, ordu tamamen bozkır kültürüne sadık kalmıştı. Yuan Devleti ise kara ordusu dışında deniz filosu oluşturdu. Bu filolarının gücü ile Kubilay döneminde Güney-doğu Asya'da bulunan adaları ele geçirmiş ve Japonları tehdit ederek bir kaç sefer düzenlemişti. Fakat, denizdeki fırtınalar yüzünden bu seferler asla başarılı olamadı. Seferlere katılan askerlerin çoğunun Kore ve Çinlilerden oluştuğu bir gerçektir. Bunun gibi İlhanlı ordusunda Ermeni ve Gürcü askerler yer alırlardı. Altın Orda'da ise, Rus askerlerin de görev yaptıklarını biliyoruz. Türk-Moğol Devleti kurulduğundan beri, ordunun askeri ihtiyaçlarının büyük bir kısmı tabi halklardan sağlanıyordu. Fakat dikkat edilen husus ordu komutanlarının büyük bir çoğunluğu Moğol ve Türklerden meydana geliyordu. Bununla beraber özellikle sadakate de büyük önem verilmiştir.

Timur ve Toktamış orduları ile Cengiz Han devrindeki Moğol ordusu arasında esaslı bir fark yoktu. Timur Devleti Türk-Moğolların siyasi ve ordu sisteminin özgün bir karışımıydı.²⁷² Clavijo şöyle der: "Timur harbe çıktı mı, herkesi davet eder. Bunlar da sürüleri, bütün malları ve çocuklarıyla hareket ederler. Kadınlar ve çocuklar ordunun peşinden yürürler. Atlar ve sürüleri ordunun maişetini temin eder. Timur, bu

²⁷¹ Spuler, **a.g.e.**, s.449.

²⁷² M.Haider, "The Sovereign In The Timurid State (XIV.th-XV.th Centuries)", **Turcica**, Tome VIII/2, Paris-Strasbourg 1976, s.62.

suretle hareket ederek büyük işler başarmış, büyük zaferler kazanmıştır. Tatarlar, gayet cesur bir millettirler. Hepsi de ata çok iyi binerler. Mükemmel ok ve yay kullanırlar.”²⁷³ Barış zamanında halk muhtelif yararlı eşya yapar, türlü mükellefiyetler alır, kopçur, avarizat, posta durağı (yam) vergileri verir, araba onarır ve diğer hayvanlara yem tedarik ederdi. Savaş zamanında bütün halk orduya alınır, ihtiyaçlarını kendisi karşılardı. Ayrıca askerler, elçiler ve postacılara yardım da görevli idi. Clavijo: “Uğradığımız her yerde, Timur’un askerlerine tesadüf ettikçe, onlar da her istediğimizi veriyor, yiyecek, içecekten başka, atlarımızı lâzım olan yemi temin ediyorlardı”²⁷⁴ der.

Netice olarak Türk-Moğol Devleti ordusunun üstünlüğü, Hunlardan başlayıp Kök Türk, Uygur, Kitanlar vs. konar-göçer devletlerinin savaş ile ilgili sayısız bilgi ve tecrübesinden kaynaklanıyordu.

1.2.ç. Sosyal Teşkilat

Türk-Moğol halklarının sosyal hayatında, her ikisi için en temel yapı taşı ailedir. Türkçede buna Oguş (aile) ve Moğolca da ise “Ayli” denilmektedir. Bir aile ana, baba ve çocuklardan oluşmaktadır. Onların kan akrabalığına dayanan aileleri ise bir araya geldiği zaman Urug (aileler birliği), Bod-Obog (kabile), bodun-oymak (kabileler birliği), İl veya Devletten oluşmaktadır.

²⁷³ Clavijo, **a.g.e.**, s.122.

²⁷⁴ Clavijo, **a.g.e.**, s.124.

Eski Türk toplumunda ilk sosyal birlik olan oğuş, yani aile bütün toplumun çekirdeği durumundadır. Kan akrabalığı esasına dayanır ve bunun yapısının ata-erki²⁷⁵ olduğu bilinmektedir.

V.V.Eberhard, Çince belgelerdeki “erkekler alacakları kadına üç yıl hizmet ederler”, bilgisinden yola çıkarak, “sosyal örgütte ana egemenliğinin izleri görülür, fakat bunu tamamıyla ana egemenliği olarak yorumlamamalıyız”²⁷⁶ demektedir. Moğolların Gizli Tarihi’nde geçen belgeler de bunu desteklemektedir.²⁷⁷

Ayrıca Türk-Moğol halkları arasında kan bağı olmayan uzak kabilelerden eş almanın yanı sıra babanın ve ağabeyin dul eşiyle evlenme geleneği vardı ve her iki halkın tarihinde bunun örnekleri görülmüştür. Mesela, Oğuzlar arasında 10. yüzyılda büyük kardeş, babanın ölümü halinde, eğer karısı öz anası değilse onunla evlenebilir²⁷⁸ idi.

²⁷⁵ Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.25.

²⁷⁶ V.V.Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.60, 62; A.Enkhbat, **Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasî ve Kültürel Durumları** (6. Ve 9. Yüzyıllarda), AÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi) Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2011, s.153.

²⁷⁷ Temuçin (Cengiz Han), dokuz yaşındayken babasıyla beraber kız istemeye giderken Kongirat kabilesinin Dei-seçen ile karşılaşmışlardı. Yesügey, Dei-seçen’i teklifi üzerine onun kızını (Börte), kendi oğlu Temuçin’e istemişti. Dei-seçen’de “Ben sana kızımı vereyim. Giderken, oğlunu damat olarak burada bırak” demişti. Buna göre, 13. yüzyılda ana egemenliğin izlerinin halen var olduğunu göstermektedir. Daha geniş bilgi için bakınız, **Moğolların...**, s.21; Ayrıca Moğollar arasında “Hürgen hüü huçtey, Hüzüüny mah amttay” (Damat güçlüdür, Boynunun eti lezzetlidir) bir deyim vardır. “Damat güçlüdür” denmesi, damatın kız tarafına gücünü göstermesi ve kızın ailesi için çalışması gerektiğini anlatmaktadır. Bunun 13. asırdan evvel kalma bir gelenek olduğu düşünülmektedir. Moğolların evlenme gelenekleri ile ilgili bakınız, G.Tserenhand, “Mongolçuudiyn Ger Bül, Ger Ahiyn Zarim Asuudald (Hurimlah Yos)” (Moğol Aile İle İlgili Bazı Meseleleri, Düğün törenleri), **Studia Historica**, Cilt VI, Ulaanbaatar 1966, s.55-62.

²⁷⁸ M.İ.Artamonov, **Hazar Tarihi**, İstanbul 2004, s.535-536.

Moğollardaki geleneğe göre, kadın için belirli bir meblağ başlık ödendikten sonra müzik eşliğinde erkeğin evine götürülürdü. Gelin evlenmekle kocasının soyuna karışır, kocası öldükten sonra da artık bir daha kendi ailesine dönemezdi. Bu takdirde kadın kocasının küçük kardeşinin karısı yahut da ölenin başka kadından olan oğlunun eşi olurdu.²⁷⁹ Bu durumu S.Gömeç ve V.V.Eberhard gibi araştırmacılar, Türkler arasında görülen bu durumundaki kadının öz olmayıp, evliliğin de sembolik olduğunu söylerler. Bu geleneğin temelinde dul kalan kadınların tek başına çaresiz bırakılmamaları gibi inanç yatmakta olduğu fikrini ileri sürmektedir. Ayrıca yine bu aile sisteminin incelediğimizde konar-göçer ailelerin sosyal ve ekonomik durumlarının geniş aileye göre uygun olmadığını ortaya çıkarmaktadır.

Kaynaklarda ailenin devamı ve onun geniş bir şekli durumunda “urug” tabiri ile karşılaşmaktayız ki, bu da genellikle aileler birliği, akrabalar şeklinde yorumlanmaktadır.²⁸⁰ “Urug” demek sadece baba (yasun-kemik) tarafından destan ya da tarihi bir kişiden türemiş bir birlik²⁸¹ olarak da görülmektedir. Bir urug’un en önemli unsuru kan akrabalığına dayanmasıdır.

Şunu söylebiliriz ki, 13. yüzyılda Moğollar, Börte Çino (Boz Kurt) ve Goa Maral’dan (Dişi Geyik) kendi tarihini başlatmakta ve Cengiz neslinden gelenler ise Alan-go’a’nun en küçük oğlu Bodançar’dan²⁸² ceddini (Altan urug) getirmektedir. Moğollar arasında özellikle Cengiz Han’ın neslinden gelenler kendi soy tarihini

²⁷⁹ Spuler, **a.g.e.**, s.425-426.

²⁸⁰ Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.28.

²⁸¹ B.Batsüren, **Öndör Teregnüüd ba Ertnii Türegüüd** (Yüksek Arabalı Halklar ve Eski Türkler), Ulaanbaatar 2009, s.186-187.

²⁸² “Moğolları Gizli Tarihi”ne göre, “Bodonçar, Borciginlerin cediti oldu” der. Bakınız, **Moğolların...**, s.13; A.Oçır., J.Serjee, “Borjigin Neriyn Garlyn Tuhayd”(Borjigin adının menşei), **Studia Historica**, Tom XVII, Fas 9, Ulaanbaatar 1983, s.99-103.

yazmaya özen gösterirerek meşhurlaştırırlardı.²⁸³ Bu soy tarihini yazarken belli bir şahıs ya da genel bir toplum adı gibi isimleri kullanılırdı. Bunun dışında ağızdan ağıza söylenerek bilgiler aktarılabilirdi. İnsanların kendi obog ve uruglarını öğrenip bilmesinde de eski zamanlardan beri bu sözlü belgelerin aktarılmasının önemli bir rolü vardı. Türk-Moğol Devleti'nin kurulmasıyla Altan Urug (Altın soy)²⁸⁴ denilen Cengizliler, Çin'de de 1368 yılına kadar tutunabilmişlerdi. Sonradan Ming devletinin ortaya çıkmasıyla Gobi Çölü'nün kuzey tarafına yani, asıl Moğolistan topraklarına çekildiler.

Türkistan (Çağatay Hanlığı), Rusya (Altın Orda) ve İran (İhanlılar) coğrafyasına gelen Altan Urugtan sayılanların pek çoğunun yerli halkların arasında kaynaşp, kaybolduğu bir gerçektir. Cengiz Han ve onun neslinden gelenler Orta Asya'nın siyasi hayatında belirlediği rolü oynadılar. Orta Asya'nın pek çok yerlerinde 16. yüzyıla, Moğolistan'da ise 20. yüzyılın birinci yarısına kadar devam ettiğini söylebiliriz.

Sosyal hayatta en küçük unsur olan ailenin yaşam tarzından dolayı çadırda yaşamak, nişanlanmak, evlenmek, cenaze törenleri gibi pekçok gelenekler ortaya çıkardı. Buna bağlı olarak; Moğol kabilesinin “agnat” kabile, yani kabilenin azalarının kendilerini müşterek bir büyük ata da (ebüge) neşet ettirdiği söylenir. Oymaklar

²⁸³ Baasanjav, **a.g.e.**, s.393.

²⁸⁴ İskitlere kadar uzanan bozkır geleneğinde altın rengi hükümdarın yetkisi ve meşruiyetini simgelerdi ki bu kavram Cengiz'in soyu için kullanılan “Altın Sülale” ve daha birçok benzer kullanımda görülür. Bakınız, Findley, **a.g.e.**, s.108.

çoğalmakla birlikte birçok obog'lar (kabile) menşelerini aynı ceddi âlâ (ebüge)ya çıkarırlardı.²⁸⁵

Eski Moğol cemiyetinin (12-13. yüzyıllarda) esas unsuru “oymak” (obog, obox), yani kan akrabalarının kendine mahsus birliği idi.²⁸⁶ Türklerde ise aileler ve urugların bir araya gelmesinden teşekkül eden siyasi yapıya “boy” deniliyordu. Boyların başında boy beyleri olup, görevi boy düzenini sağlamak, dış tehditlere karşı boyun hak ve hukukunu korumaktadır.²⁸⁷ Her boyun kendine ait kışlağı ve yaylağı bulunmakla birlikte damgası (tamga) vardı.²⁸⁸ Her boy kendine ait sürülerini bu damgalarla işaretlemekteydiler.

Ayrıca, Moğollar arasında aynı atadan gelme oboglardan eş seçilmezdi. 12-13. yüzyıllarda Obogların çevresi hep akraba obog (kabile) olduğundan uzak yerlere gitmek mecburiyetinde kalabilirlerdi. Bu yüzden Temüçin’e eş almak için babası Yesügey’nin, uzak bir yere gittiğini Moğolların Gizli Tarihi bahsetmektedir.

Obog’ların yanı sıra 13. yüzyılda Moğollar arasında “İl-Ulus”, gibi tabirlerin ortaya çıkmış olduğu bilinmektedir. Eski Türk sosyal yapısının mükemmelleşmiş şekli ise “il”dir. Kök Türk yazıtlarına baktığımız da il, kendine has bir yapısı olan mefhumdur. İller, boylar ve bodunların²⁸⁹ birleşmesiyle ortaya çıkarlar.²⁹⁰ İlhanlıların “İl” kelimesi de buradan gelmedir.

²⁸⁵ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.75.

²⁸⁶ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.74.

²⁸⁷ Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.28.

²⁸⁸ S.Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt III, Ankara 2002, s.18.19.

²⁸⁹ Eski Türklerin sosyal yapısından biri ve boylar birliği’dir. Daha geniş bilgi için bkz, S.Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.25.

Bozkırda il'in, birkaç kabilenin sık sık değişebilen topluluğu olduğu söylendiği gibi kağan denilen bir reis tarafından yönetilirdi.²⁹¹ Araştırmalara göre, elli kadar kitabede geçen “il/el” kelimesi, Kök Türk Yazıtlarında devlet ve ülke manalarında kullanılmıştır.²⁹² Bunlar Moğolların bunu, Türklerin sosyal yapısından aldığını gösterir. Türklerde olduğu gibi bu kelimeyi 13. yüzyılda Moğollarda ülke ve devlet manasında kullanmışlardır. Zaten o dönemlerde devletin çoğunluğunu oluşturmakta olan Türk halklar için bu tabirin daha mantıklı ve uygun geldiği açıktır.

1.2.d. Hukuk ve Ceza

13-14. yüzyılların Türk-Moğol kanunları üzerine G.Vernadsky, C.Alinge, B.Y.Vladimirtsov, Z.V.Togan, B.Ögel ve A.İnan başta olmak üzere birçok bilim adamı incelemede bulunmuştur.

Cengiz Han çadır halklarını birleştirirken “Yeke Yasa” denilen kanunu da çıkarmıştı. Türk-Moğol Devletince Cengiz Han Yasası devlet kanunu niteliğinde idi. Tarih-i Cihan Güşa'ya göre, bütün yasaları kâğıtlara yazdılar. Ona Yasa-nâme-i Buzurg (Cengiz Yasa'sı) adını koydular. Bunların şehzadelerin hazinesinde bulunmasına karar verdiler. Bir han, ordu sevk veya şehzadelerle meşveret edip karar vereceği zaman bu tomarları getirip, ona göre karar verirdi.²⁹³ Cengiz Han zamanında yasanın cezaları “yarguçi” tarafından verilirdi. Bu işlere ilk Cengiz Han'ın kardeşi Belgutei

²⁹⁰ S.Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.31.

²⁹¹ M.Arslan, **Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı**, İstanbul 1984, s.53.

²⁹² Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.35.

²⁹³ Cüveynî, **a.g.e.**, s.87.

görevlendirilmiş sonradan Şigi-Kutuku tayin edildi.²⁹⁴ Han tarafından Şigi-Kutuku'ya “Yasa”ya uymayanlara ceza verilmesi için büyük haklar tanındı. 13-14. yüzyıllar boyunca Türk-Moğol Devletinin teşkilatında önemli bir yere sahip hale gelen bu unvan devamlı kullanılıyordu. Hatta Timur Devletinde yarguçı²⁹⁵ kullanıldığı bilinmektedir.

Yasa denilen bu toplum kurallarının belirlenmesi Moğolların devlet anlayışında büyük bir ilerlemedir. Cengiz Yasası, Türk-Moğol Devletinin dört parçası kısım olan Altın Orda, İlhanlı, Yuan ve Çağatay Hanlığının bütün topraklarında geçerliydi ve uzun süre bu durumu korudu. Hatta Timur'un kurduğu devlet de bu Yasayı en önemli kanun olarak görmekte idi. Cengiz Yasası geniş bir coğrafyada kabul edilmiş ve zaman olarak Cengiz Han'dan Timur devletine kadar geçen dönemi kapsamış olsa da, günümüze kadar bir bütün halinde bulunmamaktadır. Bu yüzden araştırmacılar kaynakları inceleyerek metinlerin içinden Cengiz Yasası ile ilgili kısımları çıkartmışlardır. Cengiz Han'dan sonra Ögedey Han'ın döneminde devletin Yasa ve Yosunlarının koruyucusu Cengiz Han tarafından görevlendirilmiş olan Çağatay Han idi.

Bununla birlikte Ögedey Han döneminde 1229, 1233 yıllarında vergi kanunlarında ve 1287 yılında Yuanlıların Yasasında Cengiz Han Yasası esas alınmıştır.

Cengiz zamanında Yasa ve adalet işleri Çağatay'a havale edilmişti. Çağatay bütün gelenek ve görenekleriyle birlikte eski Moğol kimliğinin gerçek temsilcisidir. Cengiz Han, kendisinden Yasa'nın tüm kaidelerinin uygulanması istendiğinden, o da bunun yerine getirilmesini harfiyen zorunlu ve kaçınılmaz bir görev olarak kabul

²⁹⁴ Ratchnevsky, **a.g.e.**, s.95.

²⁹⁵ Alan, **a.g.e.**, s.281-286.

etmişti. Aknerli Grigor, Alaaddin Cünveyni gibi şahıslar eserlerinde bu yasaların nelerden olduğu ve suçlara ne ceza verdiğine dair birtakim bilgiler mevcuttur.²⁹⁶

Çağatay Han'ın hayatta olduğu sıralarda onun topraklarında İslam dinine baskı uygulandığı söyleyenler vardır. Bazı araştırmacılar, Çağatay'ın İslam dini hakkında yürüttüğü politikasından dolayı Müslüman halkın büyük ölçüde tepkisini üzerine çektiği bildirilir. Dolayısıyla Tabakat-ı Nâsirî'de geçen bir ifadeye göre, Çağatay'ın huzurunda hiç kimsenin her hangi bir Müslüman'ın adını, kötü söz söylemeden zikretmediği kaydı bulunmaktadır. Çağatay'ın devrinde Maverâünnehir Müslüman Yalavaç ailesinin iki üyesinin idaresinde olmasına rağmen, bunlardan Mahmut Yalavaç 1240 yılında Çağatay tarafından görevden alınmış, ancak Ögedey'in baskısı ile yeniden göreve dönmüştü. Çağatay'ın Müslüman veziri Kutbeddin Habeş Amid ise dindârlığı ile tanınmış bir şahıs değildi. Meşhur Sûrî Seyfeddin Bâherzî, Habeş Amid'e gönderdiği mektupta ona sitemlerde bulunmuştu.²⁹⁷ Diğer taraftan 1219 yılında batıya yapılan seferlerde, Türk-Moğol yetkililer; her halkın kendi dinini özgürce seçip ibadet edebileceğini bildirilmektedir. Ayrıca Çağatay Han'ın İslama karşı sert bir tavır sertliği bilinse de, bu hanlığın politikası demek değildir. Çağatay'ın İslâm Dinine karşı o kadar da düşman olmadığı iddia edenler de vardır.

Yasaya herkesin başını eğilmesi en önemlidir. Hatta bu yasalarının Türk-Moğol Coğrafyasında tanrı kelamı sanıldığına dair de izler vardır.

“Hülegü ve Abaka'ya göre mukaddes kanun, “Yasa” yahut “Yasak” idi. Türk-moğol yasası, “yasaktır” denildiği zaman, herkesin boyun eğmesi icabeden en şiddetli

²⁹⁶ Aknerli Grigor, **a.g.e.**, s.3; Grigor of Akanc, **History of the Nation of the Archers** (The Mongols), Trans. F.W.Cleaves, Cambridge 1954, s.21-22; Cüveynî, **a.g.e.**, s.95.

²⁹⁷ Barthold, **a.g.e.**, s.500.

kanun mânasiyle bütün Önasya’da, hattâ Mısır’da bile tanındı.”²⁹⁸ Ayrıca Türk-Moğol Devletinin hakim olduğu coğrafyada “Cengiz Yasa”sını kimine göre Allah, kimine göre göre de Tanrı tarafından verilmiş olduğuna inanırlardı.

Cengiz Yasa’sında, devlet için dürüstlük ve sadakat ile hizmet etmiş kimse ise 9 defa affedilmesi gibi ödüller verilirdi. Altın Orda’nın Özbek Han (1282-1341) döneminde bile onlara yasasında “Eğer bir kimse, başkasına ait malı çalarsa ve yakalanırsa o malı sahibine dokuz kat olarak ödemek zorundadır.”²⁹⁹ Genellikle üç defa veya dokuz defa gibi sayıları konar-göçerler eski zamandan beri uğurlu olarak dikkate aldıklarını etnolojik bilgilerden biliyoruz.

Cengiz Yasa’sının ilk başta Uluslararası, Kamu, Ceza, Özel, Ticaret, Adli teşkilat, Yasanın düzenlemesi ve uygulanması³⁰⁰ gibi sosyal hayatın tamamını kapsayacak şekilde icat edildiğini biliyoruz. Mesela, Yasalara göre, otların yeşermesinden sonra yere çukur kazan ya da otlığı ateş verenler, aileleriyle birlikte idam cezasına çarptırılırlar. Yolda bırakılan eşyayı almak,³⁰¹ kapı eşiğine basmak,³⁰² atın kafasına yahut gözlerine vurmak³⁰³ ve zina yapmak gibi suçlara da ölüm cezası uygulanırdı.³⁰⁴

²⁹⁸ Togan, **a.g.e.**, s.227.

²⁹⁹ İbn Battuta, **a.g.e.**, s.68.

³⁰⁰ G.Vernadsky, “The Scope and Contents of Chingis Khan’s Yasa”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol 3, No ¾, (Dec), Boston 1938, s.344.

³⁰¹ Günümüzde Moğollar arasında “Gündüz bırakılan et alınmaz” diye bir deyim vardır. Bunun ne zaman nasıl çıktığı bilinmese de bu adet Yasanın bu maddesine ilişkili olabilir.

³⁰² Halen Moğollar kapı eşiğine basmak büyük bir uygursuzluk olarak görülür.

³⁰³ Günümüzdeki Moğollar atın başına vurması büyük terbiyesizlik olarak görür.

³⁰⁴ Peng Da Ya., Xiu Ting, **a.g.e.**, s.132.

Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda hanlıklarında Cengiz Han Yasası daima etkili oldu. İlhanlı sarayında hususi bir hazine saklandığı ve gerektiğinde müracaat edildiği bilinmektedir.³⁰⁵ Daha evvel belirtildiği gibi, Cengiz Han'ın “Yeke Yasa”sına Türk-Moğol Devletinde, hatta Timurluların bile saygı gösterdiğini görmekteyiz. Timur döneminde hukuk sistemine baktığımızda birincisi Türk-Moğol geleneği dediğimiz özellikle idarî ve askerî meseleleri biçimlendiren kaynak yani yasa ve yosun, değeri şariat veya İslâmî birikimdir.³⁰⁶ Türk-Moğol Devleti'nin Avrasya coğrafyasında genişlemesiyle Yasakla ilgili kavramlar bu coğrafyada da yayılmış ve uzun zamandır etkisini sürdürmüştür.

³⁰⁵ H.Alan, “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, **Tataristan Ş. Bilimler Akademisi, Altın Orda'nın Siyası ve Sosyal Ekonomik Tarihi, Sempozyumu**, Kazan 2009, s.4.

³⁰⁶ H. Alan, “Timurlu Döneminde Hukuk ve Uygulanması”, **Zindanlar ve Mahkûmlar**, İstanbul 2006, s.38.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. TÜRK-MOĞOL DEVLETİNİN PARÇALANMASI VE VARİSLERİ

1206 yılında Cengiz Han tarafından kurulan Türk-Moğol devleti, Ögedey, Güyük ve Mengü Han'ların döneminde Orta Asya'ya tamamen hâkim olan büyük bir devlet haline gelmişti. Ayrıca siyasi ve sosyal üstünlüğünü yaklaşık 150 sene boyunca sürdürdüğü ve bazı bölgelerde 15-16. yüzyıla kadar hâkimiyet kurduğu da bilinmektedir.

Türk-Moğol Devletinin tarihini kuruluş, gelişme ve çöküş dönemi olmak üzere üç dönemde ele alabiliriz.

Kuruluş dönemi, 12. yüzyılın ikinci yarısından 1206 yılına kadar,

Gelişme dönemi, 1206'dan 1300 yılına kadar, (Altın Orda'da ise 1350'li yıllara değin),

Çöküş dönemi, 1300 yılından (Altına Orda'da 1350'li yıllardan sonra) 14. yüzyıla kadar,

Birinci dönemde; Türk-Moğol Devleti, dünya çapında etki yaratacak büyük bir devlet olmanın temelini atmış, ülkenin siyasi ve sosyal teşkilatı bu dönemde Cengiz Han tarafından inşa edilmişti. Moğolların önderliğinde bozkır halkları dünyada en büyük kara kıtasına sahip devlet olmayı başarmıştı. Mesela Cengiz Han, meşhur taoist rahip Ch'ang Ch'un'a yazdığı mektupta; yedi yıl içinde büyük bir iş başardım ve bütün dünyayı bir devlet olarak birleştirdim,³⁰⁷ der. Bu dönemle ilgili pek çok eserler

³⁰⁷ Bakınız, **Çin Kaynaklarında Türkistan Seçmeleri**, Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013, s.217.

mevcuttur. Tezimizin bu kısımda ikinci Türk-Moğol Devletinin bölünmesi üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Bu ikinci dönemde; Cengiz Han, Türk-Moğol Devletini kendi isteği doğrultusunda dört oğlu arasında paylaştırmıştı.³⁰⁸ Cengiz Han'ın ölümünden sonra merkeze bağlı dört devlet kurulmuştu. Fakat bu devletler başlangıçta devlet yapısından farklı, eyalet gibi görülmekteydi. Ögedey, Güyük ve Mengü Han'lar döneminde devletin bütün işleri, Karakurum'da hüküm sürmekte olan han tarafından yönetiliyordu.

Bazı araştırmacılar tarafından, bu devletin “Güyük Han'dan (1246-1248) sonraki dönemlerde gerilemeye başladığı”³⁰⁹ ileri sürülmüş ise de bunlar gerilemenin değil bölünmesinin işareti idi. Kubilay³¹⁰ ve Arık Buka'nın 1260-1264 yılları arasında süren taht mücadelesinin, Moğolistan'ı siyasi ve ekonomik açıdan çok etkilemiş olduğu aşikardır. Devletin asıl bölünmesi Kubilay'ın han ilan edilmesi ve devletin merkezini Çin'e çekmesiyle başladı. Ayrıca Yuan devletinin kurulması da söz edilen dönemde büyük bir etki yaratmış, devletin bölünmesini kesinleştirmişti. Yalnız şu bir gerçektir ki, Türk-Moğol Devletinin bölünmüş olması onun siyasi ve ekonomik gelişmesine başarıyla devam etmesini engellememiştir.

Türk-Moğol Devletinin bölünme sebepleri üzerine 19-20. yüzyıllar arasında pek çok inceleme yapıldı ve birçok araştırmacı tarafından Türk-Moğol Devletinin dağılmasına ilişkin değişik fikirler ortaya atıldı.

³⁰⁸ Daha geniş bilgi için bakınız, Alaaddin Ata Melik Cuveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, Çev. M.Öztürk, Ankara 1999, s.95-96; Utemiş Hadji, **Çingiz-Name**, Faksimile, Perevod, Transkriptsiy, Tekstologičeskiye, Primeçaniya. Haz. V.P.Yudina, Alma-Ata 1992, s.91; Bakınız, Ek Tablo 1.

³⁰⁹ Z.Baasanjav, **Mongol Ulusiyn Tüüh**, (Moğolistan Tarihi), II. Baskı, Ulaanbaatar 2006, s.240.

³¹⁰ Kubilay Han hakkında pek çok eserler yazılmıştır. Daha geniş bilgi için bakınız, M.Rossabi, **Khubilai Khan: His Life and Times**, Berkeley: University of California Press 1988, s.xvii-322.

Türk-Moğol Devletinin dağılmasına etken olan birçok neden bulunmasına rağmen tezin bu kısmında sadece siyasi, ekonomik ve kültürel etkenleri ele almak istedik. Ayrıca yarattığı etki açısından baktığımızda Türk-Moğol Devletinin bölünmesinin en önemli sebeplerinin başında siyasi sebepler gelmektedir. Bunları sırasıyla inceleyecek olursak;

Siyasi Sebepler: Tarihi olaylara baktığımızda Cengiz Han ve onun haleflerinin yeni ülkeleri fethettiği zaman oranın toprak ve halkını ödül olarak kendi aralarında taksim etmiş oldukları muhakkaktır. O zamanlar han tarafından devlet için sadık ve çaba gösteren noyan ve kimselere (bazen halk da dâhil) devletin topraklarından ödül olarak veriliyordu. Bu uygulama siyasi yönetim açısından iyi olsa da zaman geçtikçe siyasi ve ekonomik bakımdan merkezden bağımsız olma çabası bir yana gittikçe kültürel açıdan da farklılık görülmesine³¹¹ sebep oldu.

Yukarıda da belirtildiğine göre Türk-Moğol Devletinin başarılı seferlerinden sonra savaşta başarı gösteren komutan ve noyanlar büyük topraklara sahip oldular. Konar-göçerlerin en sevdiği bozkır alanları, göz kamaştıran ve ticaretin yapıldığı günden güne zenginleşen şehirler onların eline geçmişti. Bu durum, büyük topraklara sahip olan bu komutan ve noyanları, handan bağımsız olarak, kendilerine ait toprakları yönetmek isteyen aristokratlara dönüştürdü.

Bu konuda B.Ya.Vladimirtsov; “Birçok ülkede Cengiz soyundan Moğol şehzadeler ve büyük beyler, Moğol askerleriyle birlikte oturuyorlardı. Onlar büyük hanın hâkimiyetini bazen kabul eder, bazen kabul etmezlerdi”³¹² der. Bunun yanı sıra

³¹¹ Z.Baasanjav, **a.g.e.**, s.131.

³¹² B.Ya.Vladimirtsov, **Moğolların İçtimaî Teşkilâtı**, Çev. A.İnan, Ankara 1944, s.183.

Türk-Moğol Devleti'nin idareci tabakasının en başında “Altan urug” denilen, Bodançar neslinden gelenler bulunuyordu. Cengiz Han da bu urugtan idi. Bununla beraber 17. yüzyılın kaynaklarında Cengiz Han'ın neslinden olanları “Altan urug” diye sayıldığı görülür. Belgelerde Bodançar'dan gelenleri ise sadece “akraba” urug olarak görür ve öyle yazarlardı. Hatta 20. yüzyılın başlarında Moğol aristokrat kısmı kendi ceddini Bodançar'dan değil Cengiz Han'dan başlatarak kaleme almaktaydılar.

13. yüzyılda Cengiz neslinden gelenler Cuci, Çağatay, Ögedey ve Toluy olarak bölünmüştü. Onlar Türk-Moğol Devletinde en çok söz sahip kimselerdi. Ayrıca “Altan urug”tan sayılıp, Cengiz neslinden olmayanlar da vardı. Onlar arasında bakan, tümen, bin noyanlar, çerbi'ler, tarkan, bitikçi gibi unvanlar taşıyan kişiler de bulunuyordu.³¹³ Fakat onların siyasi teşkilatta aldığı derece ise devlet vazifesi veya hana göstermiş olduğu sadakattan dolayı farklı mevkide idi. “Moğolların Gizli Tarihi”ne göre, Cengiz döneminde 95 “bin noyan” (emir) bulunuyordu. Bu noyanlar “iç ve dış” olarak ikiye ayrılırdı.³¹⁴ Halklar da yaşam tarzlarından dolayı ikiye ayrılıyordu: Çadırdı (çoğunlukla konar-göçerler) ve çamur evde yaşayanlar (yerleşik-şehirliler).

Yüksek tabakadakiler Cengiz han döneminden başlayarak ayrı ayrı gruplar haline gelmiş ve siyasette önemli rol oynamaya başlamıştı. Devletin siyasi hayatında en önemli rolü “Moğolların Gizli Tarihi”nde anlatıldığı gibi Bodançar'dan başlatılan “Altan urug” adıyla anılan aristokrat kısım üstlenmişti. “Moğolların Gizli Tarihi”,

³¹³ Z.Baasanjav, **a.g.e.**, s.129.

³¹⁴ Bu binliklerin nasıl ayrıldıklarına dair araştırmacılar arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır. A.Oçir ve S.Tsolmon'a göre, Cengiz Han'ı koruyan “keşik” denilen muhafızlardan oluşan binlikleri “iç” binlikler ve “dış” (qadanadus minqad) binliklere ayrılırdı. Daha geniş bilgi için bakınız, A.Ochir., S.Tsolmon, “Çingis Hany Dotood Myanganiy Tuhayd” (Cengiz Han'ın “İç” Binlikler Hakkında), **Cengiz Han'ın Doğumun 840 yıl. Araştırmalar Sempozyumu**, Ulaanbaatar 2002, s.29-30.

“Cami’üt-tevarih” gibi eserlerde Cengiz ve onun kardeşi Kasar arasında geçen çekişmeler bunun bir örneğidir.

Tüm bu nedenlerden dolayı Cengiz Han döneminde devletin sınırları da epey genişlediği için Cengiz Han ölümünden önce ülkesini dört oğlu arasında paylaştırdı. Böylelikle devlet yönetiminin daha iyi yürütülmesi hedeflenmişti. Her bir oğula büyük bir devlet verilmişti. Bu taksimatla Cengiz’den sonra ayrı ayrı idarelerin ortaya çıkacağı açıktı.

Kaynaklara baktığımızda Cengiz Han kendi 4 oğlunundan “Han taht”ın kime devir edileceği konusunda konuşmuş ve Ögedey’in sonraki Han olarak seçilmesini istemişti. Böylece, Cengiz Han’ın rızası ve diğer şehzadelerin bunu kabul etmeleriyle, Han’ın ölümünden sonra 1229 yılında üçüncü oğlu Ögedey “Han” olarak seçildi. Ögedey Han seçilirken ancak onun neslinden gelenleri gelecekte Han tahtına geçmesi hususunda anlaşmıştı. Ancak Moğolların Gizli Tarihi baktığımızda en büyük oğlu Cuci’nin durumunun tartışıldığı, fakat onun bir Merkit çocuğu olabileceği ihtimali söz konusu olunca bu şansını yitirdiğini öğreniyoruz.³¹⁵

Ünlü Türk tarihçi A.N.Kurat; Mengü Han’ın ölümü ile (1259) Türk-Moğol Devletinin parçalanmış³¹⁶ (bölünmüş) olduğunu ileri sürer. Böylece Ulusların her birinden ayrı hanlıklar ortaya çıktı. Fakat bundan daha evvel Batu Han kendi ulusunda tamamıyla müstakil bir hükümdar durumuna gelmişti. Altın Orda Hanlığının sınırlarını incelediğimizde İrtiş Nehri boyundan, Aral Gölü’nün kuzey çevresi de dahil olmak üzere Kama ve bütün İdil havzası, Özü boyu ve Turla (Dnestr) mıntıkasına kadar

³¹⁵ Moğolların..., s.175..

³¹⁶ A.N.Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarında Karadeniz Kuzeyindeki Türk kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s.124.

uzanan geniş bir saha olduğunu görüyorsunuz.³¹⁷ Altın Orda'nın hükümdarı Batu Han'dır. Batu Han devleti ne zamandan beri yönettiğine dair araştırmalarda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Batu Han'ın Altın Orda'yı 1242-1255 ya da 1226-1255 yıllar arasında yönettiği³¹⁸ bilinmektedir.

Amu Derya'nın güney tarafları Tanrı Dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan ise ikinci oğlu Çağatay'a düştü.³¹⁹ Burada etnik bakımdan Dîvânü-lügati't-Türk'de adları geçen ve XI. yüzyılda varlığı bilinen Uygur, Karluk, Kıpçak, Kırgız, Kalaç, Yağma, Çigil, Tuhsi, Ağaçeri, Bulgar, Başkurt, Sibir vb. tarihî Türk illeri Cuci, Çağatay ve İlhanlı Devletlerinin esası olmuştur.³²⁰ Altın Orda, Moskova ve Kiev dâhil Rusya ve Ukrayna'nın büyük kısmını elde etti. Bunların üçünün üstünde yeri olan büyük han, Moğol Çölünden Güney Çin Denizi'ne kadar uzanan bölgenin hükümdarı olarak belirlenmiş³²¹ bulunuyordu. Bu devletlerin yönetilmesi için dört oğlunun yanında yardımcı olarak, cesur komutanlar ve tecrübeli memurları da görevlendirdi. Onlar da hanın akrabalarından seçiliyordu. Eğer hanın yeterince kardeşi veya oğlu yok ise, yine han sülâlesinden yakın akrabalar ve ünlü komutanlar bu idarî görevi üstlenirdi.³²² Bu yönetim şeklinin eski konar-göçerlerde (Türklerde) bir gelenek olduğunu kaydetmeliyiz.

³¹⁷ Kurat, **a.g.e.**, s.125.

³¹⁸ S.Tsolmon, **Mongoliyn Altan Ordon Uls** (Moğol Altın Orda Devleti), Ulaanbaatar 2006, s.21.

³¹⁹ S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2011, s.132.

³²⁰ M.Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 25, İstanbul 1971, s.179.

³²¹ R.Huang, **Çin Tarihi**, Çev. A.Sönmez, İstanbul 2007, s.177.

³²² S.Gömeç, "İpek Yolu ve Orta Asya Kültürü Tarihi" adlı Kitapta Kök Türklerle İlgili Yanlış Değerlendirmeler", **Türk Kültürü**, Sayı 456/XXXIX, Ankara 2001, s.218.

Ögedey, Güyük ve Mengü Han dönemlerinde devlet toprak ve nüfus açısından daha da büyümüş, buna ek olarak ekonomik büyüme de hızlanmıştı. İşin ilginç tarafı ticaretin gelişmesiyle halk ekonomik açıdan rahat yaşarken neden bu devletin bölünmeye itilmiş olmasıdır ?

Güyük Han'ın döneminde bu dört tane Türk-Moğol Devletinin sınırları oluşmaya başlasa da belirgin değildir. Türk-Moğol Devleti büyük kara topraklarına sahip olmasının yanı sıra pekçok etnik unsurları da bir arada tutuyor ve bunun için büyük bir çaba sarf etmesi gerekiyordu. Ögedey, Güyük ve Mengü Hanlar da bu yönde çaba gösterdiler. Onların hüküm sürdüğü dönemlerde devlet daha çok birleşik bir düzende idi. Fakat Türk-Moğol Devleti bir kişi tarafından idare edilmiş olsa da bölünmenin belirtileri yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. Bölünmenin en büyük sebebi devleti yönetmek için yapılmış taksimat olarak görülse de, bunun dışında Cengiz'den Mengü Han'a kadar ki dönemin siyasi tarihine baktığımızda taht mücadelelerinin sert ve acımasız olması devletin bölünmesinin en büyük sebebi olarak değerlendirebilir. Kaynaklara göre, bu taht mücadeleleri Cuci ve Ögedey neslinden gelenler arasında geçmiştir. Sonradan, Cuci ve Toluy'nun soyundan gelenler bir taraf, Ögedey ve Çağatay'ın neslinden gelenler bir taraf olarak sürtüşmeye başladı.³²³ Bu mücadelede Cuci ve Toluy soyundan gelenler galip çıktı ve Ögedey ve Çağatay'nın ahfadına ait birçok toprağı kendi hâkimiyetleri altına almayı başardı.

B.Ya.Vladimirtsov bu hususta: “Cengiz Han'ın devleti yalnız kabile esasına göre kurulmayıp, aynı zamanda feodal prensipler üzerinde yükseldiğinden ayrılmağa

³²³ Baasanjav, a.g.e., s.132.

mahkûmdu. Bunun nedeni ise, Cengiz Han'ın isteğinin yerine getirilmemesidir”³²⁴ olarak değerlendirmektedir. 1260'larda Türk-Moğol Devleti'ndeki taht mücadelesi, siyasi durumunu etkilemiş ise de gelişmesine engel olamamıştır.

Mengü Han'ın ölümünden sonra geride üç kardeş kalmış, devlet tamamen Toluy neslinden gelenlerin eline geçmiş bulunuyordu. Bu yüzden onların arasından birinin han seçileceğine kesin gözü ile bakılıyordu.

Kubilay 1260 tarihinde ordusunu Wu-çang'tan kuzeye getirerek, Şang-tu'ya yerleşmiş (K'ai-ping'te), 4 Haziranda kendi taraftarlarına, özellikle ordusuna kendisini han ilan ettirmişti. O zaman kırkdört yaşında idi.³²⁵ Fakat bu hanlık seçiminin pek doğru yapılmadığı ortadadır. Diğer taraftan gelişen olaylara baktığımızda Kubilay'ın galip gelmesini, onun üstün zekâsına, ekonomik açıdan Çin'den destek almış olmasına ve uzun süre Çin'de savaşmış tecrübeli ordusuna bağlayabiliriz.

Arık Buka ve kumandan Alandar 1260 yılın sonbaharında birlikte Kubilay'ya karşı hareket ettiler. Onlara karşı Kubilay ve kumandan Kadan beraberce Gobi-Çölü'nün güney tarafına geldiler. Savaşta Arık Buka yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada kumandan Alandar da öldürüldü. Kubilay'nın ordusu onları Orkun ve Togla nehirlerine kadar takip etmiş ve sonuç olarak Karakurum'u almıştı. O, Karakurum'da bir askeri birlik bırakarak K'ai-ping'a geri dönmüştü.

Ancak bunu fırsat olarak değerlendiren Arık Buka, Karakurum'u tekrar ele geçirmiş ve K'ai-ping'e doğru hareket etmişti. 1261 yılında yapılan savaşta Arık Buka yine yenildi ve geri çekildi. Kubilay, Arık Buka'yı altetmek için bütün tedbirleri almış,

³²⁴ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.183.

³²⁵ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, VI. Baskı, İstanbul 2010, s.321.

eskiden kuzey Çin'den Karakurum'a gönderilen erzak ve malzemeleri kesmişti. Bu yüzden Karakurum'un durumu ekonomik olarak zorlaştı. Diğer taraftan 1262 yılında Çağatay noyanlarından Algu taraf değiştirdiği gibi, siyasi destekler de gittikçe Kubilay tarafına kaydı. Bunu göz önünde bulunduran Arık Buka 1264 yılında Kubilay'a teslim oldu. Kubilay, kardeşinin canını bağışlayıp, beraber hareket etmiş, noyanları sert bir şekilde cezalandırmıştı. Bununla birlikte Arık Buka 1266 yılında vefat etmiş ve mücadele alanından çekilmiştir.

Böyle bir vaziyette iç savaşların başlaması muhakkaktı ve hakikaten bu savaşlar birbirini takip eden seneler boyunca devletin her yerinde dehşetli bir yangın gibi sürdü.³²⁶ Dolayısıyla Türk-Moğol Devleti'nin parçalanmasının en önemli sebeplerinden birinin iç savaş olduğunu söylebiliriz. Tabi bunun yanında ekonomik sebepler de vardır. İç savaşların sona ermesiyle Kubilay 1266 yılında yeni kışlık başkent, Ta-tu büyü başkent inşa etti. Burası günümüzdeki Pekin'in kuzey doğusunda idi.³²⁷ Böylece devletin merkezi iyice Çin'e kaymıştı. Sonuç olarak Kubilay ve Arık Buka'nın taht kavgaları devletin merkezini Moğolistan'daki Karakurum'dan Çin'e taşımış ve bu durum diğer kardeşlerin gittikçe bağımsız hareket etmesini sağlamıştır.

Ekonomik sebepler: Devletin günden güne büyümesi ile noyanlar da; bir nevi hediye gibi olan Tımar Soyurgal'da çoğalmıştı. Rubruk bu hususta şöyle diyor; “Tuna'dan güneşin doğduğu yere kadar uzanan İskitya topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. Her kabile reisi halkının sayısına göre otlaklarının sınırlarını tanır ve kış, yaz, ilkbahar ve sonbaharda sürülerini nerede otlatması gerektiğini bilir.”³²⁸ Büyük

³²⁶ Vladimirtsov, **a.g.e.**, s.184.

³²⁷ C.I.Beckwith, **Empires of the Silk Road**, New Jersey 2009, s.193.

³²⁸ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat** (1253-1255), Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.32.

toprak ve şehir halkına sahip olan noyanların gittikçe ekonomik açıdan güçlenmesi, yavaş yavaş bağımsız olma arzusu uyandırdı. Diğer taraftan Cengiz neslinden olanların arasında geçen taht mücadelesi de bunu destekliyordu. Neticede Moğollar arasında noyanların “soyurgal” denilen toprak paylaşılması 20. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Çin topraklarında kurulan Yuan Devleti, bir bütünü olarak yerleşik Çin kültürü üstünde yükseldiğinden yerleşik ekonomiye muhtaç idi. Yuan Devletinde ahalinin çoğunluğunun yerleşiklerden oluşması sebebiyle, devlet halk için tarıma dayalı yeni bir politika uygulamaya başlamıştı. Bu siyaset giderek kuzey Gobi Çölü ve asıl Moğolistan bozkırındaki halkları terkedilmiş duruma getirmiş ve buraları uzaklardaki bir bölge haline düşürmüştü. Ayrıca Kubilay ve Arık Buka arasında çıkan taht mücadelesinde en çok zararı Karakurum görmüştü. Kuzey Çin’i hakimiyeti altında bulunduran Kubilay, Arık Buka’nın daha zayıf duruma düşmesi için Karakurum’a gönderilmekte olan ekonomik yardımları durdurdu. Bu durum Karakurum’u devletin merkezi olmaktan çıkarmış, sonradan Yuan dönemi boyunca kuzeydeki bir il merkezi konumuna düşürmüştü. Artık zengin ve soylular ihtiyaçlarını konar-göçer ekonomiden karşılamıyorlardı. Çünkü konar-göçer kültür ne kadar zengin olsa da yerleşik halkların çeşitli zenginlik ve göz kamaştıran varlığına göz dikmiş aristokratların istekleri karşısında yetersiz kalıyordu.

Türk-Moğol Devleti’nin ekonomik durumuna kültürel açıdan şöyle bakabiliriz. Orta Asya’da kurulan Çağatay Hanlığı, Kıpçak topraklarındaki Altın Orda Hanlığı, İran’da kurulmuş İlhanlı devleti konar-göçer Türk-Moğol kültür üzerine bina edildiğinden yerleşik ve konar-göçer ekonomilere muhtaç bir durumda idi. Bununla birlikte Altın Orda, Çağatay ve İlhanlılar kendi topraklarında orada yaşayan halklarına uygun bir politika izlemeye çalışmışlardı. Z.V.Togan’nın dediği gibi, Bu dört devlet

arasından en çok İlhanlılar daha eski Orta Asya konar-göçerlerin devlet anlayış, geleneklerini devam ettirmişti. Çağataylıların da aynı durumda kalmış olabileceğine ihtimal veriyoruz. Sonuç olarak farklı kültürler üstünde hâkimiyetin kurulması, birbirinden bağımsız ekonomik merkezlerin güç kazanması, siyasi açıdan Türk-Moğol Devletinin bölünmesiyle tetiklemiş ve gittikçe bağımsızlaşan devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Kültürel Sebepler: Konar-göçerlerin tarihinde; devlet kurulurken merkeze yönelik, düşüste ise merkezden uzaklaşma gibi siyasi hareketler görülmüştür. Parçalanmış devletler, vilayetler şekline dönüşebilirlerdi. Fakat böyle parçalanan devlet birkaç tane küçük devlete dönüşse de onlardan birinin güçlenip tekrar devleti birleştirebildiğini tarihi olaylardan görüyoruz. Dolayısıyla burada konar-göçerlerin kültürü yok olmadan sonraki döneme aktararak bugüne kadar gelinmiştir.³²⁹ Eski konar-göçer devletlerin çabuk yükselme ve düşüş devri yaşadığı gibi Türk-Moğol Devlet de aynı kaderi paylaşmış ve devletin bölünmesiyle siyasi ayrılıklar da ortaya çıkmıştır.

Daha önce de söz ettiğimiz gibi 1260-64 yılları arasında süren Kubilay ve Arık Buka'nın taht mücadelesinde; konar-göçerlerin temsilcisi daha çok bozkır halklarını temsil eden Arık Buka, yerleşik (çinlilerin) şehir kültürünü temsil eden de Kubilay olmuştur. Kubilay yerleşik halk olan Çinlileri Çin topraklarından yönetmeyi hedefliyordu. Böylece Çin'de uzun süre hakimiyet kurmak ve onlardan daha çok vergi almak istemişti.

³²⁹ P.Delgerjargal, **Mongolchuudiin Ugsaa Garval** (Moğolların Kökeni), Ulaanbaatar 2005, s.19.

Türk-Moğol Devleti bir çok etnikten ibaret olduğundan hakimiyeti ellerinde bulunduran Moğolların kültürel açıdan birbirinden farklılaşması sebep olmuştur. Genel olarak söz edilen devirde yerleşik kültürün, konar-göçer kültürü etkilemesinden dolayı yerleşik kültürü benimsemiş Moğolların ortaya çıktığı görülmüştür.

Bozkır'da fikir özgürlüğünden dolayı birçok dini mensuplar gezer, kendi dininin düşüncelerini yaymaya çalışırlardı. Bu durum Türk-Moğol Devletinin bölünmesinde pek etkili rol oynamamış olsa da sonradan ortaya çıkan dört devletin kültürel farklılıklarına önemli katkıda bulunduğu da gerçektir. Ayrıca devletin ilk yükseliş devrinde Karakorum merkezli Moğolistan bozkırının bu cihan devletinin kültürel merkezi durumuna gelmesi için Cengiz, Ögedey, Güyük ve Mengü Hanlar tarafından büyük bir gayret gösterilse de bu durum uzun sürmemiştir. Bunun aksine çoklu merkezler ortaya çıkmıştır. Bunların da ayrı ayrı kültürel merkezleri mevcuttu.

Tarihe baktığımızda Türk-Moğol Devleti kuruluşunun ardından zamanla dört parçaya bölüldüyse de, bölünme sonucu ortaya çıkan devletlerden her birinin yüz yıldan fazla ayakta kalması ilginçtir.

2.2. Kubilay ve Yuan Sülalesi

Türk-Moğol Devleti dört kısma ayrılınca üstünlük Çin’de hüküm sürmekte olan Yuan Devletine geçti. Bu durum Altın Orda, İlhanlı ve Çağataylı Hanlar tarafından kabul görmüştü, ayrıca bu devletlerin aristokrat kısmı ve halkı tarafından da benimseniyordu. Önceki kısımda Türk-Moğol Devletinin, dört hanlığa bölünmesi sürecinden bahsetmiştik. Burada Yuan Devletinin kurucusu Kubilay, devletin siyasi gelişimi ve çöküş sırasındaki durumu vs. konuları kısaca ele almak istiyoruz.

Toluy’un oğullarından ilk defa Mengü, 1251 yılında büyük han ilan edildi. Fakat hükümdarlığı uzun sürmedi. Mengü Han’ın, Sung’a karşı yürütülen sefer sırasında ölmesiyle savaş birden durdu. Mengü Han döneminde zaten Toluy’un çocukları arasında taht mücadelesi olacağına kesin gözü ile bakılıyordu. Büyük han Mengü’nün ölümünden sonra Karakurum’da ana yurdu müdafaa etmesi için bırakılan en genç kardeş Arık Buka emrindeki kuvvetleri tahta çıkmak için harekete geçirmişti. Hülegü, Suriye’de sürdürdüğü savaşı yarıda kesti ve büyük kurultay’da Kubilay’ı desteklemek için ana yurda hareket etti. Ancak Arık Buka, Kubilay’a karşı ordu gönderdi. Kubilay nihayetinde K’ai-p’ng’deki sarayına vardığında 1260 yılının mayıs ayında toplanan büyük kurultay Kubilay’ı han seçti.³³⁰ Fakat Cengizhanlı hukukuna göre bu anî seçimin çok düzgün olmadığı açıktı.³³¹ Böylece bir devlette iki han aynı anda tahta çıkmış oldu. Büyük kurultaya gelen diğer noyanların kabul etmesi gibi durumlara bakıldığında Arık Buka’nın, Kubilay’dan daha çok gerçek bir hükümdar olarak kabul edilmesi gerekirdi. Fakat gelişen olaylara bakıldığında her ikisi de kurultayı düzgün toplamadan acele davranmışlardı. Belki de bu taht mücadelesi

³³⁰ Beckwith, **a.g.e.**, s.192-193.

³³¹ Grousset, **a.g.e.**, s.321.

olacağından dolayı böyle bir yangından mal kaçırmıcasına hareket etmişlerdi. Kubilay bu taht mücadelesinde daha başarılı bir siyaset yürütmüş ve kardeşi Arık Buka'yı yenmişti.

Kubilay Han, 1264 yılında kesin bir galibiyet sağladıktan sonra başkenti Pekin'e nakletti. Marko Polo bu hususta şöyle diyor: Büyük han eski şehrin yanına yeni bir şehir inşa ettirdi. İki şehri ortadan geçen bir nehir ayırdı. Eski şehirde meskûn halktan sayılan emniyette olmayanları yeni şehre naklettirdi. Bu tarihten itibaren Han Balık denilen biri Tatar diğeri Çin olmak üzere iki mahalleye ayrıldı.³³² Sonradan O, 1271 yılında devletin adını “Yuan” olarak değiştirmiş ve kendini Moğolistan ve Çin'in hükümdarı ilan etmişti.³³³ Bu taht mücadelesinde en çok zarar, Moğolistan veya orada yaşayan Moğollar gördü. Onlar ekonomik açıdan kısıtlanmış, siyasi açıdan merkezden daha da uzaklaştırılmışlardı.

1215'te doğan Kubilay'nın annesi Sorgaktani Beki³³⁴ Kereyit'lerin eski hükümdar Ong Han'ın kardeşi Caka Gambu'nun kızı idi. Kubilay, dindar bir Budist olan Çabi adlı bir kızı eş olarak almıştı. İlk çocukları 1240'de doğduğunda ona Tibetçe Budist bir kelime olan Dorji (Tibetçe, rdorje, vajra, “yıldırım”) adını verdiler. 1251 yılında kardeşi Mengü Han, Kubilay'ı Kuzey Çin'deki diğer has topraklarına atamıştı ki zengin ve kalabalık bu bölge sayesinde Kubilay'ın Moğol valiler üzerindeki gücü ve nüfuzu artmıştı.³³⁵

³³² P.V.Lablaş, **Marko Polo'nun Seyahatı**, Çev. Z.Emiroğlu, İstanbul 1932, s.51.

³³³ Baasanjav, **a.g.e.**, s.82; Bakınız, Ek Harita 2.

³³⁴ Daha geniş bilgi için bakınız, N.Durak, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/1, Winter, Ankara 2008, s.251-258.

³³⁵ Beckwith, **a.g.e.**, s.191-192.

Kubilay'n hükümdarlığının ilk zamanlarında başarılı bir politika izlendiğini söylebiliriz. Kubilay Han'ın devletin merkezini Çin'e çekmesi, bölgenin uzun bir süre boyunca bozkır halkların elinde bulunmasına sebep olmuştu. Kubilay, ekonomik, siyasi, sosyol vs. her açıdan Türk-Moğol Devletinin ayakta kalması için mücadele eden biriydi.

Kubilay Han sayısı az olan konar-göçerlerin durumunu tehlikeye sokmadan, mümkün olduğu kadar kozmopolit, bütün ırklara açık evrensel bir sistem kurmaya çalışıyordu. Diğer yandan, onun hükümdarlığı süresince Çin stilinde bir edebi bürokrasi yaratma girişimi olmadı. Hiçbir zaman devlet memurları sınavı açtırmadı. Onun okul sisteminde, Moğol yazısı en az Çin karakterleri kadar yer tutardı. Genel kural olarak bütün devlet dairelerinin üst düzey yetkilileri³³⁶ de Türk-Moğollardan oluşuyordu. Bununla beraber Yuanlı yöneticiler bozkır halklarının devlet geleniğini devam ettirmek için gayret göstermişlerdi. Moğollar dışında birçok Türk kökenli memurlar devlet işlerinde görevli bulunuyorlardı.

Kubilay son yıllarında gut hastalığından rahatsızdı. Güneyin yoğun sıcağında kendini hiçbir zaman iyi hissetmedi. Tahta çıkmadan önce, ilk bahar sonundan sonbahar başına kadar yaz aylarını 'yukarı başkent' Şangdu'da geçirmediği yıllar azdı. Bu mevsimlik göçü arkasından gelen bütün Yuan Devleti idarecileri de sürdürdü. Kubilay Han 1294 yılı başlarında ölünce yerine torunu Timur geçti ve 15 yıl hüküm sürdü. Sonra 26 yılda sekiz Han tahta çıktı.³³⁷ "Asragçi Nertiyn Tüüh" adlı bir Moğolca esere göre, Olcaytu Timur (1294-1307), Kaysun Külük Han (1307-1311), Buyantu Han (1311-1320), Kegen Han (1320-1323), Yesün Temür Han (1323-1328), Arigaba Han

³³⁶ Huang, **a.g.e.**, s.183.

³³⁷ Huang, **a.g.e.**, s.188.

(1328-1329), Tok Timur (1328-1329), Kutugtu Han (1329-1332) ve Togan Timur (1332-1370) sırasıyla tahta çıktı ve herkes de din bilgin'ini yanında bulundurdu.³³⁸ Bu Yuanlılarda da Budizmin yaygın olduğunun belirtisi idi.

Yuan kurulduğu zaman hanedanlığa isim olarak, Çin halkına yakın gelecek, Konfüçyuscu imparatorların geleneğini anımsatacak olan “Yuan” sözcüğü seçildi. “Köken” anlamına gelen Yuan, Konfüçyus’un ünlü Dönüşümler Kitabı adlı yapıtında da “evrenin başlangıç” ya da “temel güç” anlamında kullanılmıştı.³³⁹ Şunu söylemeliyiz ki Yuan sülalesi ne kadar Çin’de yaşamış olsa da “bozkır” unsurunu tamamen unutmadı, fakat zamanla bundan uzaklaştı.

Çin’de bir devlet tesis edince önceki devletlerin tarihleri yeniden değerlendirilir ve yazılırdı. Buna uyarak “Yuan Devleti” kurulduğu zamanlar da Yuan hükümdarı, eski Çin Devlet tarihinin yazılmasını buyurmuştu. Togan Timur Han zamanında, Yuan döneminden önceki tarihi olayların yeniden değerlendirilmesini istemişti. Bununla beraber Türk-Moğol Devleti’nin ayrılmaz bir parçası Yuan Devleti’nin, eski Çin tarihi açısından nasıl yorumlanacağına dair saray tarihçileri arasında tartışmalar ortaya çıkmıştı. “Bu hususta önemli bir görüş: Yuan Devleti Sung, Liao ve Cürçen devleti birleştirse de onların devamı değildir. Fakat hepsini ifade eden merkezi bir devlettir.”³⁴⁰ Bu yüzden Yuanlıların son dönemi olan 14. yüzyılda bile Çin devlet geleneklerinden kendilerini ayrı tutmakta oldukları aşıkardır. Bununla birlikte bir an geçmişe gidecek olursak, kardeşler arasındaki savaşta Arık Buka’nın yenilmesiyle her şey bitmemiştir.

³³⁸ Jamba, **Asragçi Nertiyn Tüüh** (Asragçi’nin tarihi), Haz. D.Zayabaatar, Ulaanbaatar 2006, s.40; Bakınız, Ek Tablo 5.

³³⁹ R.Marshall, **Doğudan Yükselen Güç**, Çev. F.Doruker, İstanbul 1995, s.125.

³⁴⁰ Çuang Hen, **Togontömör Haaniy Tüüh** (Togan-Timur Han Tarihi), Çev. Altansumber, Buyant, Pekin 2005, s.160-161.

Orta Asya'nın bir kısmını idare eden ve kendini Cengiz Han gibi gören, kuzeni Kaydu baş kaldırmaya başlamıştı. Kaydu, bazı Moğolları kendi tarafına çekerek güçlenmeye başladı.

Kubilay Han, oğlu Numughan'ı Gobi'nin arkasındaki "Moğolistan bozkır" bölgesini yönetmesi için tayin etmişti. Yuan Devleti'ne Han olacak şehzadenin ilk önce Moğolistan bölgesini yönetmesi sonradan gelenek haline gelecekti. Numughan görevine başlar başlamaz Altın Orda ve Çağatay Hanlığın bazı noyanlarla irtibat kurmuş ve onlardan yardım almayı amaçlayan bir politika yürütmüştü. Numughan, Kubilay Han'ın adıyla Çağataylı noyanlara elçiler yollamış ve bunun neticesinde Çağataylı Çapar Noyanı, Kaydu'nun herhangi bir saldırısından korumaya söz vermişti. Fakat zaman geçmeden Altın Orda ve Çağataylı bazı noyanlar, taraf değiştirerek Kaydu'ya desteklemeye başlamışlardı.

Kaydu ve Kubilay arasındaki harplerden Marko Polo şöyle bahseder: "Kaydu, ordusuyla Karakurum'a yürür. Yaklaştığında Numughan'ın adamları, hemen haber verirler. Numughan da hemen ordusunu toparlar. Onun da aşağı yukarı 60.000 atlısı vardır. Savaşta önce oklar havada uçuşur, ok yağmurundan gökyüzü âdete kararır. Nice insan nice at ölür. İnsanların bağırışından gökgürültüsü bile işitilmez. Oklar bitince de yaylarını atar, kılıçlarını çekerler. Bu defa da kılıç şakırtısı gökyüzünü sarar. Size şunu söylemek isterim. Anlattıklarına göre, şimdiye kadar Tatarların en müthiş savaş bu imiş. Bu kadar kanlı bir savaşa girişmemişler."³⁴¹

1277 yılında Kubilay Han'ın ordu kumandanlarından biri olan Cirkü noyan, Kaydu tarafına geçmiş, dolayısıyla Kubilay Han'ın oğlu Numughan'ı esir etmişti.

³⁴¹ Lablaş, **a.g.e.**, s.195-196.

Ayrıca Kubilay Han'ın kumandanlarından Naya Noyan'ın kendi ordusuyla Kaydu tarafına geçmesi Kubilay Han'ı zor bir duruma düşürmüştü. Sonradan Kubilay Han'ın Bayan ve Gamala'nın idaresindeki ordusu Kaydu'nun saldırısını durdurmayı başardı. Onlar Kaydu tarafına geçen Naya Noyan'ı idam ettiler. Bu mücadele, 1294'te Kubilay'ın ölümüne kadar sürdü.

Diğer taraftan Kubilay Han'ın ilgi alanı Çin olduğundan, düşüncesi de Çin'den hareketle Asya kıtası üzerinde hâkimiyet kurmaktı. 1271 yılında Yuan Devleti'ni ilan etmesinin ardından dokuz yıl sonra, 1279'da, Song Sülâlesi ortadan kalkıp taht için rakip kalmayınca kendisi Göğün Oğlu ilan edildi.³⁴² Dolayısıyla Kubilay, Yuan Devleti'ni kurunca Çin'i de Orta Asya istilalarından korumuş oldu. Hanlardan sadece Yuan Devleti'nin ilk kurucusu Kubilay 1260-94 ve son hükümdarı Togan Timür 1333-1368'e kadar en uzun süre tahtta kalan iki hükümdar oldu. Diğer üç hanlık üzerindeki hâkimiyet sadece kağıt üzerinde kalmış ve Kubilay Han bile bunu uygulamaya geçirmek için bir özel gayret göstermemişti.

Kubilay'ın Japonya Politiası: Kubilay ve onun dönemindeki Yuan tarihi ele alınırken mutlaka değinilmesi gereken bir konu da Yuan ve Japonya ilişkileridir. Yuanlıların Güney doğu Asya'daki siyasi rollerinin artmasından dolayı iki ülke karşı karşıya gelmiş idi. Onların 1342 yılında, birbirlerine elçiler de gönderdikleri bilinmektedir.³⁴³ Fakat burada Yuan Devleti, Japonları hiçbir zaman rakip olarak görmemiş ise de bu soğuk siyasi ilişkiler dönemin en dikkat çeken olaylarından biridir. Araştırmacılar, Kubilay Han'ın Japonya'yı işgal etmek istemesine birçok neden göstermişlerdir. En çok Moğol gelenekleri uyarınca devlet sınırlarını genişletme

³⁴² Huang, **a.g.e.**, s.177-178.

³⁴³ Baasanjav, **a.g.e.**, s.449.

arzusu³⁴⁴ ve kendi hâkimiyetinin tanınmasını istemiş³⁴⁵ olmasına bağlanmaktadır. Dolayısıyla savaşın sebepleri kimine göre elçileri öldürmesine kimine göre de devletin sınırlarını genişletme arzusuna bağlansa da bu seferlerin başarılı olamadıkları ortadadır. Kubilay Han'ın döneminde Japon'lara karşı ilk olarak 1274 yılında Sung savaşın tam ortasında ve ikincisinde ise 1281 yılında³⁴⁶ iki sefer ordu gönderdi. Savaş sebebi ise Japonların devlete karşı büyük bir hakaret sayılacak davranışta bulunması Yuan elçilerini öldürmesi idi. Fakat 15.000 veya 20.000 askerden oluşan Yuan ordusu fırtına yüzünden yüzlerce gemi ve binlerce asker kaybederek başarısız olmuştu.

Aldığı bu ağır kayba rağmen Japon adasını işgal etmekten vazgeçmeyen Kubilay Han, 1280 yılında ikinci bir orduyu gönderdi. “Kuzey Çin'den 40.000 asker taşıyacak 900 gemi toplandı ve ayrıca ülkenin güneyinden de 100.000 asker savaşa katıldı”.³⁴⁷ Yuan ordusu, Kore ile Japonya arasında bulunan ‘Tsuşima’ ve ‘İki’ adalarının işgalinde muvaffak olduktan sonra, Kuyuşu adasındaki Hakata şehrinde Japon toprağına girdiler. Bu ilk istilâ, Japonlar için ağır bir imtihan oldu. Japonlar, uzun zaman harbe girmemişlerdi ve onların harp taktığı, Moğollarinkinden çok farklı idi. Japonlar tıpkı Avrupa şövalyeleri gibi tek veya küçük gruplar halinde taarruza geçmeden önce, düşman önüne gelerek, yaptıkları işleri anlatıyorlar ve böylece

³⁴⁴ Marshall, **a.g.e.**, s.127.

³⁴⁵ Grousset, **a.g.e.**, s.325.

³⁴⁶ Marshall, **a.g.e.**, s.127; bu konuda daha geniş bilgi için bakınız, T.Mönkhtsetseg, “Hubilay Haany Hoer Doytolgooniy Tuhay” (Kubilay Han'ın İki Sefer Üzerine), **Studia Historica**, Cilt XXIX, Ulaanbaatar 1995, s.78-86; S.Turnbull, **The Mongol Invasions of Japan 1274 and 1281**, Oxford & Long Island City 2010, s.5-96.

³⁴⁷ Marshall, **a.g.e.**, s.128.

düşmanın cesaretini kırmak istiyorlardı. Moğollar ise, büyük ordular halinde ya süvari yahut piyade taaruzu ile düşmanlarını ezmeğe alışmışlardı.³⁴⁸

Yuan ordusu bozkırın geniş topraklarında savaşmaya alışkındı. Fakat Japon adalarına gönderilen askerlerin çok az kısmı bozkır savaş usulunu bilen atlılardan ibaretti. Çünkü askerlerin çoğu Çinli ve Korelilerden oluşuyordu.

Diğer taraftan, Japonları silah olarak muharebede kılıcı yaygın kullanırlardı. Moğollar ise, fevkalâde kuvvetli ve uzak mesafeden de çok iyi isabet eden arkebüs'lerden istifade ediyorlardı. Arkebüs tüfeğe benzeyen, sıra ile birçok ok atan büyük bir yaydır. Bunu binaen, Moğolların elinde toplar da vardı. Bu toplar daha ziyade bugünkü roketlere benzeyen, çok tehlikeli olmayan, fakat düşmanı dehşete düşüren şeylerdi. Hatta âdi Moğol yayı bile, basit Japon yayından çok daha kuvvetli idi.³⁴⁹ Fakat sefer başarısız olmuş Japonya'ı işgal edemedi 60.000'e yakın asker fırtına da boğularak ya da sahilde samuraylar tarafından öldürülmüştü. Böylece Kubilay Han'ın Japonya'yı işgali gerçekleşmemişti. Bu başarısız sonuçlar Türk-Moğol Devleti'nin hiç bir zaman "Deniz Devleti" olmadığını göstergesi idi.

Kubilay Han'ın döneminde, Çin'de birçok sanat ve ticaret alanında başarılarla imza atıldı. Ticaret hayatı canlanınca, bunun yanında sanat ürünleri de gelişme göstermeye başladı. Yuan döneminde muazzam ve titizlikle planlanmış bir başkent³⁵⁰ ve şehirler inşa edildi.

³⁴⁸ V.V. Eberhard, **Uzak Doğu Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2010, s.95.

³⁴⁹ Eberhard, **a.g.e.**, s.95.

³⁵⁰ M.Rossabi, **Kubilay Han'ın Seyyahı**, Çev. E.Uşşaklı, İstanbul 2008, s.39.

Kubilay özgün el sanatları ürünlerinin ihraç edilmesini teşvik etti. İpekten sonra en değerli ürün seramikti. Tüm seramik fırınlarının ruhsat alıp vergi vermesini ve sıkı bir denetimden geçmesini buyurdu. Aynı zamanda güneydoğu Asya ve Basra Körfezi'nde bu ürünler için yeni pazarlar aradı. Endüstri bir anda patladı ve Yuan seramikleri büyük mektarlarda ihraç edilmeye başladı.³⁵¹ Eski bozkır devletlerinde olduğu gibi ticaretin devletin gelişmesinde önemli unsur olduğunu Yuanlılar da biliyorlardı. Yangtze güneyinde birçok taş köprü Yuan döneminde yapıldı. Yuanlı su mühendisleri nehirlerden ve yüksek dağlardan geçerek Yangtze güneyini Beijing'e bağlayan büyük bir su yolu inşa ettiler. Yuan ordularının kullandığı el bombaları hem Marco Polo'nun hem de zamanın Japon gözlemcilerinin gözünü kamaştırmıştı. Bugün bile birçok yazarın, zamanın en büyük bilim adam olduğunu inandığı, astronom, matematikçi ve su mühendisi Guo Şaojing, Kubilay Han'ın hizmetindeydi. Bu sırada ona, "Tarım ve İpekçiliğin Temel İlkeleri" kitabını derlemesine izin verildi. Bu kitabın birçok baskılar yapıldı. Sadece 1315 yılı baskısı 10.000 kopya idi. Bu kitapta tanıtılan tarım aletlerinin çoğu 600 yıl sonra, 20. yüzyıl başlarına kadar kullanılanların aynısıydı. Bu arada şunu da eklemek gerekir ki; gelecekte milyonlarca Çinlinin karnını doyuracak ve giyimini sağlayacak olan çavdar ve pamuk da Yuan döneminde Çin'e getirildi.³⁵² Ayrıca Yuan döneminde gemi yapıcılığı en yüksek noktasında ulaştı. Teknolojik ilerlemeler 15. yüzyılda Ming döneminde durdu.

Diğer taraftan Kubilay, Cengiz Han'ın tersine, etrafını Çinli danışmanlarla doldurmuştu. Bunların çoğu kendisine uzun yıllar hizmet etti. Yao Şu ve Liu Bincen, kendisi daha genç bir prensken refakatinde bulunuyorlardı ve onunla Yunan'a kadar

³⁵¹ Marshall, **a.g.e.**, s.126.

³⁵² Huang, **a.g.e.**, s.184.

güney Çin seferine katıldılar.³⁵³ Yuan döneminde birçok Türk ve Moğol kökenli memurların üst düzey görevlerde bulunduklarını biliyoruz.³⁵⁴ Bu da gösteriyor ki, en azında belli bir döneme kadar devletin idaresinde Moğollar etkili olmuştur.

Çin'i ele geçirdikten sonra Moğollar ülkeyi ikiye böldü. Kuzey Çinliler Moğol ordusuna tabi olduğundan diğerlerden biraz daha fazla hakka sahipti. Ming Tarihçi Ming Züan şöyle der: Kuzey Çinliler ve Güney Çinliler için azıcık olsa demir saklamak yasaktır. Halkların bazı kısımlarına at beslemek yasaktır. Sadece yeni unvanla ödüllendirilmiş noyanlar at besleyebilir³⁵⁵ denmekte. Bunun sebebi Yuan Devleti'nin içerisinde nüfusun çoğunluğunu oluşturan Çinlilerden devleti korumak, devlete karşı olanların silahlandırılmasını mümkün olduğu kadar az seviyede tutma isteğinden kaynaklanmakta idi. Kaynaklar, onların mümkün olduğu kadar silahsız kalmalarının tercih edildiğini söyler.

Yuan döneminde Çinliler aşçı, asker, mühendis, tarım vs. 16 meslek alanında çalışırken, Arap ve Persler'in ise 22 çeşit işle uğraştıklarını³⁵⁶ tespit edilmiştir. Bununla beraber Yuanlılar en çok Orta Asya'lı halklara önem verir ve onları yüksek görevler getirirlerdi.

Yuan Devletin Düşüşü; En son Yuan sülalesinin son hükümdarı, Çin dışına atılmadan önce 35 yıl hüküm sürdü. Bu dönemde büyük bir istikrarsızlıkla devlet işlerinin yürütmesi zorlaştı. Dönemin son yıllarında, kıtlık yaşayan bölgelere yardım işleri aksamaya, büyük projeler için toplanan halk kötü muamele görmeye ve Yuan

³⁵³ Huang, **a.g.e.**, s.181.

³⁵⁴ B.Ögel, **Sino-Turcica**, Taipei 1964, s. v-385.

³⁵⁵ Çuang Hen, **a.g.e.**, s.8.

³⁵⁶ T.Allsen, **Culture an Conquest in Mongol Eurasia**, Cambridge University Press 2004, s.6.

generalleri kendi aralarında didişmeye başladı. Bütün bunlar, devleti ele geçirmeye niyetli asiler için olgun koşullardı.³⁵⁷ Diğer taraftan ordunun durumu da pek iyi değildi. Sürekli fetihler devam etmediği için askerler garnizonlarda oturuyor, devletten aldıkları para ile yaşıyor ve hiçbir şey yapmıyorlardı. Yaşlı muharipler ölünce yerlerini oğulları asker oluyordu. Fakat Çin’de doğan genç Moğollar askerlik mesleğini yeterince bilmiyorlardı.³⁵⁸ Bunun yanı sıra 1325 ve 1351 yıllardaki isyanlar güçlükle bastırıldı. Yuan hükümeti tedbirleri alarak kanunları sıkılaştırmaya çalışmışsa da, pek de başarılı olamadı. Diğer taraftan da su kanallarını düzeltmek için toplanmış yüzbinlerce kişiden hükümet endişe duyardı. Çünkü onlar her an devlete karşı isyan çıkarabilirlerdi.

Çin’de 1368 yılında Yuan Devleti düştü. Devletin çöküş nedenleriyle ilgili bazı eserlere baktığımızda önemli birkaç nokta vardır. Bir kere Cengiz Han’ın neslinden gelenler devletin bütün halk ve toprakları kendi aralarında paylaşmış bulunuyorlar ve gittikçe kendi başlarına hareket etmek için çabalıyorlardı. Bunun nedeni de ekonomik olarak bağımsız olmaktan kaynaklanıyordu. Dolayısıyla devleti birleştirmek için çaba gösterenler ve diğer tarafta merkezden uzaklaşmak isteyenler diye iki güç³⁵⁹ arasında çetin bir mücadele söz konusu idi.

Kaynaklara baktığımızda son hükümdar Togan Timur döneminde, Yuanlı devlet memurları ve ordu generallerinin arasında devlet kanun ve kararlarını yerine getirmemek, içki içmek gibi olaylara sık sık karıştığı görülmüyordu.³⁶⁰ Komutanlar arasında da ehliyetsiz kişiler bir hayli fazla idi.

³⁵⁷ Huang, **a.g.e.**, s.191.

³⁵⁸ V.V.Eberhard, **Çin Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2007, s.261.

³⁵⁹ Baasanjav, **a.g.e.**, s.133.

³⁶⁰ Çuang Hen, **a.g.e.**, s.42-43.

Togan Timur, Moğollarıyla beraber Gobi ölü'nün kuzey tarafına Moğolistan'a dönmeye karar vermiş ve ordusuyla çekilmişti. Ayrı ayrı garnizonlardaki ordu bölükleri imkan buldukları takdirde kuzeye dönüyordu. Bunlar hepsi Togan Timur'un kontrolündeydi. 17. yüzyılın Moğol kaynaklarında Togan Timur'a “Uhaant” (Akıllı) diye hitap edilir.³⁶¹ Sebebi ise, bütün Moğolları Çin'in içinde erimekten kurtaran bir han olarak gördüğündendir. Diğer taraftan Togan Timur ve onun komutanları Ming ordusunun saldırılarını başarıyla durdurmuş, Moğolistan'daki devlet geleneğini yeniden canlandırmayı başarmıştı.³⁶²

Dolayısıyla Moğollar geldikleri gibi, teslim olmaksızın atalarının topraklarına dönmeyi tercih ettiler.³⁶³ Bizce bunun sebebi belliydi. Çünkü Yuan Devleti hanlarının hepsi Moğollardan ve kuzeyden gelen göçebelerden idi. Bu yüzden şehir kültürü üzerine kurulmuş Çin uygarlığından farklı olan bir kültürden geldiklerini bildikleri için teslim olmak yerine, başkalarının topraklarını bırakıp, kendi atalarının yurduna dönmeyi daha mantıklı bir karar olarak görmüşlerdi. Bununla birlikte Togan Timur, Güney Moğolistan'da Yuan Devleti'ni canlandırmaya da çalıştı.

Pek çok araştırmacı, Yuan Devleti'nin arkasından Çin'de iktidarı ele geçiren Ming dönemi hususunda Çin tarihinde bir duraklama yaşadığını³⁶⁴ vurguluyor. Bu devir Tunguz kökenli Mancu (King) sülalesinin (1644-1911) tahta almasına kadar sürdü.

³⁶¹ Luvsandanzan, **Altan Tobçi** (Altın Tobçi), Haz. Ş.Çoimaa, Ulaanbaatar 2006, s.230-235.

³⁶² Baasanjav, **a.g.e.**, s.242; D.İder, **Yuan Ulsiyñ İh Tüşmel Höhtömör** (Yuan Devlet Memürü Kök Timur), Ulaanbaatar 2012, s.3-162.

³⁶³ Huang, **a.g.e.**, s.192.

³⁶⁴ Eberhard, **Uzak Doğu...**, s.165-166, 250; J.Elverskog, **Our Great Qing**, Honolulu: University Hawai'i Press 2006, s.vii-242.

2.3. Altın Orda Hanlığı

Altın Orda Hanlığı'nın tarihi üzerine birçok araştırmalar yapılmış olmasına rağmen V.V.Barthold, A.Yu.Yakubovskiy,³⁶⁵ G.Vernadsky,³⁶⁶ Türkiye'de M.Kafalı³⁶⁷ vs. araştırmacıların çalışmalar temel eser olarak görülmektedir. Moğolistan'da ise Altın Orda Hanlığının tarihi üzerine araştırmalar 1990 yılından beri yapılmaktadır. Bu araştırmalardan S.Tsolmon'un³⁶⁸ çalışması bu hususta başvurabilecek eserlerden biridir.

Cengiz Han'ın kuvvetlerinin 1219 tarihinden itibaren Türkistan'da Buhara, Semerkant, Hocend gibi şehirlere girdiğini 1222 yılında Cebe ve Sübetey'nin komutasındaki ordusunun Güney Kafkasya'ya yöneldiğini biliyoruz.

Bu seferlerden sonra yavaş yavaş ortaya çıkan Altın Orda Hanlığı, Kırım, Güney Rusya (Kıpçak sahrası), Kafkasya, Sır Derya Nehri gibi ot bol olan bozkırları kapsamakta idi. Cengiz Han'ın emriyle Cebe Noyan ve Sübetey Bahadır'ın komutasındaki edilen ordu Kafkasya Dağları ve Kırım'dan ilerleyerek Rusya topraklarına geçmişlerdi. Orada 1223 yılında Kalka³⁶⁹ Nehrine yakın bir yerde Ruslara

³⁶⁵ A.Yu.Yakubovskiy, **Altın Orda ve Çöküşü**, Çev. H.Eren, Ankara 1992, s.V-277.

³⁶⁶ G.Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, Çev. E.B.Özbilen, İstanbul 2007, s.5-536.

³⁶⁷ M.Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976, s.1-169.

³⁶⁸ Tsolmon, **a.g.e.**; 1990 yılından beri Moğolistan'da yapılmış Altın Orda Hanlığı ile ilgili bütün çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için bakınız, O.V.Luşnikov, "Mongoliskay İmperiy i Ulus Djuçi v Sovremennoy Mongolskoy Istorigrafii", Zolotoordinskoe Nasledie, Materiali Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, **Politiçeskaya i Sotsialno-Ekonomiçeskaya İstoriya**, Vipusk 2, Kazan 29-30. Mart 2011, s.209-215.

³⁶⁹ D.Nicolle and V.Shpakovsky, **Kalka River 1223: Cenghiz Han's Mongols Invade Russia**, Oxford: Osprey Publishing 2003.

karşı savaştılar Bu çarpışmada Ruslar, yabancı düşmanlara karşı ilk defa birleşik bir güç oluşturarak karşısına çıkmışlardı. Fakat bu savaşı kaybettiler.

Kalka muharebesinden sonra Cebe ve Sübetey'in komuta ettiği ordu güney Rusya'da Dnepr'den Azov Denizinin kıyılarına kadar yönelerek Kırım'a girdi. Sonradan Kama Bulgarlarına yöneldiler.³⁷⁰ Zaten Kalka savaşı Altın Orda Hanlığının kurulmasında önemli bir rol oynadı. Moğolların, Kuzey-batıya yönelip devleti genişletmesi, idarî işleri kolaylaştırmak açısından bu topraklarda bir devlet kurulmasını zarurî kıldı. Cüveynî'ye göre, Cengiz Han tarafından büyük oğlu Cuci Saksın,³⁷¹ Bulgar³⁷² ve Tatar atlarının ayaklarının değdiği yerlerden Kayalığ ve Harezm bölgesine kadar uzanan yerlerin yönetimine tayin edildi.³⁷³ Böylece Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci ve onun çocuklarının hâkimiyet alanının büyük bir kısmını Deşt-i Kıpçak³⁷⁴ teşkil ediyordu. 1236'ya kadar bölgenin büyük bir bölümün zaptı gerçekleşmişti ve Cuci, Cengiz Han'dan önce öldüğünden buralar onun oğlu Batu tarafından idare ediliyordu. 1228 yılındaki kurultay'dan daha önce Ögedey Han'ın emriyle Güneydoğu Avrupa'yı bildiği için Batu'ya yardımcı olarak Sübetey bahadır verilmişti. Tespit edilen program birkaç yıl içinde gerçekleşmiş ve Deşt-i Kıpçak, Bulgar bölgesi, Kırım ve Derbend'e kadar uzanan Kafkasya toprakları Moğolların eline geçmişti.³⁷⁵ 1238 yılında Berke Han Kıpçaklarla son bir savaş daha yaptı ve Ryazan, Vladimir gibi birtakım Rus prenslikleri

³⁷⁰ Tsolmon, **a.g.e.**, s.8.

³⁷¹ Volga nehri üzerinden bir şehir. Cüveynî, **a.g.e.**, s.96. Dipnot. 63.

³⁷² Kazan'ın 115 km güneyinde, Volga nehrine yedi km uzaklıkta, bugünkü Bolgarskoye'nin yanında harabeleri bulunan şehir. Cüveynî, **a.g.e.**, s.96. Dipnot. 64.

³⁷³ Cüveynî, **a.g.e.**, s.96.

³⁷⁴ "Batu Han" hakkında daha geniş bilgi için bakınız, S. Gömeç, **Dişi Kurtun Çocukları**, Ankara 2012, s.191-198.

³⁷⁵ M.Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 25, Mart, İstanbul 1971, s.186; Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.29.

işgal edildi. 1240'ta Kiev'i aldıktan sonra Türk-Moğol ordusu 1242'de Batu'nun komutasında Polonya, Macaristan ve Dalmaçya'ya seferler düzenledi. Fakat Batu buralarda yerleşmeyerek, 1242-1243'te Eflak ve Boğdan üzerinden Deşt-i Kıpçak'a döndü.

Cengiz Han'ın 1225 yılında Hârezmşahlarla yaptığı savaşı müteakiben, yaz mevsimini İrtiş Irmağı civarında geçirdi. Sonbaharda Togla Irmağı boyundaki yurduna döndü. 1222 yılından beri Doğu Deşt-i Kıpçak'ta bulunan oğlu Cuci Han'ı yerinde bırakmış ve ona İrtiş Irmağından İdil Irmağına kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesi ile Harezmi'nin idaresini vermişti.³⁷⁶ Dolayısıyla Reşîdüddin Fazlullah'ın aktardığı bilgilere baktığımızda onun emrinde 4000 kadar Moğol vardı.³⁷⁷ Cuci Han'ın ölümünden sonra Batu tahta çıktı. Ayrıca Ögedey döneminde de onun emri ile baskak gönderdikleri bilinmekle beraber³⁷⁸ Batu Han da kendi topraklarına ait olan Kıpçak-Rus bölgesine baskaklar göndererek oradan vergi toplamak ve idare etmeye çalışıyordu.

Bununla birlikte Batu Han'ın kumandasında fütuhat yapan kuvvetlerin 600.000³⁷⁹ kişiden ibaret oldukları ve bunun ancak 60.000'inin Moğol olduğu, kalan

³⁷⁶ İ.Kamalov, **Altın Orda ve Rusya** (Rusya üzerindeki Türk-Tatar etkisi), İstanbul 2009. s.69.

³⁷⁷ M.Kafalı, "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasal Roller ve Ehemmiyetleri", İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, Ekim, İstanbul 1971, s.99-100; M.Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, Ankara 2009, s.50.

³⁷⁸ Tsolmon, **a.g.e.**, s.42.

³⁷⁹ 1236 yılında Ögedey Han emri ile Batıya düzenlenen seferde 120.000 asker katılmış, bunun 5 tümen Moğol ve 7 tümen ise Türklerden oluşmakta ıdı. Bakınız, Tsolmon, **a.g.e.**, s.12.

kısımının muhtelif Türk kavimlerden toplanlandığı söylenir. Daha sonra bütün bu ahaliye Tatar³⁸⁰ dendiğinden de bahsedilirdi.

Cuci Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra, oğullarından Batu ile Orda aralarında taht konusunda anlaşamadı ve her ikisi de diğerinin lehine feragat ederek meseleyi çözmek için Cengiz Han'ın huzuruna gittiler. Cengiz Han, Batu için Altın Busagalı Ak Orda'yı (altın aksamalı ak-otağ), Orda için ise, Gümüş Busagalı Gök Orda'yı (gümüş aksamalı gök otağ), pulat (demir) busagalı boz Orda'yı ise Şiban Han'a kurdurtmuştu.³⁸¹ Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak, Orda İçen Han'a (Sol-Kol), İdil Boyu ve zaptı kararlaştırılmış olan batı Deşt-i Kıpçak (Sağ-Kol) ise Batu Han'a yurt olarak verildi. M.Kafalı, bu bölünmenin iki ayrı hanlık olmayıp Türk devlet ananesindeki sağ ve sol kol tertibinde Cuci Ulusunun ikili idareye göre tanzim edildiği görüşündedir.³⁸²

“Altın Orda” tabirine ilk defa olarak 1564 yılı civarında yazılmış olan Kazan Kroniği'nde rastlanıldığı³⁸³ kabul edilmektedir. Ayrıca “Tatar Hanı”, “Deşt-i Kıpçak” hükümdarı, Berke Han Yurdu, Cuci Ulusu gibi tanımlamalar da kullanılmaktadır.³⁸⁴ Avrupalı tarihçilerin, Batı Kıpçak Hanlığını Altın Orda olarak tanımları da Ak Orda hânedânının sembolü olan altın busagalı orda'dan gelmektedir. Muhtemelen, hanlığın ismin Avrupa'da bu şekilde tanınmasında, Ruslar'ın Ak Orda Hanlığını “Zolotaya

³⁸⁰ Kurat, **a.g.e.**, s.128.

³⁸¹ Utemiş Hadji, **Çingiz-Name**, Faksimile, Perevod, Transkripsiy, Tekstologičeskiye, Primeçaniya. Haz. V.P.Yudina, Alma-Ata 1992, s.92; Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre ...**, s.84; Bakınız, Ek Tablo 2.

³⁸² M.Kafalı, “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 24, İstanbul 1970, s.59-68; M. Kafalı, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 25, İstanbul 1971, s.179-188; Kamalov, **a.g.e.**, s.73.

³⁸³ Kamalov, **a.g.e.**, s.73.

³⁸⁴ H.Alan, “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, **Tataristan Ş. Bilimler Akademisi, Altın Orda'nın Siyası ve Sosyal Ekonomik Tarihi, Sempozyumu**, Kazan 2009, s.1.

Orda” yani Altın Orda olarak adlandırmalarının rolü olmalıdır.³⁸⁵ Günümüzde dünyadaki bilim adamları arasında artık “Altın Orda” olarak yaygınlık kazanmış³⁸⁶ durumdadır.

Cuci’nin ölümünden sonra 1227 yılında onun yerine Batu Han geçti ve 1235 senesindeki kurultayda yeni bir batı seferine karar verildi. Bu maksatla birleşmiş Türklerin oluşturduğu önemli, büyük bir ordu toplandı.³⁸⁷ Batu Han, İdil Irmağından Karpat Dağları ve Tuna Nehri ağzına kadar uzanan Batı Deşt-i Kıpçak bozkırlarını fethettiği için Altın Orda’nın ilk hanı olarak tanınır. Yapılan seferler sonucunda, 1236 yılında İdil Bulgar Devleti, 1237-1238 yıllarında Rus Knezlikleri hâkimiyet altına alındı. 1240 yılında Kiev fethedildi ve batıya yani Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Sırbistan ve Bulgaristan üzerine yürütüldü.³⁸⁸ Lakin devletin idarecisi Ögedey Han’ın vefat haberinin gelmesiyle seferler durduruldu ve Batu Han orduyla birlikte geri döndü.

Ögedey Han’ın emri ile yapılan bu seferler sonucunda Deşt-i Kıpçak, Hârezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İdil-Bulgar Devletinin topraklarında Altın Orda Hanlığı almıştı.³⁸⁹ Fakat yeni kurulan bu devlet, Karakurumdaki Büyük hana hal bağlı idi.

Cuci ulusu (Altın Orda) iki kısma ayrılır. Sol Kol; yani Uluğ Tağ, Singir, Yığaç ve Karatal hudutlarından Talas, Cend yakınlarına ve Barçkent’e kadar uzanır ki, bu bölüme Ak Orda denirdi. Diğer kısım Sağ Kol ki; İbir-Sibir, Rus, Macar, Bulgar,

³⁸⁵ Kafalı, **Cuci Uluğu ve Ak-Orda...**, s.66.

³⁸⁶ T.Kocaoğlu, “Giriş”, “**Altın Orda ve Varisleri**” İkinci Uluslararası Konferansi, İstanbul 22-24 Nisan 2005, s.11.

³⁸⁷ Kurat, **a.g.e.**, s.120.

³⁸⁸ Kamalov, **a.g.e.**, s.69-70.

³⁸⁹ Kamalov, **a.g.e.**, s.71.

Başkurt ve Saray şehrini hudutları içine alıyordu. Bu bölümün adı Gök Orda idi.³⁹⁰ Avrupa’da yapılan seferlerde çok başarılı idi. 9 Nisan 1241 yılında Batu Han’ın komuta ettiği ordu Liegnitz yakınlarında Alman kuvvetleri yendi.³⁹¹ Aynı yıl Bulgar, Macar, Rus ve Kuman kuvvetlerini tamamıyla veya kısmen yendikten sonra Batu Han, İdil’in aşağı mecrasına dönmüş ve nehrin sol sahilinde “Orda” merkezini kurmuştu.

Berke Han ve Dönüşüm Çağı: Sayın Batu Han’dan sonra Berke Han³⁹² batıya seferlerini sürdürdü. Buralarda bazı Slav knezleri devletin idaresinde olarak bağımsız kalmaya çalışıyordu. Berke Han döneminde Altın Orda, Moğolistan’daki büyük hanlıktan ayrılmış, tamamiyle bağımsız devlet haline gelmişti. O, İdil Nehrinin mansabına doğru ayrı kollara ayrıldığı yerde, Aktübe üzerinde “Yeni Saray” adıyla bir şehir kurdurdu. Burası Saray Berke olarak³⁹³ tanındı. Berke Han kendi adıyla sikke de bastırmış ve Müslüman olmuş bir Han idi.³⁹⁴ Aynı zamanda sarayda eski dini âdetler de Moğolistan’da olduğu gibi hüküm sürmekte idi.³⁹⁵

Berke Han da Litvanya ile batı Rusya knezlerinin ittifak kurabilecekleri tehlikesini görmüş ve Litvanya üzerine sefer düzenlemiştir. 1259 yılında Berke Han’ın komutanları Litvanya knezini mağlup etmesine rağmen, bu zaferle yetinilmedi ve Rus

³⁹⁰ Kafalı, **Ötemiş Hacı’ya Göre ...**, s.45; Bakınız, Ek Harita. 3.

³⁹¹ Kurat, **a.g.e.**, s.123.

³⁹² Daha geniş bilgi için bakınız, V.V.Barthold, “Berke”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul 1986, s.553-555.

³⁹³ Kurat, **a.g.e.**, s.128-129.

³⁹⁴ Bazı kaynaklar onu doğuduğundan beri müslüman olduğunu söyler. Daha geniş bilgi için bakınız, Utemiş Hadji, **a.g.e.**, s.96.

³⁹⁵ Barthold, “Berke”, **İA**, s.555.

knezlerinin inşa ettirdiği şehir ve kaleleri de yerle bir ettiler.³⁹⁶ Onun döneminde Batı ve Doğu Rusya knezliklerin hepsi Altın Orda'nın idaresi altına girdiler.

Berke Han Altın Orda'ya bağlı Rus knezliklerinde toplanacak vergileri düzene oturtmak ve acemi askerlerden yardım sağlamak için 1257 yılında Rus topraklarında bir nüfus sayımı yaptırmıştı. Türk-Moğol Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda bütün halkın vergiye tabi tutulması ve savaşa katılacak askerlerin sayısının belirlenmesi için nüfus sayımına ihtiyaç vardı.

Novgorod Knezliği'nde de 1259 yılında nüfus sayımı yapılmış ve burası da Altın Orda'nın idaresine girmiş idi. Berke Han'ın nüfus sayımı yaptırması ve vergi toplamaya başlaması Doğu Rusya knezliklerinde yeni isyanlara yol açtı.³⁹⁷ Bunları destekleyen halkın cezalandırılmaması için Aleksandr Nevski (1220-1262) Berke Han'ın yanına gidip ricada bulundu. Nevski o zamanlar Rusya'daki Novgorod'un büyük prensi idi. O, Rostov ile Suzdal başta olmak üzere Doğu Rus knezliklerini yeni bir Altın Orda darbesinden kurtardı. Saray'da bulunduğu dönemde rahatsızlanan Aleksandr Nevskiy, memleketine dönüşte Gorodets şehrinde 14 Kasım 1262 tarihinde öldü.³⁹⁸

Suzdal'daki isyan çıktığında Berke Han, İlhanlılar ile savaş hazırlıklarını sürdürüyordu. Ayaklanma Berke Han'ın bütün dikkatini İlhanlılara karşı çevirmesine de engel oldu. Berke Han, her ne kadar İslamiyet'i kabul eden ilk Altın Orda Hanı ise de, Ortodoks Ruslara karşı sert bir politika izlememiş, Saray şehrindeki Rus

³⁹⁶ Kamalov, **a.g.e.**, s.80.

³⁹⁷ Kamalov, **a.g.e.**, s.80.

³⁹⁸ Kamalov, **a.g.e.**, s.80-81.

pispokosluğunun da açılmasına izin vermiştir.³⁹⁹ Berke Han, 1266 yılında İran'daki İlhanlılara karşı da sefer başlattı. O, Tiflis'e kadar Kür'ün menbânına doğru gitmek ve Kür Nehrini bir yerde aşmak istiyordu. Fakat yolda öldü ve ordu da karargâhına döndü.⁴⁰⁰

Bununla beraber Berke Han'ın oğlu olmadığından onun yerine Batu Han'ın torunu Mengü Timur 1266 yılında geçti. Mengü Timur döneminde artık vergiler Müslüman tüccarlarca değil de, resmî görevlilerce toplandı. Mengü Timur'un kilise ile din görevlilerini vergiden muaf tutan yarıklar çıkardığını görüyoruz. Cengiz-name'de onu adil, kudretli ve akıllı bir padişah olduğundan, halkın refah içinde yaşadığından bahsedilir.⁴⁰¹ Rus knezliği içinde daha iyi nüfus sahip olmak amacıyla büyük knez yarlığını Rostov knezine verdi. Mengü Timur'un Rostov'dan yana tercihinin kullanmasının nedeni, Rostov'da 1262 yılında vuku bulan isyanın tekrarlanma ihtimalini göz önünde bulundurmasıdır. O da, büyük ihtimalle asker ihtiyacını belirlemek amacıyla 1275'te bir nüfus sayım yaptırdı. Asker hem devletin merkezinin içindeki savaşlar ve hem de İlhanlılarla mücadeleler için gerekliydi. Dolayısıyla Altın Orda Hanları bir taraftan Cengiz Han'ın bütün dinlere karşı izlediği müsamahalı politikayı devam ettirmiş, diğer taraftan da halk arasında etkin olan kiliseyi kendi tarafına çekerek halk isyanlarını engellemeye çalışmışlardı. Bu yüzden Mengü Timur döneminde Ruslara karşı sert bir politika izlenmedi.

Ayrıca Altın Orda'nın han ve beyleri yavaş yavaş büyük handan bağımsız olmaya ve uzaklaşmaya başladılar. Onun ölümünden sonra (1282), oğullarının küçük

³⁹⁹ Kamalov, **a.g.e.**, s.81.

⁴⁰⁰ Barthold, "Berke", **İA**, s.555.

⁴⁰¹ Utemiş Hadji, **a.g.e.**, s.101.

yaşıta olmaları sebebiyle Altın Orda tahtına küçük kardeşi Tuda-Mengü çıktı ve 1287 yılına kadar hanlıkta kaldı.

Ancak Tuda Mengü'nün tahtına daha Berke Han zamanında güçlenen Nogay Mirza ortak oldu.⁴⁰² Nogay, babası han olmadığından bu lakabını alamamış ve emir olarak kalmıştır.⁴⁰³ Fakat bazı Rus kaynaklarında han diye anılır.⁴⁰⁴ 1283 yılında İslâmiyet'i kabul eder, o tarihten itibaren memleket işlerine bakmaktan vazgeçerek dervişler ve şeyhler ile arkadaş olan Tuda Mengü,⁴⁰⁵ Tula Buka için tahttan feragat eder. Ancak Tula Buka'nın tahta çıkışı, ikili iktidara son vermediği gibi, Nogay ile resmî iktidar arasındaki mücadeleyi daha fazla artırdı.⁴⁰⁶ Bununla birlikte Tuda Mengü ve Mengü Timur Hanların kardeşi Dartu'nun oğlu Tula Buka 1287 yılında Han olmuştu.⁴⁰⁷ Tula Buka'nın Macaristan seferinden sonra Kafkasya cephesinde de hezimete uğraması, emîr ve komutanlar içinde tepkilere yol açtı. Nitekim Tuda Mengü'nün oğlu Tokta tahta talip olunca Nogay, hiç tereddüt göstermeden Tokta'yı desteklemiş ve 1291 yılında onu han ilan etmişti.⁴⁰⁸

Tokta Han 1293'te Rus knezlerin daveti üzerine Rusya'ya bir sefer düzenledi ve bunun sonunda Moskova, Vladimir ve Tver knezlikleri başta olmak üzere ondört şehri ele geçirdi. Ama 1298 Emir Nogay ile de karşı karşıya geldi. Tokta bu savaşta yenildi

⁴⁰² Kamalov, **a.g.e.**, s.83.

⁴⁰³ Kurat, **a.g.e.**, s.129.

⁴⁰⁴ Kamalov, **a.g.e.**, s.84.

⁴⁰⁵ Cengiz-name'ye göre, Tuda Mengü zaman zaman akılsız davranışlarda zaman zaman bulunan biri olarak gösterilmekte ve onun delil olarak iki hikaye nakletmektedir. Daha geniş bilgi için bakınız, Utemiş Hadji, **a.g.e.**, s.99-101.

⁴⁰⁶ Kamalov, **a.g.e.**, s.85.

⁴⁰⁷ M.Kafalı, "Cuci Sülâlesi ve Şu'beleri", İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, Ekim, İstanbul 1970, s.106.

⁴⁰⁸ Vernadsky, **a.g.e.**, s.227; Kamalov, **a.g.e.**, s.86.

ise de; 1299-1300'lerde bir daha savaştılar ve bu kez nogay yenik düştü ve savaş meydanında öldürüldü.

Tokta Han kendinden sonra taht kavgası çıkmasın diye bir oğlu dışında hepsini öldürttü, ama bu han oğlu da kendinden önce öldüğü için kederinden hastalanarak öldü.⁴⁰⁹ Tokta'nın 1312'de ölümü üzerine ise yeğeni Özbek tahta çıktı. Kutluk Timur'un yardımıyla tahta oturan Özbek'in bu makama sahip olma hususunda kaynaklar da değişik bilgiler vardır.⁴¹⁰

Pekçok memlekete ve dolayısıyla Altın Orda yurduna da gelen İbn Battuta Özbek için; "Geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu olan şanlı, şöhretli ve devletli bir sultan olup, Tanrı'nın düşmanlarından bir olan Konstantaniye, Bizans imparatoru ile savaşa, cihad ve gaza etmeye vazifeli bulunmaktadır. Ülkesi gerçekten pek geniş ve büyük şehirlerle donanmıştır. Kefe, Kırım, Macar, Azak, Soğdak, Harezm ile tahtkenti olan Saray bunların en meşhurları olarak sayılabilir"⁴¹¹ demektedir. Altın Orda sahasına İslamiyetin yerleşmesi ve yaygınlaşmasında önemli bir yeri mevcuttur.⁴¹² Onun zamanında Gök Orda ve Cuci evlâdının bütün şûbelerini alâkadar eden mühim hadiseler cereyan etmiş ve Özbek Han bütün Cuci Ulusu'nda merkeziyetçi bir idare tesis etmişti.⁴¹³ Hanın Tini Bek, Canı Bek ve Hızır Bek adında üç oğlu vardı. Özbek Han'ın ölümünden sonra Canı bek, kardeşlerini öldürterek han oldu. Canı Bek Han 1340-1357 yıllara arasında hüküm sürmüştü. 1357 yılında Berdi Bek, Atalığı Kanglı

⁴⁰⁹ Utemiş Hadji, **a.g.e.**, s.101-103; A.A.Gorskiy, **Moskva i Orda**, Moskova 2000, s.48.

⁴¹⁰ Kafalı, Cuci Sülâlesi..., s.106; Kurat, **a.g.e.**, s.130.

⁴¹¹ V.Tiesenhausen, **Sbornik Materyalov, Otnosyaşihnya k İstorii Zolotoi Ordi**, Tom 1. Sanktpeterburg 1884, s.278-312; İbn Battuta, **İbn Battuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.77-78.

⁴¹² Kurat, **a.g.e.**, s.130.

⁴¹³ Kafalı, Cuci Sülâlesi ..., s.106.

Tulubay teşvikiyle babası Canı Bek'i öldürdü ve saltanat tahtına oturdu. Ama ondan sonra da Batu Han sülalesinden gelen kimse kalmadı.

Ak Orda'da Berdi Bek'den sonra meydana gelen karışıklıklara son verip tahta çıkan Urus Han ve 1380 yılında ona halef olan Toktamış Han zamanında Doğu ve Batı Kıpçak Hanlıkları Ak-Orda adı ile merkezî bir idare altında birleşmişti.⁴¹⁴ Toktamış döneminde Altın Orda'nın iki ordusu 1380 yılı sonbaharında Don Nehri'ne dökülen Kalka Irmağı Boyu'nda karşılaştı. Bu savaşı Toktamış Han kazanırken, Mamay Mirza Kefe şehrine kaçtı. Bu haber neticesinde Toktamış Han yirmi yıldır süren fetret devrine son verdi. Cuci Ulusunda birliği yeniden sağladı ve Hârezm ile Azerbaycan hariç, evvelce Altın Orda Hanlığına bağlı toprakların hepsini ele geçirdi.⁴¹⁵ Savaşta yenilip kaçan Mamay Mirza, Cenovalı halk tarafından iyi karşılanırsa da, sonradan Cenovalılar ona karşı cephe aldılar, onu öldürdüler ve mallarını da paylaştılar.

Onun başarısının arkasında Orta Asya'nın güçlü ve yeni hükümdarı Timur bulunuyordu. Fakat Toktamış Han'ın kuvvetlendiği zamanlar Altın Orda Hanlığı ve İlhanlıların mücadeleleri bitmiş değildi. İki devlet halledilmemiş sebeplerden dolayı Timur'a sırt çevirmişti. Timur'un Güney İran'da bulunduğu sırada, Toktamış'ın Sır Derya kıyısındaki şehirleri ele geçirmeye kalkması üzerine harekete geçen Timur, uzun bir yürüyüşten sonra Kunduzca'da Altın Orda Han'ı ile karşılaştı. (20 Haziran 1391) ve savaş Timur'un zaferi ile sona erdi.⁴¹⁶ Dolayısıyla Timurlular Altın Orda'nın çökmesinde büyük bir rol oynadılar.

⁴¹⁴ Kafalı, Cuci Ulusu ..., s.67.

⁴¹⁵ Kamalov, a.g.e., s.103.

⁴¹⁶ İ.Aka, **Makaleler**, Cilt I. Ankara 2005, s.171; İ.Aka, "Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)", **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt II, Ankara 1987, s.553-558.

Altın Orda Hanlığı, İlhanlılarla pek dost olmasa da Çağatay ve Yuan Devleti ile arasındaki dostluk ilişkilerini devam ettiriyordu. Ayrıca Altın Orda'nın başkenti Saray Berke de ticaretin sayesinde epey gelişmişti. İbn Battuta: “Saray şehri bir ovada kurulmuştur. Son derece büyük ve dünyanın en güzel şehirlerinden biridir. Kalabalık nüfusu, çarşı ve sokaklarını doldurup taşırır. Çarşıları güzel, yolları geniştir. Bir gün de şehri enlemesine dolaştık, gidiş gelişimiz yarım günü almıştı. Şehir baştan aşağı binalarla donatılmış olup, evler arasında ne bostanlar, ne de harap boşluklar vardır. Tüccarlar Irak, Mısır ve Suriye’den gelen yabancılar, getirdikleri ticaret eşyalarının korunması için surla çevrilmiş bulunan ayrı bir mahallede yaşarlar”⁴¹⁷

Yakın-şark'ta Memlûk ve Altın-ordu gibi iki büyük devletin İlhanlılara karşı siyasî ve dinî sebeplerle olduğu kadar iktisadî ve kültürel ilişkiler bakımından da sıkı münasebetlerinin böyle olması İstanbul Boğazı yolunun kendilerine uygun hale gelmesi yolunda bir adımdı. Zira kuzey köle ve câriyeleri, kürkleri İslam dünyası için ne kadar lâzım idiyse İslam dünyasının kumaşları, çeşitli malları da kuzey kavimleri için o derece mühimdi. İslam devletleri için Rus köleler de önemli olmakla beraber askerlik için Kıpçak (Kuman) çocukları en mühim ihtiyacı teşkil ediyordu. Her türlü ticarî maddeler gibi köleler de Kırım sahillerinde satın alınıp Sinop ve Samsun limanlarına çıkarılıyordu. Anadolu'da Sivas, Suriye'de Halep Kıpçak köleler için bir pazar teşkil ediyordu.⁴¹⁸

Altın Orda Hanlığı sonunu getiren bir takım iç ve dış sebepler yüzünden yıkıldı. Bununla beraber 1395 yılında Toktamış Han'ın, Timur'un ordusuna yenilmesi devlet için ağır bir darbe oldu. Timur ve Toktamış Han arasında cereyan eden üç büyük

⁴¹⁷ Tiesenhausen, **a.g.e.**, s.306; İbn Battuta, **a.g.e.**, s.115-116.

⁴¹⁸ O.Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2005, s.518-519.

meydan muharebesinde Altın Orda'nun en seçme kuvvetleri mahvolup gitti. Üstelik meşhur Saray şehri de Timur'un orduları tarafından yakılmış, esir edilenler Semerkant'a getirilmişti.⁴¹⁹ Timur Moskova yakınlarına kadar yürümüş, dönüşte zengin Azak, Hacı Tarhan ve Berke Sarayı üzerine gitmiş, buraları da yağmalamışlardı. Timur farkında olmadan Ruslara yardım etmiş oldu. Zirâ artık Altın Orda, Moskova knezleri için bir tehlike olmaktan çıktı.⁴²⁰ Umumiyetle araştırmacılar Altın Orda'nın çöküşünü; Timur-Toktamış arasında gerçekleşen savaşa bağlarlar. Anlaşıldığında göre, Timur'un niyeti sadece rakibin ordularını yenmek değil, Batı ile yapılan Çin ve Hindistan ticaretinin güzergâhını Kuzey Hazar ve Karadeniz yörelerinden İran ve Suriye'ye çevirerek Altın Orda'nın gücünü yıkmaktı. Bütün kazancı kendi devleti için elde etmeyi ümit ediyordu.⁴²¹

Merkezden uzaklaşmak isteyenler fazla olduğundan ve Timur'un seferleriyle, Altın Orda Hanlığı bazı kısımları hanlıklara bölündü. Altın Orda'nın yerine Astrahan Hanlığı (1466-1554), Kazan Hanlığı (1438-1552), Kırım Hanlığı (1441-1783) ve Sibir Hanlığı (1464-1598) ve Nogay Hanlığı (1398-1642)⁴²² denilen küçük küçük hanlıklar ortaya çıktı.

⁴¹⁹ A.N.Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Orda, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitkiler**, İstanbul 1940, s.17.

⁴²⁰ İ.Aka, **a.g.e.**, s.172; İ., Aka, **a.g.m.**, s.553-558.

⁴²¹ Vernadsky, **a.g.e.**, s.331.

⁴²² Nogay Hanlığı hakkında daha geniş bilgi için bakınız, A.Temir, "Nogay Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Tarih-coğrafya, Ankara 1992, s.435.

2.4. İlhanlılar

Cengiz Han'ın torunu Hülegü'nün, Mengü Han'ın emri üzerine günümüzdeki İran topraklarına düzenlediği seferler sonucunda başka bir siyasi teşekkül ortaya çıkmıştır ve buna tarihte İlhanlı Devlet demektir.

Cengiz Han ve onun neslinden gelen oğullar ve torunları Türk Cihan hakimiyetine benzer bir şekilde, bütün dünyaya hâkim olmayı isterken yeryüzünde de adalet ve barışı hakim kılmayı düşünüyorlardı ki, bazı araştırmacılar bun Pax Mongolica⁴²³ demiştir. Yavaş yavaş bu düşünce devlet politikasını da etkilemeye başladı. Mengü Han'ın, kardeşi Kubilay'ı Çin topraklarına ve Hülegü'yü ise batıya İran topraklarına göndermiş olması bunun açık bir göstergisi idi. Bunun sebebi ise “Tanrı kudreti” ile bütün dünyayı fethetmek ve bir devletin bayrağı altında birleştirmek gibi politik bir düşünceden kaynaklanmış siyasi bir karar idi. Bunun temeli yüzlerce yıl önce Kök Türkler kitabelerinde: “Tanrı güç verdiği için ordusunun kurt gibi, düşmanlarının koyun gibi oldukları; doğuya vet batıya ordu gönderip, taraftarlarını topladığı”⁴²⁴ şekilde belirtilmişti.

Ögedey döneminde Kore Yarım Adası'nı Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir sahada seferler gerçekleştirmişti. Bu kapsamda Moğolların bir kolu Erzurum-Sivas bölgelerine kadar, diğer bir kolu da Diyarbakır, Meyyâfârikîn, Erzen, Bitlis, Erciş, Ahlat, Mardin, Nusaybin, Habur bölgelerine kadar geldiler. Ayrıca Celaleddin Harezmsâh'ın ölümü ile Kafkasya'da Moğol hakimiyeti tam manası ile yerleşirken

⁴²³ U.Barkman, “Pax Mongoica-giın Talaar Ergetsüülen Bodohui (‘Pax Mongolica’-Hakkında Bazı Düşünceler)”, **Mongolian Great Empire (Formation, Growth, Decline), International Conference**, September 21-23. Ulaanbaatar 2004, s.77-83.

⁴²⁴ H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986, s.34; S.Çömeç, **Kök Türk Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2011, s.117.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyi de doğrudan Moğol hakimiyet alanı içerisine girdi.⁴²⁵

Bununla beraber Uzak bölgeleri hem idare etmek, hem de uzun süre kalmak amacıyla şehzade ve noyanları seçilmiş orduyla beraber göndermek mecburiyetinde kalmak masraflı bir işti. Dönemin kaynaklarında onbinlerce atlı, yedi soylu beyin komutanda batıya geldiklerine değinilebilir ki,⁴²⁶ bunların içinde en ünlüsü Hülegü idi ve o bilindiği üzere, Mengü'nün kardeşi idi. Mengü Han İran ve Ön Asya fethini kafasına koymuştu ve idare işler bizzat onun kararıyla yürütülüyordu. İşte bu dünya hâkimiyeti düşüncesine bağlı olarak olsa da diğer kardeşi Kubilay'ı doğuya⁴²⁷ yollamıştı. Bu yüzden onun emrindeki ordunun saysına baktığımızda birkaç yüzbin kişiye ulaştığını görüyoruz.

Hülegü 1258 yılında yanında ileri gelen Şehzade ve Noyanları Kokin Noyan, İlkan Noyan, Kitbuga Noyan, Kudgan Noyan, Hülecü Noyan, Merkid Noyan ve Gürcü melikinin askerleri ile Bağdat üzerine yürüdü. Bağdat'a vardığında Hülegü orduyu bölümlere ayırdı. Abbasi ordusu, batıdan saldıran Moğol kuvvetlerinin bir kısmını geri püskürtmeyi başarmış olsa da sonraki çarpışmalarda yenildiler. Bağdat üzerine yağdırılan yanıcı maddeleri atan mancınıkları bin kadar Çinli teknisyen kurup çalıştırmıştı.⁴²⁸ Şehir kuşatıldı ve birkaç gün içinde de şehri çevreleyen surların tamamı

⁴²⁵ Bakınız, Ek Harita 4.

⁴²⁶ Z.V.Togan bu konuda; Han (Mengü), bütün Moğol ülkelerinden ordunun % 20 sinin verilmesini emretmiş ve buna göre teşkil edilen ordunun 280.000 kadar olduğunu tahmin etmektedir. Bakınız, Z.V.Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cild I, III. Baskı, İstanbul 1981, s.251.

⁴²⁷ Aknerli Grigor, **Okçu Milletler Tarihi**, Çev. H.D.Andreasyan, İstanbul 1954, s.27; Ayrıca Mengü Han, kardeşi Kubilay'ı 70.000 olduğu söylenen bir kuvvetle Çin'e göndermişti. Daha geniş bilgi için bakınız, B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü. II. Baskı. Ankara 1987, s.59; Cüveynî, **a.g.e.**, s.487.

⁴²⁸ Huang, **a.g.e.**, s.177.

Moğol ordusunun kontrolüne girdi. 13 Şubat 1258’de Hülegü’nün ordusu şehre girdi. Dolayısıyla Hülegü’nün yönettiği seferle Abbasî halifeliği sona erdi. Hülegü’ye Musul Emiri Bedreddin Lülü ile’nin kardeşi olan sultanların da bölgede bulunan Türkiye Selçuklularına hizmet eden emirler ve sultanlar da bağlılıklarını sunmuşlardır. Hülegü Han bölgeyi yönetim altında aldıktan sonra Mengü Han’a elçi yollayarak: “Biz, yedi tumanbaşı, Allah’ın ve sizin yardımınızla buraya geldik. Eski süvari, tamaçı’leri buradan çıkardık, gidip Taciklerin (Arapların) şehri olan Bağdad’ı zaptettik ve Allah’ın ve sizin yardımınızla büyük miktarda ganimetle geri geldik. Şimdi başka ne emir buyurursunuz? Böyle yasaksız ve başsız bir halde kalırsak bu memleket harap olacak ve Cengiz Han’ın emirleri yerine gelmeyecektir. Çünkü o, bize itaat eden ve bize bağlı kalan memleketleri tahrip etmek değil, bilakis imâr etmek emrini vermiştir. Şimdi emir sizindir. Ne emir buyurursunuz onu yapacağız” diye durumu bildirmişti. Mengü Han da kardeşini bu zaptedilen bölgelerin hanı tayin ettiğini bildirmişti.⁴²⁹ Böylece Hülegü İlhanlı devletini kurmak iznini Mengü Han tarafından resmi olarak almış ve 1258-1259 yıllar arasında İlhanlı idaresi kurulmuştu.⁴³⁰ Sonradan hanın emri üzerine büyük kurultay toplandı. Hülegü “İl Han” olarak seçildi. Fakat kısa bir süre sonra Mengü Han’ın ölüm haberin gelmesiyle Hülegü han, Ketboğa Noyan’ı 10.000 kişilik bir ordu ile Suriye topraklarında bırakarak doğuya dönmek zorunda kalmıştı.

Bu esnada 3 Eylül 1260 tarihinde Ayn-ı Calut’ta⁴³¹ Memlûk Sultanı Kutuz ile Ketboğa arasında hem Moğolların hem de Memlûklerini kaderini belirleyen muharebe

⁴²⁹ Aknerli Grigor, **a.g.e.**, s.30.

⁴³⁰ Grousset, **a.g.e.**, s.320.

⁴³¹ Ayn-ı Calut, günümüzdeki Suriye topraklarında bulunmaktadır. Ayn-ı Calut savaş hakkında pekçok makale yazılmıştır. Daha geniş bilgi için bakınız, J.J. Saunders, “The Mongol Defeat at Ain Jalut and the Restoration of the Greek Empire”, **Muslims and Mongols**, Haz. G.W.Rice, Christchurch: University of

olmuş ve Moğollar yenilmişti.⁴³² Bu konu da dönemin kaynaklarında; “Mısır’da hüküm süren Türk Kotaz (Kutuz), Ketboğa’nın yalnız 10.000 kişi ile Filistin’de kaldığını duyduğu Mısır ordularını topladığı, Tabur Dağ karşısında ve Baişan Ovasında Tatarları kıldığı Ketboğa’nın esir düştüğü yazılıdır.⁴³³

Ayn-ı Calut’ta İlhanlıların yenilmesi, bölgenin siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu olay İlhanlıların Suriye ve Mısır’a ilerlemesini durdurdu. Dolayısıyla Diyarbakır’daki İlhanlı ordugâhı ile Memlûkler arasındaki çatışmalar uzun yıllar devam etti.⁴³⁴ İlhanlılar Ayn-ı Calut’taki yenilginin öcünü almak, bölgede hâkim duruma gelmek için birçok kez seferler düzenlemiş ise de pek başarılı olamadılar. Buna karşılık Anadolu’daki hakimiyeti kaybetmemeye, hatta daha da sağlamlaştırmaya çabaladılar.

İlhanlı Devletinin ‘İl’ kelimesi, kök Türkçe yazıtlarda ‘devlet’ ve ‘ülke’ manalarında kullanılmıştır.⁴³⁵ Eski Türkçede “il” ya da “el” siyasi bakımından müstakil, muntazam ve teşkilatlı bir millet demektir.⁴³⁶ Türk-Moğol Devletinin

Canterbury 1977, s.67-68; John Masson Smith, Jr, “Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure?”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol 44, No 2, (December), Boston: Cambridge 1984, s.307-345.

⁴³² M.Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu** (Tarihî Arka plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti), İstanbul 2010, s.111.

⁴³³ Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi** (Bar Hebraeus), Cilt II, Çev. Ö.R.Doğrul, III. Baskı, Ankara 1999, s.576; Reşidüddin Fazlullah, **Sudryn Çuulgan** (Cami'üt-tevarih), Cilt III, Çev. Ts.Sürenkhorloo, II. Baskı, Ulaanbaatar 2002, s.47-48.

⁴³⁴ C.Kanat, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XVI, Bornova-İzmir 2001, s.37.

⁴³⁵ Gömeç, **a.g.e.**, s.195; S.Gömeç, “Terken Unvan Hakkında”, **Türkoloji Dergisi**, Cilt XVII, Sayı 2, Yılı 2010, Ankara 2011, s.109.

⁴³⁶ Ü.Bulduk, “Dede Korkut Destanları’nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya”, **Yeni Türkiye**, Yıl. 3, Sayı 15, Ankara 1997, s.468.

idaresindeki iller Karakurum'daki büyük hana bağılıydı ve onlar her yıl başta at olmak üzere devletin merkezine hediyeler yollamak zorundaydılar.

İlhanlıların siyasi tarihine baktığımızda, İlhanlı Devletinin sırasıyla, Hülegü Han (1256-1265), Hülegü'nün oğlu Abaka (1265-1282), kardeşi Teküdar Ahmed (1282-1284), Abaka'nın oğlu Argun (1284-1291), Argun'un kardeşi Gayhatu (1291-1295), kardeşi Baydu (1295), Argun'un oğlu Gazan (1294-1304), kardeşi Olcaytu (1304-1316), Olcaytu Han'ın oğlu Ebu-Sa'id (1316-1335) tarafından yönetmişlerdi.⁴³⁷ Ayrıca İlhanlılar, İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkistan'nın bazı bölgelerinde de uzun süre hâkim oldular.

Bu devlet ilk zamanlarda büyük hanın ülkesine diğer bir tabir ile Yuan Devletine dostane ilişkilerle bağılıydı. Çünkü İlhanlı Devletinin kurucusu Hülegü, 1260-1264 yıllar arasında Kubilay ve Arık Buka arasındaki taht kavgasında açıkca Kubilay'ı desteklemişti. Fakat daha sonra yavaş yavaş her iki ülkenin ilişkilerinde de kesintiler ortaya çıkmaya başladı.

İlhanlı Devleti'nin, kurulduğundan beri nüfusunun büyük bir çoğunluğunu konar-göçer Türkler oluşturmakta idi. İlhanlı Devleti'nin dayandığı el (ulus), hâkim kümeyi meydana getiren Moğol unsuru ile onların mahiyetinde bulunan Türklerden müteşekkildi. Moğol unsuru, Celâyir, Suldus, Bisuut, Sünit, Kurulas vs. olmak üzere asıl moğol ulusuna mensup boyların obaları ile Tatar, Kireyit, Uyrat ve sâire gibi Moğolca konuşan kavimlerin kollarından meydana gelmişti. Türklere gelince, bunların pek mühim bir kısmını Uygurlar teşkil ediyordu. Uygurlar yalnız devlet memuru ve din

⁴³⁷ Bakınız, Ek Tablo 6.

adamı olarak değil, mühim sayıda asker olarak da gelmişlerdi⁴³⁸ derler. Ayrıca aralarında Altın Orda'dan gelen Kıpçaklar ve Başkurtlar da bulunuyordu.

İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla İran, Irak ve doğu Anadolu topraklarında siyasi, kültürel açıdan pekçok değişiklik meydana gelmiştir. Hülegü Han, alimlere ve sanatçılara önem veren bir şahsiyetti. Söz edilen dönemde Moğolların gökbilime büyük ilgi gösterdikleri açıktır. Onlara göre her iş bu yıldızların hareketlerinden etkilenebilirdi. Diğer taraftan Türkler de ay takvimini eskiden beri kullandıkları için bu alandaki bilgilerini Moğollara aktarmış olması onların ilgisini çekmiştir. Çünkü doğaya saygı göstererek onunla iç içe yaşamayı bilen konar-göçerler için gök başlı başına merak konusudur. Belki de bu sebepten Hülegü, “Nâsıreddin Tusî için Meraga'da bir rasathane bina inşa ettirmişti. Böylece “Gök Bilim”e ilgi gösteren Hülegü ve diğer Moğol Han'lar bilerek ya da bilmeden astronomi için önemli bir katkıda bulunmuşlardı. İşte buna bağlı olarak Hülegü ünlü Nâsreddin Tusî'ye Çin'den ve Arap coğrafyasından bulduğu astronomları yardımcı olarak vermiş, bir zamanların meşhur Meraga'sını bir ilim merkezi haline sokmuştur. Bu kültür çevrelerinde islâmi bilimleri de oluşturunuyordu.⁴³⁹ Dolayısıyla İlhanlı çağında İslam kültürü, Yuan Devleti'nde ise Uzak Doğu kültürü etkili olmuş ve sözü edilen bu kültürlerdeki gelişmeler her iki devletin ilim hayatına ün kazandırmıştır.

Dinî açıdan ise Hülegü'dan başlayarak, Hristiyanların büyük himayelere mazhar olduklarını ve bu vaziyetin Gazan devrine kadar devam ettiğini, İslâm ve Hristiyan kaynakları açıktan açığa söylemektedirler.⁴⁴⁰

⁴³⁸ F.Sümer, **Oğuzlar**, Ankara 1972, s.143; Togan, **a.g.e.**, s.252.

⁴³⁹ Togan, **a.g.e.**, s.223.

⁴⁴⁰ F.Köprülü, “Marâğa Rasathanesi”, **Belleten**, Cilt VI, Sayı 21-24, TTK, Ankara 1942, s.210.

İlhanlı Devleti kurulduğu günden beri siyasî açıdan Altın Orda Hanlığı ile sürekli savaşları ya da çekişmeleri oldu. Hülegü Han 1262 yılında ordusuyla beraber Derbend Kapı'sından geçerek Terek ırmağına gelmiş, burada Altın Orda Hanlığının komutanı Nogay ile çarpışmış, ama geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁴¹ Kaynaklara göre; 1262 yılının kış aylarında dönüş esnasında İlhanlı ordusunu buz tutmuş Terek ırmağının üstünden geçerken buzların kırılması sonucu pekçok askerin nehre düşerek öldüğü haberini alan Hülegü'nün çok üzüldüğüne değinir.⁴⁴² Altın Orda ve İlhanlıların 1263-1264'te, Kür Irmağının sol kıyısındaki harbi hususunda da; Berke Han savaş meydanına gelip korkunç manzarayı görünce, "Allah Moğolları, Moğolların kılıcıyla öldüren Hülegü'yü utandırsın. Eğer beraber olsaydık, bütün yeryüzünü fethetmiş olurduk"⁴⁴³ dediğine dair belgeler de vardır. Her ne kadar 1265 tarihinde Hülegü, 1266'da da Berke Han⁴⁴⁴ öldüyse de bu amcazadelerin peşinden gelenlerin çağında da Altın Orda, İlhanlı mücadelesi sürdü.

Abaka (1265-82), İlhanlı hükümdarı olduğu zamanlarda Memlûkler dışında Çağatay Hanı Barak ile de mücadele etmeye başlayınca Suriye'ye saldırma fikrini bir kenara bırakmış ve barış yanlısı bir tavır sergilemiştir. Bizans İmparatoru Mihael, Ermeni Kralı Hetum'la da barış yapılmasını istiyordu. Abaka Han daha çok Memlûklerle mücadele ettiğinde onlara karşı 1273 yılında Papa ve İngiltere kral I. Edward'la iş ilişkisine girmekten de geri durmadı. Her ne kadar Moğollar Abbasîlere

⁴⁴¹ J.J.Saunders, "The Mongol Defeat at Ain Jalut and the Restoration of the Greek Empire", **Muslims and Mongols**, Chrisrchurch: University of Cantenbury 1977, s.69; J.Bor, **Mongol Hiygeed Evraziyn Diplomat Şastir** (Moğol ve Avrasya Diplomatik İlişkileri), Cilt II, Ulaanbaatar 2004, s.308; G.Lane, **Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran**, II. Baskı, London & New York 2005, s.76.

⁴⁴² Reşidüddin, **Sudryn ...**, s.55-56.

⁴⁴³ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s.41.

⁴⁴⁴ Barthold, "Berke", **İA**, s.555; Vernadskiy, **a.g.e.**, s.97.

ve Memlûklere karşı Hristiyanlar ile temasa geçerek politikalarına böyle bir boyut katmak istemişlerse de, bu fiiliyatta pek gerçekleşmemiştir.

İlhanlı tarafı batıda ve Suriye'deki Haçlı kuvvetlerinden, Memlûkler ise Altın Orda Hanlığından müttefik olarak gerektiği şekilde faydalanmaya çalışmış, ancak diplomatik savaşı çoğunlukla Baybars kazanmıştır. Her iki tarafın da barış girişimleri asla netice vermemiş, yapılan yazışmalar birbirine tahrikten öteye geçmemiştir.⁴⁴⁵

30 Ekim 1281'de İlhanlılar ve Memlûkler bugünkü Suriye'nin Humus civarında karşılaştılar ve yine başarılı olamadılar.⁴⁴⁶ Abaka Han 1281'e kadar, Memlûkleri Suriye'den atmak için büyük çaba gösterdi. Gazan Han (1294-1304) döneminde de Memlûkler ve Moğolların rekabeti bitmedi.

Memlûk sultan⁴⁴⁷ tarafından barış isteğinin kabul edilmemesi üzerine, 1299 yılında Mısır'a karşı hareket edilmesi emrini verdi. Diarbekir'de birçok Emir Gazan'ı tazim ile karşılayarak emrine askerî kıtalarını verdiler. Gazan Han, Mardin, Dunayser (Koçhisar) ve Resulayn'daki katliam ve tahribattan sonra Halep'i ve Hıms'ı işgal etti ve 30 Aralık 1299'de Şam'ı teslim aldı.⁴⁴⁸

İlhanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarında bir takım reformlar yapıldığı gibi İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun emri ile yapılmış Sultaniye, coğrafi açıdan İlhanlıların otlak bölgelerinin tam ortasında yer alıyordu.⁴⁴⁹ Bununla beraber Türk-Moğol halkları, hayvancılık dışında ticarete de önem verdiklerinden Sultaniye, bir

⁴⁴⁵ Kanat, **a.g.m.**, s.40-45.

⁴⁴⁶ Rossabi, **a.g.e.**, s.92-93.

⁴⁴⁷ Bu dönemde Memlûk sultanı Nasır Muhammed bin Kalavun (d. 1285- ö. 1341) idi.

⁴⁴⁸ Gül, **a.g.e.**, s.117.

⁴⁴⁹ M.Uyar, **İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilâtı**, AÜ, SBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2007, s.272; Bakınız, Ek Foto 1, 2.

ticaret merkezi halini aldı. Bu durum İlhanlılardan sonra Timur döneminde bile devam etti. Dönemin seyyahlarının belgelerinde Sultaniye'nin bir ticaret merkezi olduğu şehir, kalesinden ve güzelliğinden de atıflar vardır.⁴⁵⁰ Olcaytu Han döneminden beri başkent olan, sonradan ticaretle ün kazanmış bu güzel şehir, Timur döneminde çok hasar görse de canlılığını korumuştur. Fakat bundan sonraki dönemlerde Sultaniye, yavaş yavaş siyasi ve ticari rolünü yitirdi.

İlhanlılar döneminde başka bir gelişmiş ticaret merkezi olan şehir Tebriz idi. Tebriz şehrinde ve etrafında yaptırdıkları tarihi binalar, su yolları, büyük su bendleri, camiler pazarlar, hamamlar ve kaleler ile İlhanlılar deyim yerindeyse Tebriz şehrini adeta süslemişlerdir. Tebriz'in eski abideleri bu devre aittir.⁴⁵¹ Ayrıca Tebriz'de o zamanlar Şenbi-Gazan, Reşidüddin Mahallesi gibi birçok yerleşim yerleri kurulmuştu.

Gazan Han'ın merkezî hükümeti, Tebriz'den Hindistan'a, Orta Asya ve Karadeniz'e açılan güzergâhlardaki yol güvenliğini sağlama görevini üstlenmişti. Yani ticareti koruma siyaseti İlhanlılar zamanında da devam etti. Ticaret bu siyasete uygun olarak ülkenin her yerinde gelişmişti. Tebriz o zamanki dünyanın en zengin şehirlerinden biri oldu. Gazan Han'ın emriyle bütün şehirlerin kapılarında pazarlar, kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan satmaya müsait pazar yerleri inşa edildi.⁴⁵²

Günümüzdeki, İran'ın kuzey kısımda yaşayan Azeri-Türklerin çoğunluk olmasını sağlayan siyasî göçlerin temelini İlhanlılar devrinde atıldığı yolunda

⁴⁵⁰ Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1993, s.95-104; Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, Çev. T.Akpınar, İstanbul 1995, s.108.

⁴⁵¹ C.Aydoğmuşoğlu, **Tarihte Tebriz**, AÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, Ankara 2007, s.18.

⁴⁵² Aydoğmuşoğlu, **a.g.t.**, s.53-54.

düşünceler de mevcuttur. Jean Aubin'ın araştırmalarına göre, İran'ında İlhanlılar döneminde büyük vezir ailelerinin çoğunluğunun şöhrete, etmiş oldukları hizmetler sayesinde ulaştıkları ve Moğol siyaseti ile Moğol emirlerinden birazcık daha az ilgilendikleri şeklinde açıklamaktadır. Moğol gelenekleri hakkında bilgi sahibi olan tek İranlı bürokrat Reşidüddin⁴⁵³ değildi. Ayrıca Reşidüddin Fazlullah ve Melik İftihâeddin Bekrî Kazvinî gibi⁴⁵⁴ böyle alimlerin sayesinde İlhanlı döneminin tarihi hakkında belgeler kalmıştır. Ayrıca devlet işleri de mükemmel yetişmiş bürokratlar sayesinde yürütülüyor ve bunların çoğu Uygur yazı biliyordu. Zaman hesabında da 12 Hayvan Türk takvimi kullanılıyordu.⁴⁵⁵ Vergi sistemi de nizama girmişti.

Hülegü mülkiyet, can vergisi (kupçur), ve askeri itaat (halan) gibi vergilere ek olarak “tagar” gibi vergileri koydu.⁴⁵⁶ Mesela, tabi ki bu sistemlerin yerleşmesinde büyük vezir sülalelerinin hizmetleri göz ardı edilmez.⁴⁵⁷ Ancak bu devlet maliye düzeninin temellerine de baktığımızda ta Hunlara kadar gider. Fakat ilginçtir ki, İlhanlıların çöküşü sırasında da bu vergilerin önemli rolü vardı.

İlhanlıların son dönemlerinde, Doğu ve Güney doğu Anadolu'da Moğol kabileleri ile Türkmenler arasında çatışmalar yaşanmış ve özellikle son hükümdar Ebu

⁴⁵³ Reşidüddin, hem İlhanlı vezir olup hem de ünlü “Cami'üt-tevarih” eserin baş editor, yazarlardan idi. Bu konu da daha geniş bilgi için bakınız, Ş.Günaltay, “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin”, **Belleten**, Cilt I, Sayı 1-4, TTK, Ankara 1937, s.165-179; Z.V.Togan, “Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt XV, Sayı 1-4, Ayı Basım, İstanbul 1954, s.1-19.

⁴⁵⁴ B.F.Manz, “Mongol History Rewritten an Relived”, Çev. M.Ş.Yüksel, **GEFAD**, Cilt XXIX, Özel Sayı 1, Ankara 2009, s.348.

⁴⁵⁵ Sümer, **a.g.e.**, s.143.

⁴⁵⁶ H.Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007, s.203.

⁴⁵⁷ Manz, **a.g.m.**, s.348.

Said Han döneminde devleti sarsan iç çekişmeler yayılmıştı.⁴⁵⁸ 1277 yılında İlhanlılar Anadolu'nun fiilen idaresini ellerinde aldıktan sonra bu ülkede mühim sayıda bir Moğol kuvveti bırakılmıştı. Bu kuvvetin başında merkezden tayin edilen bir emîr vardı. İkinci büyük Moğol kuvveti de merkezi Musul olan Diyarbekir vilâyetinde bulunuyordu. Bu kuvvetin mühim bir kısmını kalabalık Moğol Uyrat boyu meydana getirmiş⁴⁵⁹ ve bu çekişmeler de öne çıkmışlardır. Ebu Said'in çocuğu olmadığı ve yerine geçecek sultan tespit edemediğinden, hanedan mensupları arasında kavgalar başladı. Bu durumun sonucu olarak da devlet parçalanmış ve yerine mahalli hanedanlar almıştır.⁴⁶⁰ İlhanlı Devletinin çöküş döneminde Altın Orda Hanlığı da durumu değerlendirmişti. Altın Orda hanı Canı Bek, İlhanlı topraklarına başarılı bir sefer düzenledi.⁴⁶¹ Sonradan bu bölgeyi oğlu Berdi Bek'e verdi. Fakat 1359 yılında Berdi Bek'in ölümünden sonra Altın Orda Hanlığı'nda siyasi krize girdi. Her iki devletin de sonunu getiren esasında bir birileri arasındaki sürtüşme idi.⁴⁶²

Onun dışında salgın hastalıkların da Türk-Moğol Devleti'nin çökmesinde etkili olduğu görüşü⁴⁶³ var ise de bu pek kuvvetli bir ihtimal gibi gözüküyor. Esas neden siyasi sebeplerdir. Özellikle taht kavgaları çok şiddetli olmuş ve gittikçe iç savaşa dönüşmüştür. Zamanla devletin yüksek kademesinde bulunanların baş kaldırışı ve bağımsız hareketleri, yavaş yavaş merkezi yönetimin güç kaybetmesine neden olmuştur.

⁴⁵⁸ Gül, **a.g.e.**, s.119.

⁴⁵⁹ Sümer, **a.g.e.**, s.145.

⁴⁶⁰ M.Akkuş, **İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri**, SÜ, SBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Konya 2011, s.232.

⁴⁶¹ Vernadsky, **a.g.e.**, s.118.

⁴⁶² Spuler, **a.g.e.**, s.153.

⁴⁶³ C.I.Beckwith, **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. K.Yıldırım, Ankara 2011, s.165-166.

İlhanlıların kuruluşu ve güçlenmesi, birçok halkı batıya sevk etmesi, günümüzdeki Anadolu'nun daha çok Türkleşmesinde önemli rol oynadı.

2.5. Çağatay Hanlığı

Türk-Moğol Devletinin dört parçaya bölünmesiyle Çağatay Hanlığı, Altın Orda, Yuan ve İlhanlı devletleri ortaya çıkmıştı. Bunlardan Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın ülkesi, Türk-Moğol Devletinin tam merkezinde yer alıyordu.⁴⁶⁴

Tarih-i Cihan Güşa'ya göre, Cengiz Han, Çağatay'a Uygur bölgesinden Semerkant ve Buhara'ya kadar uzanan toprakları vermiştir.⁴⁶⁵ Tarih-i Reşidi; Çağatay topraklarının, doğuya doğru şimdi Doğu Türkistan olarak bilinen bölgenin büyük kısmını, Fergana (veya Hokand) ve Badahşan'ı; güneye doğru ise Kunduz, Belh ve başlangıç olarak o zamanlar doğuda Herat ve Gazne'nin ötesine, güneyde ise Mekran'a doğru uzanan Horasan'ı içine aldığını söyler.⁴⁶⁶ Bununla beraber Çağatay Hanlığının himayesindeki bazı etnik gruplar ikiye bölünmüş durumda idi. Örneğin; Yenisey bölgesi Kırgızları Tuluy'a; Tanrı Dağı bölgesi Kırgızları ise Çağatay'ın hâkimiyeti altına girmiş⁴⁶⁷ idi.

Çağatay Hanlığı'nın, sınırlarının ilk baştan belirli olmaması ve siyasi durumlarının değişken tavır sergilemesinden dolayı hâkim olduğu topraklar sürekli değişime uğramıştır. Topraklarını genişletmek istemeleri halinde iki alternatifleri bulunmakta idi. Ya diğer amca oğullarına ait olan bölgelere girmek ya da Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgelerine yönelmekti.

Sözü edilen bu devletin kurucusu Çağatay Han olarak bilinmektedir. Çağatay, Cengiz Han'ın ikinci oğludur ve annesi Börte Ucin'dir. Çağatay, babasının derlediği

⁴⁶⁴ Bakınız, Ek Harita 5.

⁴⁶⁵ Cuveynî, **a.g.e.**, s.96.

⁴⁶⁶ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006, s.60.

⁴⁶⁷ S.Gömeç, "Kırgız Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış", **Kafalı Armağanı**, Ankara 2002, s.93.

milli hukuk yasasını en iyi bilen, örf ve âdet meselelerinde en büyük yetki sahibi olarak tanınan kişi idi. Bu görevi sayesinde de Türk-Moğol Devletinin içinde kuvvetli bir mevkiye sahip oldu. Çin'e 1211-1216 ve Harezm'e 1219-1224 yıllar arasında yapılan seferlere katılan Çağatay, Cengiz Han'ın son seferinde Moğolistan'ın muhafazası için bırakılan kuvvetlerin kumandanı olarak görev yaptı.⁴⁶⁸ Cengiz Han'ın ölümünden sonra Çağatay artık hiçbir sefere gitmemişti ve ölen hükümdarın hayattaki en büyük çocuğu olduğundan devlet içinde yeri büyüktü. 1227'den 1247'ye kadar kendi bölgesinin başında bulundu.⁴⁶⁹ Buna dair bilgiler, "Moğolların Gizli Tarihi", Reşidüddin'in "Cami'ü't-Tevarih", Cuveynî'nin "Tarih-i Cihan Güşa" gibi eserlerinde mevcuttur.

Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi'ne göre, Ögedey, daha Cengiz Han'ın sağlığında Çağatay'ında onay alınarak varis gösterilmişti.⁴⁷⁰ Böylece Cengiz Han'ın huzurunda Cuci ve Çağatay'ın verdikleri söz üzerine babalarının ölümünden 2 yıl sonra Ögedey 1229 yılında büyük han ilan edildi. Çağatay'ı 1229'da Cengiz Han tarafından veliaht seçilen Ögedey'i hükümdar ilan eden beylerin başında görüyoruz.⁴⁷¹ Çağatay, yasayı bildiği ve koruduğu için ülke dâhilinde geniş bir nüfuza sahip bulunuyordu ve Ögedey Han'a devlet işlerinde hep yardımcı oluyordu. Tarih-i Cihan Güşa'nın belirttiği gibi Ögedey Han'ın döneminde; Çağatay Han, babadan aldığı emre uyarak yasa ve yosunun bütün devlet üzerinde etkili kalması için üstün gayret göstererek Türk-Moğol Devletinin resmi tek büyük hanı olan Ögedey'e hizmet etti. Çağatay, zamanının çoğunu Moğolistan'da kardeşinin sarayında, ara sıra da kendi ülkesinde bulunan yazlık veya

⁴⁶⁸ V.V.Barthold, "Çağatay", **İslam Ansklopedisi**, Cilt III, İstanbul 1988, s.266.

⁴⁶⁹ Grousset, **a.g.e.**, s.365.

⁴⁷⁰ **Moğolların...**, s.178.

⁴⁷¹ Reşidüddin, Cuci Han'ın, Cengiz Han'ın (1227) ölümünden önce vefat ettiğini söylemektedir. Reşidüddin, **Sudryn...**, s.85, 87; **Moğolların...**, s.191; M.Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 25, (Mart), İstanbul 1971, s.186.

kışlıklarında geçiriyordu.⁴⁷² Çağatay Han'ın döneminde ona ait olan bölgeler, büyük hana hep bağlı kaldı.

Çağatay, büyük han Ögedey ile birlikte hüküm sürdüğünden dolayı kendi topraklarında devlet işlerini Mahmud Yalavaç'a (1223-1239) devretmişti. Sonradan onun yerine Mesut Yalavaç (1239-1289), Ebubekir Yalavaç (1289-1298), Satılmış Yalavaç (1298-1303), ve Sevinç Yalavaç (1303-1307)⁴⁷³ gibi isimler geçti. Mahmud Yalavaç uzun yıllar Çağatay Han'a hizmet etti. Hatta 1238-39'da Buhara isyanının bastırılmasından bahsedilirken, Çağatay'ın ismi geçmez. Bu vazifeye büyük Han tarafından o zamanlar da Hocend, Mâverâünnehr vâlisi Mahmûd Yalavaç memur edilmişti.⁴⁷⁴ Zaten Çağatay Hanlığının bölgesinde çoğunlukla Müslümanlar yaşadığı için onların kültür alışkanlığını en iyi bilen Mahmud Yalavaç gibi hem Müslüman hem de bilgili insanların devlet yönetiminde kullanılması doğru bir karar idi. Cengiz'in çocukları arasında ismiyle anılan bir hanlık olan Çağatay 1242'de vefat etmiştir.

Çağataylılar, Güyük ve Mengü Han döneminde merkezi devlete bağlı kaldı. Fakat hanlığın ne zaman kurulduğu hakkında araştırmacılar arasında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Örneğin; Çağatay Hanlığı'nın, Çağatay'ın ölümünden ancak 20-30 yıl sonra kurulmuş olduğu kuvvetle savunulmaktadır. Kubilay ve Arık Buka arasında taht kavgasının çıkmasıyla Çağataylılar, kendi yollarını çizmeye başladı. Bunun yanı sıra

⁴⁷² Aka, **a.g.e.**, s.181.

⁴⁷³ Z.Altıışova, **Çağataylılar Zamanında Kırgızistan**, AÜ, Tarih Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi. Ankara 2004, s.76.

⁴⁷⁴ Barthold, "Çağatay", **İA**, s.267; M.Baron.C.D'Ohsson, **Moğol Tarihi**, Çev. E.Kalan., Q.Şükürov, İstanbul 2006, s.193.

siyasi açıdan bu devlet, “Kara Kıtay Devleti gibi bir Türk ülkesinin üzerine konmuş bir Moğol hakimiyeti idi”.⁴⁷⁵

Turakina’nın döneminde 1241 yılında Mahmud Yalvaç ile birlikte Uygur Körgöz,⁴⁷⁶ Cengiz Han’ın eski danışmanı Ye-Lü ve Nesturi danışman Çınkay gibi daha pek çok devlet adamları gözden düşürüldü. Çağatay’ın ölümünün ardından Kara Hülagü⁴⁷⁷ Hanlığı bırakmıştı. Kara Hülagü 1242’den 1246’ya kadar Çağatay’ın hanımı Ebeskün’nün vesayeti altında saltanat sürdü. Kara Hülagü, Tanrı Dağı bölgesi Kırgızlarına şiddetle saldırmıştı. Bu durum Kırgızların Moğol beylerine karşı olan kızgınlığını daha da artırdı ve Kara Hülagü ile savaşmaya başladılar.

Kırgızların bu mücadeleleri Çağatay Hanlarından Yesu Mengü (1252-1261) ve Algu (1261-1266) zamanlarında ve 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra da sürdü.⁴⁷⁸ 1246 yılında Güyük Han tarafından Çağatay’ın oğlu Yesu Mengü (1246-52) sülalenin reisi tanındı. Bu prens pek idari işlerle ilgilenmediği için karısı ve onun Müslüman veziri Bahaeddin Merginanî ülkeyi birlikte idâre ettiler.

Mengü Han’ın 1251 yılında tahta geçmesinden sonra, Yesu Mengü’nün saltanatı sona ermiş, yerine yeniden Kara Hülagü tahta geçirilmiş ise de, dönüş yolunda ölmüştü. Fakat onun eşi Örgene 1252 yılında Yesu Mengü’yü öldürterek Çağatay Hanlığının idaresini ele almış ve dokuz yıl saltanat sürmüştür.⁴⁷⁹ Bu sırada Habış Amid Yesu Mengü döneminde eziyet çektiğinden Bahaeddin Merginanî’den intikamını almak

⁴⁷⁵ Grousset, **a.g.e.**, s.364.

⁴⁷⁶ Daha geniş bilgi için bakınız, Cuveynî, **a.g.e.**, s.398-409.

⁴⁷⁷ 1221’de Bamiyan kuşatması sırasında ölen ve yakınlarını büyük acılara boğan Çağatay’ın büyük oğlu Mitügen’in büyük oğluydu. Reşidüddin, **Sudryn ...**, s.108; Bakınız, Ek Tablo 3.

⁴⁷⁸ Gömeç, **Tarihte...**, s.32.

⁴⁷⁹ Reşidüddin, **Sudryn...**, s.108; Grousset, **a.g.e.**, s.370.

için onu katlettirmiştir. Bir taraftan iç savaşlar o dönemin Çağataylı halklarının yaşamını zorlaştırıyor, diğeri taraftan da büyük han tarafından Çağatay Hanlığı yöneticilerinin sıklıkla değıştirilmesi siyasi tutarsızlığa yol açıyordu.

Çağatay Hanlığında İç Mücadele; Mengü Han'ın 1259 yılında ölümünün ardından iktidarı ele geçirmek isteyen Kubilay ile kardeşi Arık Buka arasındaki mücadele gittikçe iç savaşa dönüşmüş ve 1264 yılına kadar sürmüştür. Arık Buka, Çağatay'ın torunu ve Baydar'ın oğlu olan Algu'yu Çağatay hanı olarak göndermiş ve ondan Amu Derya (Ceyhun) sınırını kontrol etmesini istemiş idi. Çünkü O, Hülegü'nün taht mücadelesi sırasında Kubilay'a göndereceğı yardımın ancak böyle önlenebileceğini düşünmekteydi.⁴⁸⁰

Algu, Beşbalık'a gelmiş, iktidarı Örgene Hatunun elinden almış ve Almalık'tan Amu Derya'ya kadar kendisini han olarak kabul ettirmekte zorluk çekmemişti.⁴⁸¹ Algu ilk başta Arık Buka'ya bağılı olsa da sonradan bağlarını koparmak için 1262'ye doğru onun vergi memurlarını öldürdü ve Kubilay'ın tarafında olduğunu ilan ederek Arık Buka'dan gelebilecek tehlikelere karşı hazırlıklara başladı.⁴⁸² İşte buna bağılı olarak bazı araştırmacılar Çağatay Hanlığı'nın gerçek kurucusu Çağatay'ın torunu olan Algu'yu sayarlar.⁴⁸³

Arık Buka, elçilerini öldürmesi üzerine Algu'ya karşı Kara Buka komutasında bir öncü kuvveti gönderdi. Fakat bu kuvvet Sum Göl'e (Sayram) yakın bir yerde savaştı ise de yenilgiye uğradı. Sonradan Arık Buka, Mengü'nün oğlu Asutay'yı akrabanın

⁴⁸⁰ M.Alpargu, "Çağatay Hanlığı", GÜ, **Gazi Eğıtım Faköltesi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 2, Ankara 1991, s.126.

⁴⁸¹ Grousset, **a.g.e.**, s.369.

⁴⁸² Alpargu, **a.g.m.**, s.126.

⁴⁸³ İ.Aka, **Timur ve Devlet**, Ankara 1991, s.2.

üzerine gönderdi. Asutay orduyla beraber hızlı ilerlemişti, İli Vadisine girerek Algu'yu mağlup etti. Arık Buka da İli Vadisine gelerek buradaki kışlaklara yerleşti.⁴⁸⁴ Arık Buka, 1262-1263 senesi kışını bu bölgede geçirdi.⁴⁸⁵ Fakat tedbirsizlik ve yanlış politika sonucu orduda açlık baş göstermiş, kendi subayları dahi onu terketmişlerdir. Arık Buka, 1264 yılında Kubilay Han'a teslim olmak zorunda kaldı. Kubilay Han, Arık Buka ve Asutay hakkında Hülegü, Berke ve Algu'nun fikirlerini almak istedi. Her üçü de kaçamak cevaplar verdiler ve neticede affedildi.⁴⁸⁶ Böylece Algu hâkimiyetini 1261'den 1266'ya kadar sürdürdü.

Bu sırada Algu hem Örgene Hatun ile evlenmiş, hem de Mesud Yalavaç'ı kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Algu, Berke Han ile savaşarak tahrip ettiği Otrar'ı ve Harezm'i almış ve Çağatay Hanlığının sınırlarını da genişletmiştir.⁴⁸⁷ Ayrıca Berke Han'ın ordusundan 5.000 kişiyi de öldürdü. Algu'nun 1266 yılında ölümünden sonra, İslamiyeti kabul eden Mübarek Şah, Çağatay Hanı ilan edildi.⁴⁸⁸ Reşidüddin'e göre, Algu'nun ölümüyle dul kalan Örgene Hatun ilk evliliğinden olma Mübarek Şah'ı tahta çıkarttı.⁴⁸⁹

Mübarek Şah kısa bir süre tahtta bulundu ise de Mütügen'in torunu Barak⁴⁹⁰ Kubilay'dan aldığı bir yarlık ile gelmiş ve orduyu kendi tarafına çektiği gibi, Hocent'te

⁴⁸⁴ V.V.Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, Ankara 1990, s.536; Alpargu, **a.g.m.**, s.126.

⁴⁸⁵ M.Kafalı, **Çağatay Hanlığı** (1227-1345), Ankara 2005, s.85.

⁴⁸⁶ Barthold, **a.g.e.**, s.537.

⁴⁸⁷ Grousset, **a.g.e.**, s.370.

⁴⁸⁸ Alpargu, **a.g.m.**, s.127; Aka, **a.g.e.**, s.2.

⁴⁸⁹ Reşidüddin, **Sudryn ...**, s.110.

⁴⁹⁰ Daha geniş bilgi için bakınız, A.İnan, "Küçük Notlar: Barak Efsanesi", **Belleten**, Cilt XIII, Ankara 1949, s.151; V.V.Barthold, "Barak Han", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul 1986, s.308-310.

Mübarek Şah'ı yakalamış ve onu hanlıktan indirmişti. Barak hem Kubilay Han'a, hem de Türkistan'da hükümdarlığını ilan eden Kaydu'ya karşı kendini savunmak zorunda kaldı. Büyük hanın Doğu Türkistan valiliğine tayin ettiği Mogoltay, Barak tarafından kovuldu. Kubilay kovulan valiyi eski görevine döndürmek için 6.000 kişilik bir ordu gönderdi. Buna karşılık 30.000 kişilik bir kuvvetle karşı çıkan Barak, bu süvari birliğinin çatışmaya girmeden geri çekilmesini sağladı. Ayrıca Barak, Kubilay'a vergi veren Hotan şehrini de yağmalattı.⁴⁹¹

Bu yıllarda meydana gelen mücadelelerde Ögedey'in genç torunu Kaydu⁴⁹² tanınmaya başladı. Kaydu, liderlik kabiliyetini ve bir idarecide bulunması gereken soğukkanlılığı şahsında birleştirmişti.

Kaydu, Ögedey'in beşinci oğlu olan Kaşin'in⁴⁹³ çocuğu olarak 1235-36 yıllarında doğmuştu.⁴⁹⁴ Ögedey'in ölümünden sonra, Mengü'ye bağlanmış ve daha sonra ise Arık Buka ile birlikte mücadele etti. Kaydu, Algu ile Berke arasındaki rekabetten yararlanarak kendisine küçük bir idare kurmuştu. Berke, Algu'yu yendiği takdirde onu Çağatay ulusunun başına getirmeyi vaad etmişti.⁴⁹⁵ Bu esnada Barak'ın iç karışıklıklarla uğraşmasını fırsat bilen Kaydu harekete geçmişti.

Kaydu, Ögedey Han'ın neslinden gelen biri olarak Çağatay Hanlığı üzerinde hâkimiyet talep ediyordu. Barak Han'dan kendisine itaat etmesini istedi ve ona saldırdı.

⁴⁹¹ Daha geniş bilgi için bakınız, Barthold, "Barak", **İA**, s.309; Grousset, **a.g.e.**, s.370-371.

⁴⁹² Daha geniş bilgi için bakınız, M.Biran, **Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State In Central Asia**, Richmond: Curzon Press 1997, s.V-198.

⁴⁹³ Reşidüddin'e göre, bu şahsa Cengiz Han'ın Tangut ülkesine düzenlemiş sefer sırasında doğduğu için Kaşin ismi verilmişti. Moğollar, Tangutlara Kaşin derlerdi. Fakat Kaşin'in ölümünden sonra Kaşin adı yasaklanmıştı. Reşidüddin Fazlullah, **Sudryn ...**, s.8.

⁴⁹⁴ Biran, **a.g.e.**, s.19; Bakınız, Ek Tablo 4.

⁴⁹⁵ Barthold, "Barak Han", **İA**, s.308-310.

Amu Derya kıyısında meydana gelen ilk savaşta Barak rakibini bir tuzağa çekti ve çok sayıda esir alarak ganimet elde etti. Bu esnada Kaydu, Kıpçak hanı Mengü Timur'un (1267-80) desteğini sağladı. Berkecar komutasında⁴⁹⁶ 50.000 kişilik bir yardım geldikten sonra Barak'a karşı üstünlük sağladı ve Barak'ı büyük bir yenilgiye uğrattı.⁴⁹⁷ Ama Kaydu, Kubilay'la olan mücadelesini rahat bir şekilde sürdürmek için ona barış teklif etti.

Kaydu, Barak'ın İli ve Doğu Türkistan üzerindeki hakimiyetini terketmesi kaydıyla kendisine 'Maveraünnehir'i bırakmayı düşünüyordu. Bu konuda Reşiddüddin; Talas üzerinde 1269 ilkbaharında bir uzlaşma kurultayı toplandığı burada kurultay mensupları, dağ ve bozkırlarda yaşamaya, şehirlere yaklaşmamaya, sürüleri ekili araziye salmamaya, halktan kanunî vergilerin dışında vergi almamaya karar verdikleri⁴⁹⁸ söylenir. Böylece Kubilay Han'dan tamamen ayrı bağımsız bir devlet Kaydu'nun yönteminde Orta Asya'da kurulmuş oluyordu. Bu antlaşmaya bütün taraf olanlar karşılıklı kan kardeşi (anda) sayılacaklardı. Maveraünnehir'in üçte ikisi Barak'a bırakılacak, fakat oralarda da tarım bölgelerinin idaresi Kaydu tarafından tayin edilen vali Mesud Yalavaç'a emanet edilecekti.⁴⁹⁹ Bununla birlikte Kaydu ve Barak Han başta olmak üzere şehzadeleri "anda" olmuşlar ise de her iki taraf kardeş çocukları olduklarına göre buradaki "anda" siyasi yakınlaşmanın kuvvetini göstermek için kullanılmış olmalıdır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ Biran, **a.g.e.**, s.25; Grousset, **a.g.e.**, s.371.

⁴⁹⁷ Barthold, "Barak Han", **İA**, s.308-310

⁴⁹⁸ Barthold, **a.g.e.**, s.545.

⁴⁹⁹ Grousset, **a.g.e.**, s.371; Alpargu, **a.g.m.**, s.126-128.

⁵⁰⁰ Kafalı, **a.g.e.**, s.92.

Dolayısıyla bu dönemde Barak Han, gücüne güvenerek İlhanlılara ait Horasan ve Afganistan'ın bazı kısımlarını ele geçirmek suretiyle bütün Türkistan'a hakim olmayı planladı. Barak, bu sırada Gürcistan'da bulunan kardeşi Nikudar'ı Abaka'ya karşı ayaklanmaya teşvik etti. Ama Nikudar'ın isyan teşebbüsü sonuçsuz kaldı. Abaka 27 Nisan 1270 tarihinde bozgun haberini aldığı zaman, derhal Horasan'a yürümeye imkan buldu. Abaka, Barak'ı zor bir savaştan (22 Temmuz 1270) sonra yendi. Her iki taraf da birçok şöhretli asker kaybetti.⁵⁰¹ Böylece Barak'ın Horasan seferi başarısızlığa uğradı. Zaten Kaydu, İlhanlı Abaka ile işbirliği yaparak ve Barak'ın Abaka karşısında yalnız bırakılarak yenilmesini istiyordu.

Bununla birlikte Barak, 1271 yılı kışını Buhara'da geçirmiş ve orada Sultan Gıyaseddin adını alarak Müslüman olmuştu. Buna rağmen Barak'ın uğradığı felâket, akrabası ve tâbi prenslerin kendisinden ayrılmasına sebep oldu. O zaman Kaydu'nun yardımını istemek üzere Taşkend'e döndü. O ise Barak'a yardım etmekten ziyâde kötü durumundan yararlanmak üzere 20.000 kişiyle ilerlemeye başlamıştı. Rivayete göre, Barak, Kaydu'nun gelmesine yakın korkusundan ölmüştür veya Kaydu'nun adamları tarafından gizlice ortadan kaldırılmıştır.⁵⁰²

Barak'ın ölümünden sonra dört oğlu, Algu'nun iki oğluyla birleşerek, Maverâünnehir'i Kaydu'dan kurtarmaya çalıştılar. Ama her seferinde de yenildiler. Büyük han tarafından, Maverâünnehir Hanlığı, onların içinden birine değil, Nikbay isminde başka bir Cengiz hanedanı üyesine verilmişti. Fakat Kaydu kendisine karşı çıkınca 1271 yılında Nikbay'ı öldürdü ve aynı ailenin bir başka prensi ve Böri'nin

⁵⁰¹ Spuler, **a.g.e.**, s.81.

⁵⁰² Barthold, "Barak Han", **İA**, s.308-310; Grousset, **a.g.e.**, s.372.

torunu Toka Timur'u han ilan etti.⁵⁰³ Nikbay'nın hükümdarlık yılı ancak üç yıl kadardır.⁵⁰⁴

Toka Timur'un ardından Barak'ın oğlu Duva Türkistan han oldu. bu sırada Uygur yurduna bir saldırı düzenledilerse de, 1275'te Kubilay'ın gönderdiği devlet güçler sayesinde Uygur İdikut tehlikeyi atlattı. Duva, Kubilay'dan sonra tahta çıkan Olcaytu Timur Han ile de mücadeleyi sürdürdü. 1298'de Olcaytu Timur'un damadı bir Hristyan olan Öngüt beyi Korgüz'ü yakalayarak öldürdü.⁵⁰⁵ Bu başarı onu şımarttı ise de, yapılan savaşta bozguna uğradı.

1301 yılında Duva, Karakorum'u Kubilay taraftarlarının elinden almak için düzenlenen seferde Kaydu'yu takip etmiş ve aynı yılın ağustos ayında büyük hanın kuvvetleri onu Karakorum ile Temir arasında yenilgiye uğratmıştır. Kaydu geri çekilme sırasında ölmüştür.⁵⁰⁶ Bütün bunlar Kubilay ve Arık Buka arasındaki taht mücadelesinden faydalanmak üzere Algu tarafından başlatılmış olup Kaydu bunu başka bir şekilde devam ettirmiş ve zaman zaman başarılı da olmuşlardır. Ayrıca Cengizlilerden başkasının tahta hak sahip olmaması konusunda hemfikirlerdi.

Duva ile Kaydu'nun oğlu Çapar 1303 tarihinde büyük han Olcaytu Timur'u tanıdıklarını bildirdikten⁵⁰⁷ sonra kırk yıldır süren iç kavgalar da biraz olsun sona erdi. Büyük hanın desteğini alan Duva Çapar ile bağlarını kopardı. İki rakip arasındaki savaş Hocend ile Semerkant arasında olmuş, önce Çapar'ın ordusu yenilgiye uğramış, daha

⁵⁰³ Grousset, **a.g.e.**, s.372.

⁵⁰⁴ Kafalı, **a.g.e.**, s.97-98.

⁵⁰⁵ D'Ohsson, **a.g.e.**, s.257; Grousset, **a.g.e.**, s.374.

⁵⁰⁶ Biran, **a.g.e.**, s.72; Kafalı, **a.g.e.**, s.102; Grousset, **a.g.e.**, s.374-375.

⁵⁰⁷ J.Bor, **Mongol Hiygeed Evraziyn Diplomati Şastir** (Moğol ve Avrasya'nın Diplomatik İlişkileri), Cilt II, Ulaanbaatar 2004, s.395; D'Ohsson, **a.g.e.**, s.258.

sonra Çapar'ın kardeşi Şah Oğul galibiyeti kendi taraflarına döndürmüştü. O zaman Duva, Çapar'a eski dostluklarını yeniden kurmayı teklif etmişti. Bu sıra da kendilerine karşı harekete geçen Temür Han'ın orduları da Çapar'ı sıkıştıınca o da sonunda Duva'ya sığınmaktan başka çıkar yol görememişti.⁵⁰⁸ Çağataylılar bu esnada sınırlarını da genişletme telaş içindeydiler. Kubilay hanedanının hâkim olduğu Çin, Cuci hanedanının egemenliğinde Aral-Hazar bozkırları ve İran'da Hülegü hanedanı bulunduğu için genişlemek ancak Afganistan ve Hindistan tarafına doğru yayılmakla mümkün olabilirdi. Bu yüzden Çağataylılar her zaman Afganistan ve Hindistan gibi yerlere seferler düzenleyerek devletlerini genişletmek arzusunda oldular. Bu yüzden onlar, Doğu Afganistan'a doğru yayıldılar ve oradan Kuzey-batı Hindistan'a kazançlı akınlar yaptılar.⁵⁰⁹ İşte buna bağlı olarak 1297'de Duva Pencap'ı yağmalamış, fakat püskürtülerek geri dönmek zorunda kalmıştı.

Sultan Alaeddin'in hüküm sürdüğü Delhi Devleti Çağataylıların bütün saldırılarına güç de olsa karşılık veriyordu. Bu sırada Duva'nın oğullarından Kutluk Hoca, Doğu Afganistan'da yerleşmişti. O, 1299'da Delhi'ye kadar uzanan bir yağma seferi gerçekleştirdi. 1303'de 120.000 kişiyle bir başka sefer daha tertiplendi ki, Çağataylılar Delhi surları önünde ordugâh kurdular ve iki ay boyunca kuşatmayı sürdürdüler. Bütün bölgeyi yağmalayan bu ordu daha sonra Afganistan'a döndü. 1304'de yeni bir akın yapılmıştı. 40.000 kişilik Moğol ordusu Lahor'un kuzeyinde Pencap'ı yağmalattı. Delhi'nin doğusundan Amroha'ya kadar ilerledikten sonra, orada

⁵⁰⁸ Grousset, **a.g.e.**, s.375-376.

⁵⁰⁹ Bor, **a.g.e.**, s.394-395.

Alaeddin'in kumandanı Tuğluk tarafından ezildiler. İddialara göre dokuz bin Moğol tutsak, fillerin ayakları altında ezildi.⁵¹⁰

Duva'nın döneminde Çağataylılar İli ve Kaşgarya'yı geri alarak atalarının mirasını yeniden ele geçirdiler. 1306 yılında Duva ölünce, onun yerine büyük oğlu Küncük geçti. Fakat tahtta ancak bir buçuk yıl kalabildi. 1308-1309 yılları arasında Böri'nin torunu Taligu, iktidarı ele geçirip tahta çıktı. Taligu'nun İslâmiyet'e göstermiş olduğu yakınlık, göçebe Moğol geleneklerine son derece bağlı Duva ailesinin taraftarlarının ona karşı isyan etmesine neden oldu.⁵¹¹ Kısa bir süre sonra Taligu'nun saltanatının birinci yılını kutlayan bir toy esnasında Kebek altı yüz süvari ile anı baskın düzenleyerek onu öldürdü.⁵¹²

1310 yılında düzenlenen bir kurultayda Kebek, ağabeyi Esen Buka'yı kendi eliyle makamına oturttu.⁵¹³ Bu dönemde Çağataylılar Doğu Afganistan tarafında topraklarını genişlettiler. Çağatay Hanlığının bu durumu İlhanlılar hoş karşılanmıyordu. 1313'de İlhanlı Olcaytu'nun gönderdiği bir ordu, Davut Hoca'yı oradan çıkarmış ve Maverâünnehir'e kadar çekilmeye zorlamıştı. Davut Hoca da, Esen Buka'dan yardım istedi. Esen Buka, İlhanlılara karşı kardeşi Kebek ve Davut Hoca'nın kumandasında bir ordu göndermiş, bunlar Amu Derya'yı geçerek Murgâb Irmağı'nın üzerinde İlhanlı ordusunu yenmişler ve Herat kapılarına kadar Horasan'ı yağmalamışlardı.

Esen Buka, Hanlığı'nın üçüncü yılında (1313) Yasavur, Buyantu Han (1311-1320) tarafından Çağatay Hanı olarak tayin edilmişti. Bunu duyan Esen Buka ve Kebek

⁵¹⁰ Grousset, **a.g.e.**, s.377-378.

⁵¹¹ Grousset, **a.g.e.**, s.376.

⁵¹² Kafalı, **a.g.e.**, s.106.

⁵¹³ Kafalı, **a.g.e.**, s.107.

birlikte Yuan ordusuna karşı yürüdüler.⁵¹⁴ Yuan kuvvetlerinin başında Ç'eng Siang Tagaçi bulunuyordu. Esen Buka Han, Yuan kuvvetleri ile Tanrı Dağları yakınında Kuça ile Issık Köl arasında bir yerde vuku bulan bu savaşta yenildi. Bu mağlubiyet üzerine intikam almak için büyük hanın elçilerini idam ettiler. Buna karşılık Yuan ordusu, Çağatay Hanlığının topraklarına girdi. Esen Buka'nın Issık Köl üzerindeki kışlık merkezini ve Talas üzerindeki yazlık merkezini yerle bir etti.⁵¹⁵

Esen Buka'dan sonra tahta çıkan Kebek'in (1318-26) hâkimiyetinin, Orta Asya Moğol Hanlarının İslam medeniyetine giriş tarihinde büyük yeri vardır.”⁵¹⁶ Kebek de kendinden önceki hanlar gibi Müslüman olmamıştı, ancak onun Müslümanlara karşı herhangi bir olumsuz tavrı da yoktu.⁵¹⁷ Fakat Maverâünnehir'in güney kısmına gelerek orada Kaşga Irmağı havzasında bir saray yaptırdı. Kebek Han'ın Moğolca'da sarayı manasına gelen Karşı adındaki ikametgâhı, daha ziyade kışlık saray olarak kullanılırdı.⁵¹⁸ Kebek Han'ın yeniliklerinden biri ise sikkeler kestirmesidir.⁵¹⁹ İran'da olduğu gibi burada da büyük ve küçük gümüş sikkeler, dinar ve dirhemler basıldı. Kebek'in adına bağlı olarak bu sikkelere sonradan Kebekî adı takılmıştı. Altın Orda'da olduğu gibi üzerlerinde sadece Türkçe olarak 'kutlu bolsun' yazısını taşıyan adsız

⁵¹⁴ Kafalı, **a.g.e.**, s.107-108.

⁵¹⁵ Y.H.Bayur, **Hindistan Tarihi**, Cilt I, Ankara 1987, s.315.

⁵¹⁶ Aka, **a.g.e.**, s.2; M.Kafalı ise bu tarihi 1319 olarak tesbit etmişti. Daha geniş bilgi için bakınız, Kafalı, **a.g.e.**, s.110.

⁵¹⁷ H.Alan, “İdare Gelenekte Süreklilik ve Kırılma (Büyük Selçuklu-İlhanlı-Çağatay-Timurlu)”, İÜ. **Türkiyat Araştırma Enstitüsü. Cengiz Kağan ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri Sempozyumu**. İstanbul 2006, s.2.

⁵¹⁸ Kafalı, **a.g.e.**, s.111-112.

⁵¹⁹ Ts.Enkhçimeg, “Kebek Haany Möngöny Şineçleliyn Asuudald” (Kebek Han'ın Mali Reformu), **Studia Historica**, Cilt XXXVII, Ulaanbaatar 2007, s.78-81.

sikkeler de bulunmaktaydı. İbn Battuta da Kebek'i Türkçe konuşan biri olarak göstermektedir.⁵²⁰

Çağatay Hanlığının Bölünmesi; Kebek'in halefleri İlçigiday, Tuva Timur ve Tarmaşirin olmuştur. İlk ikisi birkaç ay saltanat sürmüşse de Tarmaşirin durumu farklılık göstermektedir. Tarmaşirin'in (1326-1334) İslâmiyeti kabul edişi Maverâünnehir ile diğer Müslüman memleketlerin arasındaki ticari münasebetlerin canlanmasına sebep oldu. Fakat aynı durum Maverâünnehir ile Çağatay ülkesinin doğu eyaletleri arasındaki yabancılığı arttırdı. Ama O, İslâmiyete bağlı olmakla beraber, İslâm devletleriyle savaşmaktan çekinmemiştir. Saltanatının başlarında 1326 yılında Horasan'a başarısız bir sefer yaptı, bunun üzerine İlhanlılar Gazne'yi ele geçirerek tahrip etti. 1329'da Hindistan'a gitmiş, hemen hemen Delhi'ye kadar ulaşmıştı.⁵²¹ Tarmaşirin'in Cengiz Yasalarını göz ardı etmesi üzerine 1334'te ona karşı Issık Kөл ve İli civarında bir isyan çıktığını ve bunun sonucunda öldüğünü⁵²² görüyoruz.

1334-1338 yıllarında Duva'nın torunu Çengşi Han hüküm sürmeye başlamıştı. Onun döneminin belirgin özelliği Almalık ve Bişkek bölgelerindeki Nasturi Hristiyanların çıkardığı Müslüman aleyhine olan tepkilerin ortaya çıkmasıdır. Burada Çenkşi Han'ın yedi yaşlarındaki bir oğlu babasının rızası ile Johannes ismini alarak vaftiz oldu ve 1338'de Papa XII. Benoît Almalık'a Richard de Bourgogne isminde bir

⁵²⁰ İbn Battuta, **a.g.e.**, s.133-134; Alpargu, **a.g.m.**, s.133.

⁵²¹ Alpargu, **a.g.m.**, s.134.

⁵²² İbn Battuta, **a.g.e.**, s.134; H.Alan, "Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", **Tataristan Ş. Bilimler Akademisi, Altın Orda'nın Siyasal ve Sosyal Ekonomik Tarihi Sempozyumu**, Kazan 2009, s.5.

piskopos gönderdi.⁵²³ Fakat Orta Asya'nın bu coğrafyasında Hristiyanlık uzun süre dayanamadı.

Bununla birlikte yerleşik ve konar-göçer olan iki taraf Çağatay Hanlığı'nın kurulduğu zamandan beri bir bayrak altında olmasına rağmen ayrı ayrı birbirinden daha da uzaklaştılar. Bu devlet bölünürken daha da açığa çıktı. Eski Çağatay Hanlığı iki kol olmak üzere varlığını devam ettirdi. Bir bölümü Maverünnehir'de, diğeri Moğulistan'da yaşadılar.

Tarmaşirin'den sonra Çenkşi han olmuştu ancak bir sene hükümdar kalabildi. Sonradan 1338 yılında Çağatay Şehzadesi Bozan han oldu. Bozan Han, Çengşi'in tavrı ile aynı yolu takip etti. O, Hristiyanların tarafını tutuyor ve Müslümanlara sert muamele ediyordu.⁵²⁴ İbn Battuta'ya göre, Bozan çok zor bir vaziyete düştü.

Çağatay Hanlığının idaresi 1346-47'lerde Yasavur'un⁵²⁵ oğlu Kazgan'ın elinde idi. Kendi adını basılmış sikkeleri de vardı. Merkez olarak kendisine Kaşka vadisini seçmiş, Karşı'dan iki meyl uzaklıkta Zincir saray'ı yaptırmıştı.⁵²⁶

⁵²³ Barthold, "Çağatay", **İA**, s.269; Alpargu, **a.g.m.**, s.135.

⁵²⁴ Altınışova, **a.g.t.**, s.65.

⁵²⁵ Esen Buka ve Kebek ile bozuştuğundan, Çağatay Hanlığının büyüklerinden olan Yasavur, çok sayıda Buharalı ve Semerkant'lı olan taraftarlarıyla Amu Derya'yı aşmış ve İran Hanına sığınmışlardı, o da onları, zaten Çağataylılara ait olan Doğu Afganistan (Belh, Badahşan, Kabul ve Kandahar) tımarına yerleştirmişti (1316). Çok geçmeden Yasavur bu defa İran Hanına karşı başkaldırmış ve Horasan'ın bir kısmına sahip olmuştu (1318). Fakat Kebek Han, onu ezmek için İlhanlılara yardım teklif etmişti. Böylece, İlhanlılar Yasavur'u arkadan, Çağatay ordusu da Amu Derya geçmiş ve karşıdan ona saldırmaya başlamıştı. Askerleri tarafından terkedilen Yasavur kaçarken öldürülmüştü (1320). Bakınız, Grousset, **a.g.e.**, s.378-379.

⁵²⁶ Alpargu, **a.g.m.**, s.136; Kafalı, **a.g.e.**, s.118.

Kazgan ve halefleri zamanında Çağatay Hanlarının hâkimiyeti daha ziyade devletin idaresini elinde tutan nüfuslu emirlerin eline geçmiş durumunda idi. Bu emirler Çağatay sülalesinden birini Han yapıyorlar, onun adıyla hâkimiyeti elinde tutuyorlardı. Hatta arada bir Ögedey Han'ın neslinden Ali Sultan (1341-1342) ve Danişmendce'yi (1346-1348) dahi hanlık makamına getirmekte mahzur görmediler. Emirlerin yaptıkları bu işe 'hanbazi' deniliyordu.⁵²⁷ Nihayet Duva'nın torunu Bayan Kuli Han 1348'de tahta geçti.

Bu sırada Esen Buka'nın oğlu olduğunu ileri sürülen Tuğluk Timur adında biri ortaya çıktı. Onu iktidara sahip olmasında Emir Bulacı'nın büyük bir rolü vardır. Tuğluk Timur, sonraları Müslüman oldu. 1360 Martında Taşkent'den hareket ederek, Şehr-i Sebz'e gitmiş ve oradan da bütün Maverâünnehir'in istilasına devam etmişti. Şehr-i Sebz ve karşı birlikleri ile Hacı Barlas önce direnmeye kalktı, sonra Tuğluk Timur'un üstünlüğü karşısında Amu Derya'yı aşarak Horasan'a çekildi.⁵²⁸

13. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'daki hayat yavaş yavaş yoluna girerken aynı zamanda ticaretle de canlanıyordu. Semerkant, Buhara gibi Orta Asya'nın birçok şehrinde Moğolların kendi arasındaki savaşın bitişiyle hayat normale dönmeye başlamıştı. Fakat bu durum uzun süremedi. Çağatay Hanlığı kurulduğundan bu yana Altın Orda, Yuan ve İlhanlılarla zorlu bir siyasi ilişki içinde olmuştur.

Çağatay Hanlığının kuruluşunun Algu ile başladığı düşünülmüştür. Kubilay ve Arık Buka arasındaki taht mücadelesi, Türk-Moğol hâkimiyetinde, özellikle Çağatay

⁵²⁷ V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. K.Y.Koprıman., İ.Aka, Ankara 1975, s.283.

⁵²⁸ Alpargu, **a.g.m.**, s.137; Grousset, **a.g.e.**, s.383.

Hanlığında büyük bir siyasi etki yaratmıştı.⁵²⁹ Bu durumda Çağataylılar kendilerinin merkezden uzaklaşmasını sakıncalı görmediler. Diğer tarafta Çağatay-Yuan ilişkilerine baktımızda Çağataylılar tarafından Yuan Devleti başta olmak üzere büyük hana gösterilen saygılı davranış zaman zaman aralarında savaş olsa da hep korunmuştur. Fakat saygı göstermek demek itaat etmek anlamına gelmiyordu. Çağatay Hanlığı, kuruluşundan kısa bir süre sonra Bozkır-Türk Devletine dönüştü.

Merkez olarak İrtiş, İli, Talas ve Balkaş Gölü Havzası'ndan oluşan bozkır topraklarına yerleşik ve göçebe denilen iki ayrı toplum, Çağatay Hanlığının kurulduğu zamanlardan beri birbirlerinden hep ayrı kaldılar. Bu durum çöküş döneminde kültürel açıdan devletin parçalanmasına hız kattı.

Bununla birlikte Çağatay Hanlığının topraklarında uzun süre iç karşılıkların devam etmesi, devleti siyasi açıdan iyice yıpratmıştı. Ayrıca bu durum yolların güvensizliğini artırmış, bunun yanısıra ticaretin gelişmesinde ve halkın da bu durumdan faydalanmasında büyük bir engel teşkil etmiştir.

Bu sırada ortaya çıkan Emir Timur, adeta kurtarıcı idi. Onun döneminde Orta Asya'da bulunan Semerkant ve Buhara'nın şöhreti her tarafta duyulmuş ve Semerkant ilim merkezi haline gelmişti. Böylece Çağatay Hanlığı yok olmanın eşiğine gelmiş ise de Timur Devleti sayesinde yeniden yükselişe geçti. Fakat bu başka bir tarihi destanın başlangıcıdır.

⁵²⁹ N.Birol, **İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan**, AÜ, Tarih Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, Ankara 1991, s.48.

2.6. Timurlular

Türk-Moğol Devleti'nin çöküşüyle birlikte Orta Asya'da yeni bir devlet kurulmuş, bu devlet dünya tarihinde “Timur Devleti” olarak tanınmıştı.⁵³⁰ Fakat bu devlet, kurucusunun ölümü ile beraber büyük devlet durumundan çıkmış ve yükselişinde olduğu gibi hızlı bir şekilde de gücünü kaybetmişti.

19. yüzyıldan bu yana Timur ve onun devleti üzerine Batıda birçok araştırma yapılmaya başlanmış ve bu durum sayısız eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Son dönemde Türkiye’de M.S.Yüksel,⁵³¹ İ.Aka,⁵³² H.Alan⁵³³ gibi araştırmacıların, Timur ve onun dönemi üzerine yaptıkları araştırmalar konunun aydınlanmasına büyük bir katkı sağlamıştır.

Bunun yanısıra Timur ve onun döneme ait birçok kaynak bulunmakta ve bu kaynaklara bakıldığında dil açısından çeşitlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu kaynaklardan İbn Arabşah (ö. 1450); İbn Haldûn (ö. 1406); Nizameddin-i Şâmî’nin “Zafername”⁵³⁴; Ruy Gonzales De Clavijo’nin “Anadolu Orta Asya ve Timur”⁵³⁵; Schiltberger’in “Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)”⁵³⁶; Zahirüddin Muhammed

⁵³⁰ Bakınız, Ek Harita 6.

⁵³¹ M.Ş.Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, Ankara 2010.

⁵³² İ.Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991, s.VII-172.

⁵³³ H.Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul 2007.

⁵³⁴ Daha geniş bilgi için bakınız, A.Temir “Nizamüddin Şâmî: Zafername”, Bibliyografya, **Belleten**, Cilt XIII, Sayı 50, (Nisan), TTK, Ankara 1949, s.351-356; Nizameddin-i Şâmi, **Zafername**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.V-403.

⁵³⁵ Clavijo, **a.g.e.**, s.5-208.

⁵³⁶ Schiltberger, **a.g.e.**, s.9-215.

Babür (ö. 1530), “Babur’un Hâtıratı”⁵³⁷, Şerefeddin-i Yezdî, Zafernâme, Mirza Haydar Duğlat’ın “Tarih-i Reşidi”⁵³⁸ gibi eserler, bu hususta geniş bilgiler içermektedir.

Bununla beraber Timur’un emri altında bulunan saray tarihçilerine ait eserlerin dışında Bizans, Rus ve Arap kaynaklarında da Timurlular tarihinden bahsedilmektedir. Bizans tarihçilerinin, Timur ve Yıldırım Bayezid arasında geçen “Ankara Savaşı”ndan çok etkilendiği ve eserlerinde bundan bahsetmiş olduğu bilinmektedir. Bizans tarihçilerinden Dukas⁵³⁹ ve Laonikos Khalkokondyles’in eserleri, hem Türkler hakkında ayrıntılı bilgi vermeleri hem de Timur ile ilgili anıların henüz taze olduğu bir dönemde yazılmış olmaları bakımlarından büyük önem taşırlar. Fakat onlara göre, Timur, kendilerine zulüm eden korkunç Osmanlı sultanı Bayezid’i Tanrının onları cezalandırması için gönderildiği sadece bir vasıta olarak görüp öyle yazdılar.⁵⁴⁰ Ayrıca Timur’un Altın Orda Hanlığı üzerine yapılmış seferler hakkında Rus kroniklerde bazı bilgiler mevcuttur. Birçok Rus kroniği, Timur’un Altın Orda’ya düzenlediği seferine ayrı bir bölüm tahsis etmiştir.⁵⁴¹ 15. yüzyılın Arap tarihçilerine göre, Timur İslâm ülkelerine tahrip etmeye düşkün biri olarak anlatılmaktadır.⁵⁴² Bununla birlikte onlar

⁵³⁷ Zahirüddin Muhammed Babür, **Babur’un Hâtıratı**, Çev. R.Arat, Ankara 1985, s.9-622.

⁵³⁸ Mirza Muhammed Haider, Dughlat, **The Tarikh-i-Rashidi**, Çev. E.Denison Ross, London: Sampson Low, Marston and Company 1895; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, Çev. O.Karatay, İstanbul 2006.

⁵³⁹ Dukas, **Bizans Tarihi**, Çev. V.L.Mirmioğlu, İstanbul 1956, s.I-223.

⁵⁴⁰ M.Daş, “Bizans Kaynaklarında Türk İmajı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XX, Sayı 2, (Aralık), Bornova-İzmir 2005, s.45, 54.

⁵⁴¹ İ.Kamalov, “Timur’un “Hayalî” Moskova Seferi”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt VI, Sayı 23, Güz (2009), Ankara 2009, s.30.

⁵⁴² Daha geniş bilgi için bakınız, M.Ş.Yüksel, “Timurlular Devleti Tarihi Ana Kaynakları”, **Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları**, İstanbul 2008, s.52-58; M.Ş.Yüksel, “Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXIII, Sayı 1, (Temmuz), Bornova-İzmir 2008, s.250.

Timur'un Güney doğu Anadolu ve Suriye üzerine yaptığı sefer hakkında bilgi vermekle kalmıyor, onun dini görüşlerini de aktarıyorlar.

Tarihi olaylara baktığımızda Timur döneminde Orta Asya karışıklık içindeyken, Çin'de hüküm süren olan Yuan dönemi (1260–1368) son bulup, Ming devri başlamıştı. Yuan Devletinin son hükümdarı Togan Timur, Pekin'deki sarayını 10 Eylül 1369 tarihinde terk ederek Muren'in aşağı yakasına (günümüzdeki İç Moğolistan bölgesi) çekildi. Böylece Moğol halklarının bazıları, hanlar ve noyanlarıyla birlikte bozkıra geri döndüler. 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Moğollar arasındaki iç savaşlar, 17. yüzyıla kadar uzun sürdü. Böylece tarihi kaynaklarda da belirttiği gibi Moğolistan'da 'Küçük Hanların Dönemi' başlamış bulunuyordu. 1368 yılında Yuan Devleti'nin çökmesiyle birlikte yeni kurulan Ming Hanedanı, Türk-Moğol Devletinin önceden fethettiği yerleri almak için büyük çaba gösterdi.

14. yüzyıldaki Orta Asya'nın durumu baktığımızda Çağatay Hanlığı 1346 yılında düştükten sonra onun devamı olarak Timur Devleti tarih sahnesine çıktı. Orta Asya siyasi olarak karışık bir durumda olmasına rağmen Timur'un faaliyetlerine başladığı 1360-1365 tarihlerinde Orta Asya'ya hâkim siyasi başka bir güç bulunmamaktaydı.

Timur Çağatay Hanlığı'nın önemli dört boyundan Barlas (Barulas) boyuna mensup biriydi. Emir Timur'un kim olduğu, Orta Asya'nın tarihinde, daha da ötesi dünya tarihinde nasıl bir yere sahip olduğu hakkında birçok araştırma yapılmıştır.

Çağatay Hanlığı, son dönemlerde Moğulistan Bölgesinde Duğlat, Dugtu, Barlas, Bargi, Ordu Beg, İterci, Konçı, Çoras, Begeçik, Kuşan, Arlat, Baarin, Kırgız ve

Nuyagut⁵⁴³ vs. Türk veya Türkleşmiş Moğol boylar emirlerin idaresinde konar-göçer olarak yaşamını sürdürüyordu. Çağatay Hanlığı'nın ortadan kalkmasından sonra emirler, o kadar güçlü duruma geldiler ki kukla hanlar çıkararak kendi istekleri doğrultusunda hareket ettirmeleri bunun bir göstergesi idi. Barlaslar, böyle bir siyasi durumunun içinde yer almalarına rağmen, pek de güçlü değillerdi. Fakat Barlasların Timur ile beraber yükselmiş olduğu da bir gerçektir.

Emir Timur (veya Temür) 9 Nisan 1336'da Keş (Şehr-i Sebz) yakındaki İlgar köyünde doğdu. Babası Taragay Barlas⁵⁴⁴ bey idi. İbn Arabşah “onun doğduğunda demirden yayılarak ve parlak bir nesne peyda olmuş, sonra ışığı hertarafa yayılmıştır” der. Avucunda da kan olduğu söylenir.⁵⁴⁵ Buradan anlaşılıyor ki, her ne kadar uydurulmuş hikâye gibi olsa da tıpkı Cengiz Han gibi ellerinde hakimiyet simgesi olan kanı tutarak⁵⁴⁶ doğmuştu.

Timur'un emri üzerine yazılmış olan kaynaklarda onun soyu Cengiz Han'a dayandırıldı. Bu konuda Z.V.Togan; Emir Timur'un ölümünden sonra torunu Ulug beg tarafından Türkistan'ın kuzeyinden getirtilerek Semerkant'ta yontulduktan sonra, Timur'un aynı şehirdeki mezarı üzerine dikilen siyah yeşim taşı üzerine “Emir Timur

⁵⁴³ M.Eiji, “Part II Moghūlistān”, *Acta Asiatica Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, Cilt XXXIV, Tokyo 1978, s.55.

⁵⁴⁴ Moğolların Gizli Tarihi'nde *Barulas* olarak geçmektedir. Fakat pek çok araştırma eserlerde daha çok Barlas olarak tercih edilmektedir. B.Sumyabaatar, *The Secret History of the Mongols*, Transcription, Ulaanbaatar 1990, s.45,

⁵⁴⁵ İbn Arabşah, *Acaib El-Makdul Tarihi Teymur*, Çev. D. Akbulut, AÜ, Tarih Anabilim Dalı. Lisans Tezi, Ankara 1997, s.82.

⁵⁴⁶ Moğolların Gizli Tarihi'nde şöyle der; *O (Cengiz Han) doğarken sağ elinde saka (kemiği) büyüklüğünde pıhtılaşmış kan tutuyordu*. Bunu pek çok Moğol kaynaklar da aynen tekrarlanmaktadır. Daha geniş bilgi için bakınız, *Manghol-un Niuça Tobça'an* (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. A.Temir, Ankara 1948, s.19; Galdan, *Erdeniyn Erih*, Haz. J.Gerelbadrakh, D.Büdsüren, P.Byambahorol, Ulaanbaatar 2006, s.100; Luvsandandanzan, *Altan Tobçi*, Haz. Ş.Çoymaa, Ulaanbaatar 2006, s.45.

Gürkân b. El-Emir Taragay b. El-Emir Berkel b. El-Emir Aylangız b. El-Emir İcil b. Karaçar Noyan b. El-Emir Suguççın b. El-Emir İrdemci Borula b. El-Emir Kaçulay b. Tumanay Han⁵⁴⁷ olarak yazılmış olduğunu aktarmaktadır. Buna göre araştırmacılar da Barlasların (Barulas) Çağatay Hanlığı'nın ünlü bir Türk-Moğol⁵⁴⁸ kavmi olduğunu veya Timur ve onun oğullarının yüz yapılarının Türk olduklarını söyler.⁵⁴⁹

Timur'un en büyük cediti Tumanay, Cengiz Han'ın da beşinci dereceden atası olmaktadır. Dolayısıyla Cengiz Han'ın ve Timur'un nesepleri birleşmektedir. Zîrâ Cengiz Han'ın ataları, Cengiz Han b. Yesügey Bahadır b. Bartan Bahadır b. Baysungur b. Kaydu Han b. Tumanay şeklinde sıralandığına göre, neseplerinin birleştiği sarîh olarak görülmektedir. Hâlbuki Timur'un büyük cediti olan Tumanay'ın diğer oğlu Kaçulay han olmadığı için, yine an'aneye göre, Timur hiçbir zaman hanlık iddiasında bulunmamıştır.⁵⁵⁰ Cengiz Han, ikinci oğlu Çağatay'a Türkistan ülkesini verdiği zaman, Timur'un mensup olduğu Barlas kabilesini Karaçar Noyan yönetmekte idi. Bu olayların neticesinde Barlaslar Türkistan'a gelip yaşamaya başladı. Buna dair Nizamüddin Şâmî; Sahip Kiran Emir'in büyük cediti Barlâsin kavminden olan Karacâr idi. Cengiz, Altay'ın bidayetinden Seyhun'un (Sır Derya) ortasına ve tamamıyla Ceyhun'un (Amu Derya) da sonuna kadar buna vermişti⁵⁵¹ der. Çağatay zamanında Sır Derya Havzasında Celâyir, Hârizm'de Kongirat, Hârizm'in şarkında Nüküz, Buhara bölgesinde Sulduz,

⁵⁴⁷ Z.V.Togan, "Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma", İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı 26, İstanbul 1972, s.75.

⁵⁴⁸ M.Haider, "The Sovereign In The Timurid State (XIV. th-XV. Th Centuries)", **Turcica**, Tome VIII/2, Paris-Strasbourg 1976, s.62.

⁵⁴⁹ B.V.Lyapunov, **İz Glubiny Vekov**, Moskva 1953, s.88-91; Ayrıca Z.V.Togan'a göre, Timur asıl Moğol hanedanına mensuptur. Bakınız, Togan, **Umumî Türk...**, s.64.

⁵⁵⁰ Kafalı, "Timur", **İA**, s.336.

⁵⁵¹ Nizamüddin Şâmî, **a.g.e.**, s.16.

Belh taraflarında Tiyyit ve Karavnas (Emîr Kazgan bunlardandır), doğu Türkistan’da Duġlat ve yukarıda zikrettiğimiz Barlas kabîlenin emirler hâkimdi.⁵⁵² Claviyo da bunu doğrulayıp, Barlaslar’ı onun kabilesi⁵⁵³ olarak aktarmaktadır.

Çaġatay Hanlığı’nın çöküşü bir anda olmadığı gibi taht kavgaları ve iç savaşlar da hiç eksik olmuyordu. Tam bu sırada Doġu Türkistan’da hüküm sürmekte olan Tuġluk Timur Han (1358-1362) güçlenip, durumdan istifâde ederek ordusuyla Mâverâünnehr’e girdi.⁵⁵⁴ Bu sırada 1361-1362 yılında Tuġluk Timur’un seferinin zaferle sonuçlanması sonucunda birçok bey Tuġluk Timur’a itaat ettiler. Onların arasında Timur da bulunuyordu.⁵⁵⁵ Sonradan 1364 senesinde Tuġluk Timur ölünce onun yerine Emir Kamerüddin Duġlat tarafından oġlu İlyas Hoca, hanlık makamına getirilmiş⁵⁵⁶ bulunuyordu.

1364 yılında Tuġluk Timur Han vefat edince, o zamanlar Arsaf’da Emîr Hüseyin ile birleşen Timur, 2.000 kişilik askeriyle Gülâb’a geldi ve burada kuvvetleri 6.000’e yükselterek işbirliği içinde oldu. Buna dair Tüzükât-ı Timur’de: “Beni ona vezir ve başkumandan tayin etti. Benim de bu işten rahatsız olduğumu görünce, benim dedem Kaçuvlu Bahadır ile onun dedesi Kubul Han (Kabul Han) arasında yapılan ahidnâme’yi gösterdi. Bu ahidnâme: ‘Hanlık Kubul oġullarında, kumandanlık Kaçuvlu oġullarında olsun, diye çelik bir levha üzerine yazılmış idi. Bunu okuyup gördükten sonra uluların kararı bozulmasın diye kumandanlığı kabul ettim. Lâkin

⁵⁵² Kafalı, “Timur”, **İA**, s.337.

⁵⁵³ Claviyo, **a.g.e.**, s.137.

⁵⁵⁴ Kafalı, “Timur”, **İA**, s.337.

⁵⁵⁵ İ.Aka, **a.g.e.**, s.5; Grousset, **a.g.e.**, s.383.

⁵⁵⁶ Nizamüddin Şâmî, **a.g.e.**, s.22; Kafalı, “Timur”, **İA**, s.338.

Mâverâünnehr’de bunların cebir ve zulümleri günden güne artmaya başladı⁵⁵⁷ der. Bu da gösteriyor ki; İlyas Hoca genç ve tecrübesiz olduğundan devlet işlerinde pek başarılı olamadığı aşikardır.

1364 yılında Timur, Vahş Nehri’nin Kabadiyan civârındaki Taşköprü mevkiinde İlyas Hoca Han ile neticesiz bir savaşta bulundu. İlyas Hoca’nın kuvvetleri 1365 yılında Batı Türkistan’a girince, Emir Hüseyin ile Timur’un kuvvetleri Akar Yaylası’nda toplandılar. Buradan Sır Derya’nın kuzey doğusuna doğru harekete geçtiler ve 22 Mayıs 1365’te Lay Muhârebesi adıyla anılan savaş cereyan etti. Çete ordusunun (Şarkî Çağatay Hanlığı askerleri bu isimle anılır) başında Emir Kamerüddin Duğlat bulunmaktaydı. Bu savaştan sonra, Emîr Hüseyin Hindistan sınırındaki Şibirtı’ya, Timur ise, kendi askerini korumasını bilmiş ve Belh tarafına çekilmişti.⁵⁵⁸ Keş ile Karşı arasında Kabay-Miten isimli köy civarında cereyan eden ikinci muhârebede İlyas Hoca Han’ın 20.000 kişilik kuvveti Timur’un baskını ile perişan oldu.⁵⁵⁹ Fakat pek zaman geçmeden Emir Hüseyin ve Timur’un araları bozulmuştu ve Emir Hüseyin de Timur’a ait olan bazı şehir ve kasabaları işgal etti. Timur da Karşı Şehri’ni aldı.

1366/1367 kışını Karşı’da geçeren Timur, Emir Hüseyin’in 20.000 kişi ile üzerine geldiğini öğrenince, Buhara taraflarına çekildi.”⁵⁶⁰ Emir Karagan ve Emir Hüseyin’den sonra hâkimiyeti emir Timur’un eline geçti.

⁵⁵⁷ **Tüzükât-ı Timur**, Haz. K. Şakirov, A.Aslan, III. Baskı, İstanbul 2010, s.28-29.

⁵⁵⁸ Kafalı, “Timur”, **İA**, s.338.

⁵⁵⁹ Kafalı, “Timur”, **İA**, s.338.

⁵⁶⁰ Kafalı, “Timur”, **İA**, s.338.

Timur'un 1370'de Semerkant'i ele geçirmesi hanlığın kuruluş tarihi sayılır ve o bundan sonra Çağataylılara kukla bir han atadı. Nizamüddin Şami bu hususta, Semerkant'da muhteşem kale ve saraylar yapılmasını emrettiğini, Suyurgatmış vasıtasıyla ihtişamın yeniden yakalandığını vurgular.⁵⁶¹ Kukla han Suyurgatmış, Ögedey'nin neslinden geliyordu. Her ne kadar başlangıçta emirler ona sıcak bakmadılarsa da, Suyurgatmış Timur'u "Ulug beg" ilan etti.

Hakikatte Timur da bir Çağatay ulusunun beyinin oğlu idi ve Kazan Halîl Han'ın kızı Saray Melik Hatun'la evlenerek "Küregen" yani Cengizli ailesine damat olmuştu. O, fermanların başında "Sayurghatmish Khan Yarlighden Timur Gurgan Sözü" ⁵⁶² denilerek hem Suyurgatmış'ın, hem de kendi adının yazılmasını isterdi. Bastırdığı paralarda kukla hanların yanında kendi adını "büyük emir" şeklinde kazıtılmıştır. ⁵⁶³

Emir Timur, Çağataylıların başına geçtikten sonra büyük bir toy yaptırdı ve burada Oğuz geleneğine bağlı olarak idari ve askeri teşkilat yeniden tanzim edildi.

Sivil işlerin başına Emir Câku Barulas, Emîr Seyfeddin Nüküz, Emîr Abbas Kıpçak, Kumarî İnak Kavçın ve Şehzâde İskender Oğlan Tavacı (ordu işlerinde âmir) geçirildiler. Emîr Seyfeddin Nüküz, "Tavacı dîvânının" başına getirildi ve ordu kumandanları emir-i tuman (10.000 kişilik ordu birliği kumandanı); emir-i hazârâ (binbaşı) ve emir-i şâda (yüzbaşı) ⁵⁶⁴ olarak görevlendirildi.

⁵⁶¹ Nizamüddin Şâmi, **a.g.e.**, s.73.

⁵⁶² Mansura Haider, "The Sovereign in the Timurid State (XIVth-XVth Centuries)", **Turcica**, Tome. VIII/2, Paris-Strasbourg 1976, s.69.

⁵⁶³ B.Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin arasında**, Çev. A.Sadak, Ankara 1975, s.2.

⁵⁶⁴ Kafalı, "Timur", **İA**, s.339.

Celâyirliler ve bazı beyler 1375 yılında ayaklanmışlardı. Mâverâünnehr'in kuzey-doğusundaki Hocend şehri yöresinde yaşayan Celâyirliler'in reisi Âdilşah Behram ve Kıpçakların reisi Sar (Sarı) Boğa, birlikte başkaldırarak, Semerkant üzerine yürüdüler.⁵⁶⁵ Fakat başarılı olamayınca Ak Orda'ya, Urus Han'a sığındılar. 1371-1379 yıllar arasında Timur dört defa Harezm üzerine yürüdü. Bu sırada Urus Han'ın yanından kaçan Toktamış 1376'de Semerkant'a Timur'un yanına gelmişti.⁵⁶⁶ Timur, Toktamış'ı kullanarak Ak Orda üzerinde hâkimiyet kurmak istedi ve bu yüzden onu her seferinde destekledi, tahta oturmasına katkıda bulundu.

Timur, 1380 senesinde Emiran Şah'ı Horasan'a gönderdi. Sebzar'ı alarak, Horasan'ın batı kısımlarına hâkim olan Serbedarlılara ve ayrıca Toga Timurlulara son verdi. 1381 yılında Herat'ı ele geçirdi.

Timur, Horasan seferler sırasında İran'ın durumunu daha yakından görmüş ve bu ülkeyi ele geçirmeye karar vermişti.⁵⁶⁷ Bunun üzerine 1386 yılında Semerkant'tan hareket etti. Bu sefer 1386-88 yıllar arasında üç yıl sürdü. O zamanlar, Tebriz'deki Sultan Ahmed, Timur'un gelmek üzere olduğunu işitince şehirden ayrılıp, Bağdat'a döndü. Bu sebeple şehir kolay ele geçirildi. Sonra Timur Tiflis'i ele geçirerek, Şirvan taraflarını da kendine tâbi kıldıktan sonra, kıışlamak üzere Karabağ'a gitti.⁵⁶⁸ Daha sonra Sultan Ahmed'in ordusuyla birlikte Tebriz'e yürüdüğünü görüyoruz. Bu haberi duyan Emir Timur, ordusu ile Tebriz'e geldi, ancak Sultan Ahmed tekrar kaçarak Bağdat'a döndü.

⁵⁶⁵ Aka, **Makaleleri...**, s.181-335.

⁵⁶⁶ H.Alan, **Osmanlı Timur Münasebetleri**, MSÜ, Tarih Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, İstanbul 1992, s.10.

⁵⁶⁷ Alan, **a.g.t.**, s.11.

⁵⁶⁸ Aka, **Makaleleri...**, s.200.

Bu arada 1388 yılında Toktamış büyük bir ordu ile Sır Derya Nehri'ne kadar geldi. Fakat o sırada Timur da savaş için hazırlanıyordu ve 1389 yılının ilkbaharında Toktamış'ın üzerine yürüdü. Aslında daha önceden Timur ve Toktamış arasında dosthane bir ilişki vardı. Çünkü Toktamış, Altın Orda Hanlığının hanı olmak için Timur'dan dört kere yardım görmüş biriydi. Diğer taraftan Timur da Altın Orda ve Ak Orda'nın birleşmesini ve büyük bir devleti ortaya çıkmasını önlemek için sevinerek ona yardımda bulunmuştu. 20 Haziran 1391 tarihinde Kunduzca mevkinde taraflar karşılaştı. Timur'un zaferi ile sona eren⁵⁶⁹ bu savaş, Toktamış'ın gücünü tamamen yok etmemişti.

Timur 1392 yılında Buhara'ya geldi. 1393 yılında Fars bölgesini ele geçirerek, yeni bir fetih için savaşılmaya başlamıştı. Bağdat'ı aldıktan sonra Musul, Mardin, Güney doğu Anadolu'ya girdi ve Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'a kadar ilerledi. Bu sıralarda Memlûk Sultanı, Timur'un elçilerini öldürdüğü için Suriye'ye doğru hareket etti. Memlûk devri tarihçilerinin ifadelerine göre, 1394 ve 1395 yıllarında Toktamış, bütün gayretini Berkuk ile sağlam münasebetler kurmaya harcamış, Timur'la giriştiği mücadelede kendisine yardımda bulunması için, Timur'un her iki taraf için de aynı derecede tehlikeli olduğunu söyleniyordu.⁵⁷⁰

Timur, 1394'de Azerbaycan'da bulunduğu süre içerisinde Toktamış'ın askerlerinin Şirvan çevresini yağmaladıklarına dair haber aldı. Bu yüzden Toktamış'ın üzerine yürüdü ve İki tarafın orduları 15 Nisan 1395 tarihinde Terek Irmağı kıyılarında karşı karşıya geldiler. Nizamüddin Şami'nin Zafernamesi'nde Toktamış'ın Emir Kazançı'yi öncü (monkulay) yaparak gönderdiği, Timur ordusunun bizzat kendisinin

⁵⁶⁹ Aka, **Makaleleri...**, s.203.

⁵⁷⁰ Aka, **Makaleleri...**, s.207.

tanzim ettiği, bir kolun başında kendisi, diğerinin idaresinde de Emirzade sultan Bahadır'ın olduğu yazıldı.⁵⁷¹ Neitcede Timur bir daha kazandı.

Altın Orda Hanlığı tarafından büyük tahribe uğratıldı.⁵⁷² Emir Timur 1395 yılında Emirzade Muhammed Sultan ve Emirzade Emirañşah ve Cihanşah Bahadır'ları Çerkes tarafına gönderip, oraları da ele geçirdi.

Timur, Hindistan'a gitmeden önce Hoten ve Çin taraflarına bir sefer yapmayı planlıyordu. Hatta hudud boylarında hazırlık yapmak üzere torunu Muahmmed Sultan'ı doğuya göndermiş bulunuyordu.⁵⁷³ Fakat Çin'e yapılacak olan bu sefer hazırlıkları için ilk önce zengin Hindistan'ı⁵⁷⁴ ele geçirmek daha uygundu. Hindistan bölgesinin Babur döneminde bir zenginlik kaynağı olarak görülmesi gibi Timur döneminde aynen düşünülmüştür. Timur'un Hindistan Seferini daha sonra yapmayı planladığı seferlerine maddî kaynak sağlamak amacıyla yapmış olmasının kuvvetle muhtemelolduğunu ileri sürülmüştür.⁵⁷⁵ Zaten Timur'un, 1395 yılında Ming Hanedanından gelen elçileri geri göndermeden bir süreliğine yanında tutması⁵⁷⁶ Çin'e yapılacak seferler için bir plan olduğunu gösteriyordu.

“Zafernâme”de; Hindistan seferinin “1398 yılının 15 Ağustos ayında olduğu kaydedilmiştir.⁵⁷⁷ Onun torunu Muhammed, mayıs ayında Multan'a girdi. 19 Aralık 1398 tarihinde Delhi şehri Timur tarafından ele geçirdi. 29 Nisan 1399'de ise

⁵⁷¹ Nizamüddin Şâmî, **a.g.e.**, s.193.

⁵⁷² Kamalov, **a.g.m.**, s.30.

⁵⁷³ Aka, **Timur...**, s.22.

⁵⁷⁴ D'Ohsson, **a.g.e.**, s.269.

⁵⁷⁵ Aka, **a.g.e.**, s.22; Aka, **Makaleleri ...**, s.209.

⁵⁷⁶ Schiltberger, **a.g.e.**, s.80.

⁵⁷⁷ Nizamüddin Şâmî, **a.g.e.**, s.207.

Semerkant'a geri döndü. Sonuç olarak bu sefer doğuya yapılacak engelleri kaldırmış idi.

Timur, Semerkant'da az zaman kaldıktan sonra İran'a yöneldi. Bu sefer 1309'dan 1404 yılına kadar sürdü. Memlûk Sultanı ile Osmanlı hükümdarına karşı savaş karar almıştı.

Ankara Savaşı (28 Temmuz, 1402): 15. yüzyılda Türklerin kurduğu iki büyük devlet çok güçlü bir duruma gelmiş bulunuyordu. Birisi Orta Asya'nın konar-göçer ve şehir hayatını temel olarak benimsemiş Timur Devleti, diğeri ise devletin yapı esaslarını kısmen de olsa kendinden önceki İslâm ve Türk devletlerinden almış olan Osmanlı Devleti idi.⁵⁷⁸ Timur Suriye seferi ile meşgul olduğu esnada Yıldırım Bayezid,⁵⁷⁹ Sivas ve Erzincan'ı ele geçirmiş olmanın yanısıra Erzurum'a kadar gelip geri dönmüştü. Bizans tarihçileri Dukas ve Laonikos Khalkokondyles'in belirttiklerine göre, Bayezid'den kaçan Anadolu Beyleri'nin Timur'a sığınması ve Timur'u ona karşı kışkırtmaları, iki hükümdar arasındaki elçi teatisi ve bu elçiler vasıtasıyla Timur'un Bayezid'den, Türkmen beylerinden aldığı toprakları geri iade etmesini aksi takdirde bu beylerin intikamını alacağını ve gönderdiği kaftanı giyerek kendisine tabi olmasını, talep etmeleri⁵⁸⁰ Ankara Savaşı'na sebep olduğunu göstermektedir. 1401/1402 kışını Karabağ'da geçiren Timur, 1402 haziranında hareket ederek Erzurum, Erzincan, Kemah üzerinden Kayseri'ye kadar gelmiş ve Ankara istikametinde ilerlerken Yıldırım

⁵⁷⁸ Ü.Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-ı", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 3, Ocak, Ankara 1992, s.129.

⁵⁷⁹ Daha geniş bilgi için bakınız, M.K.Yinanç, "Bayezid I., Yıldırım", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul 1986, s.369-392.

⁵⁸⁰ J.Schiltberger'de bunu doğrulamakta. Bakınız, Schiltberger, **a.g.e.**, s.64-65; M.Daş, "Bizans Kaynaklarında Türk İmajı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XX, Sayı 2, (Aralık), Bornova-İzmir 2005, s.51.

Bayezid de Sivas'a ulaşmıştı. Timur'un Ankara Kalesini kuşatmakta olduğunu öğrenen Bayezid, süratle Ankara üzerine hareket etti. Bayezid'in gelmekte olduğunu işiten Timur, kuşatmayı terkederek Çubuk Ovası'nda ordusunu mevzîlendirdi.⁵⁸¹ Bu savaş ile ilgili Zafername'de "her taraftan savaş erleri keskin kılıçlarını düşmanlarının kafasına öyle vuruyorlardı ki, bulutlardan kılıç yağıyor zannedilirdi. Gürzlerin ve okların çıkardığı seslerden savaş erlerinin ruhları feryad ediyordu. Suvarilerin atlarının kaldırdığı tozlardan hava karardı muharebe meydanı ölümlerle doldu"⁵⁸² diye şiirsel ifadeler kullanılır. Bayezid'in yaklaşık olarak otuzbin Tatar'ı en ön saflara koyduğu, fakat bunların Timur'un tarafına geçtileri, birbirlerine püskürtemeden iki kere daha karşılaştıkları, Timur'un bu defa yanında bulunan otuziki eğitilmiş fili savaşa soktuğu, Bayezid kaçmaya başladığında Timur ve askerlerinin onu çembere alarak esir ettiğini biliyoruz.⁵⁸³ Kaynaklar 28 Temmuz 1402) günü yapılan savaşta Yıldırım Bayezid'in bizzat Çağatay Han'ı Mahmud Han ve yanındakiler tarafından kemendlenerek esir edildiğini⁵⁸⁴ söyler.

Böylece Timur, Ankara Savaşını kazanmakla büyük bir gücü elinde bulunduran kişi haline geldi. Artık Anadolu'dan Çin'e kadar bütün topraklar onun emri altında bulunuyordu ve eskiden Türk-Moğol Devletine ait olan çoğu toprakların Timur tarafından fethedilmesi, onu Çin'e yönelmeye itti.

Yuan Devleti'nin çöküşünden sonra kurulan Ming hanedanıyla Timur irtibat kurmuş ve birkaç kere karşılıklı olarak birbirlerine elçi yollamışlardı. Buna bağlı olarak

⁵⁸¹ Kafalı, "Timur", **İA**, s.345; "Ankara Savaşı" hakkında daha geniş bilgi için bakınız, Aka, **Makaleleri...**, s.133-177.

⁵⁸² Nizammüddin Şâmi, **a.g.e.**, s.306.

⁵⁸³ Schiltberger, **a.g.e.**, s.66-67.

⁵⁸⁴ Kafalı, "Timur", **İA**, s.345; Schiltberger, **a.g.e.**, s.67.

1394 senesinde Timur, Ming hanedana 200 at yolladığını, 1395'te Timur'a gelen Çin elçinin⁵⁸⁵ beş yıllık vergi istemesine karşılık kimseye haraç vermeyeceğini bildirdiği gibi, Çin'in kendisine tabi olmasını istediğini⁵⁸⁶ biliyoruz. Böylece Timur ölmeden kısa bir süren önce Ming hanedanı ile var olan dostluk ilişkilerini kesti.

Timur, Çin seferine giderken Otrar'da hastalanarak 1405'te öldü⁵⁸⁷ ve kendi ülkesinde büyük bir ihtişamla gömüldü.⁵⁸⁸ Timur, askeri bir lider ve bir devlet adamı olarak 32 yıl içerisinde (1370-1404),⁵⁸⁹ Kafkaslar, Doğu Anadolu, Fırat'ın sol kıyısı, Hazar Denizinin kuzeyini Aral Gölünün güneyine bağlayan, Amu Derya'ya kadar, Tanrı Dağlarını aşarak, günümüz Doğu Türkistan'a varan sınır ile Himalayalar, Pencap ve İndüs Nehrinin (Sind suyu) güneyine⁵⁹⁰ kadar büyük bir devlet bıraktı.

Timur Devletinin hakim olduğu sahada daha çok Türkler yaşadığından onların kültürel tesirleri daha fazladır.

Orta Çağda Orta Asya'daki Türkler arasında konar-göçer kültürü ile yerleşik yaşamın göstergesi olan şehir kültürü aynı coğrafyada birbirine uyumlu biçimde devam ettiler. Cengizin geleneği daha çok idari ve askeri teşkilatta önemli idi.

⁵⁸⁵ G.Çandarlıoğlu, **Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu**, İstanbul 1995, s.17;

⁵⁸⁶ J.Schiltberger'e göre, Dört yüz atlı ile bir elçi geldiğini aktarmaktadır. Bakınız, Schiltberger, **a.g.e.**, s.80.

⁵⁸⁷ Timur'un ölümü Şubat 1405'de veya 10 Temmuz 1404'de başlayıp 28 Haziran 1405'de sona eren Hicrî 807 yılının ortalarında gerçekleşmiştir. Daha geniş bilgi için bakınız, Schiltberger, **a.g.e.**, s.82; Mirza Muhammed Haider, Dughlat, **The Tarikh-i...**, s.54. Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi...**, s.217.

⁵⁸⁸ Schilberger, **a.g.e.**, s.83; İ.F.Borodina, "Dekorativnaya Sistema Vnutrennego Prostranstva Mavzoleya Guri-Emir v Samarkande", **İstoriya i Kultura Narodov Sredneyi Aziy** (Drenvnosty i Sredniye Veka), Moskva 1976, s.116-123; Bakınız, Ek Foto 4.

⁵⁸⁹ Hayit, **a.g.e.**, s.2.

⁵⁹⁰ J.P.Roux, **Büyük Moğolların Tarihi** (Babur), Çev. L.Arslan-Özcan, İstanbul 2008, s.31.

Emir Timur'un zamanında hızlıca genişleyen bu devlet onun ölümünden sonra da hızlı bir şekilde zayıflamaya başladı. Mirza Ömer, Timur'un ölümünden sonra bilhassa, Diyarbekir ve Mardin tarafından başlayıp, Basra'ya dek bütün Irakı-Arab'ın kendisine verildiği, ağabeyi Mirzâ Ebubekir ile mücâdele etmek zorunda kaldı. Başarılı olamayınca 15 Eylül 1406'e günü amcası Horasan hâkimi Mirza Şahruh'a sığındı. Fakat az sonra ona karşı ayaklanmış ve sonuncu 18 Nisan 1407 tarihinde Cam civârındaki Burudiye'de vuka gelen savaşta yenilerek kaçmış ve Murgab yöresine gelmişti.⁵⁹¹ Timur'un oğlu Şahruh (1377-1447) babasının ölümünden sonra 1407-1447 yıllar arasında devleti yönetti.⁵⁹² Ondan sonra Abdullatif (1449-1450), Abdullah (1451), Abu Said (1451-1469), Ahmet (1469-1494), Sultan Mahmut (1494-1498) ve Ali Mirza (1498-1500) hüküm sürdü.

Timur döneminde konar-göçer gelenekler ile yerleşik hayata ait kültür ve değerlerin bir birine yaklaştıklarını görüyoruz.⁵⁹³

Söz edilen dönemde Muhammed Şeybanî, yeni bir devri açtı. Özbek birliğini kurmaya çalıştı. O, İran'ın Türk hükümdarı Şah İsmail'e karşı yaptığı savaşta hayatına kaybetti. Şeybanî, Hazar Denizi'nin doğu sahillinden Doğu Türkistan'a ve Sir

⁵⁹¹ Aka, Timur'un Ankara Savaşı ..., s.136-137; İ.Aka, "Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi", **Türk Tarihi Belgeleri Dergisi**, Cilt XI, Sayı 15, 1981-1986, s.1-23.

⁵⁹² H.Alan, "Timurlülerde Hükümlanlık Anlayışı Kaynaklar ve Uygulama", **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, Bildirileri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul 2007, s.22.

⁵⁹³ Bu makale İngilizce olarak yayımlandığına da biz elimizde bulunan yayımlanmamış Türkçe metninden yararlandık. "Sultan Ebu Said'in Tahta Çıkışı ve Onu Destekleyen Unsurlar: Argun Kavmi ve Hoca Ubeydullah Ahrar", s.8; Daha geniş bilgi için bakınız, H.Alan, "Supportes of the Timurid Abu Said: Ubaydallah Ahrar and Arghun Tribe", **International Seminar on the History and Culture of Turkic Peoples**, Beijing 2009.

Derya'dan merkez Afganistan'a kadar uzanan yeni bir Özbek Hanlığı kurmaya muvaffak olmuştu.⁵⁹⁴

Siyasî bakımdan 16. yüzyıl Timurlular için felâket devri oldu. Timurlu toprakları üzerinde birbirine zıt iki ideolojiyi temsil eden, iki devlet ortaya çıktı. Göçebe Özbekler önce Mâverâünnehr'i, Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı işgal ederek, Timurluların buralardaki hâkimiyetlerine son verdiler.⁵⁹⁵ 15-16. yüzyılda Orta Asya'da Özbek (1428-1599), Buhara (1599-1785), Hive (1512-1920) ve Hokand (1710-1876) kuruldu.

⁵⁹⁴ Hayit, **a.g.e.**, s.8-9.

⁵⁹⁵ Aka, Timur ve Timurlular ..., s.177; İ.Aka, "Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)", **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt II, Ankara 1987, s.553-558.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. XIII-XV. YÜZYILLARDA KONAR-GÖÇERLERİN EKONOMİK HAYATI

Bozkırda yaşayan eski halkların hayat tarzı, kültür ve ekonomikleri üzerine pek çok araştırmalar yapılmıştır. Bozkır halklarının iktisadi yapılarının durumu göz önüne alındığında onların kendi kendilerine yeter bir üretim sistemine sahip oldukları ortaya çıkar.⁵⁹⁶ Buna bağlı olarak tezimizin bu kısmında 13. yüzyıl boyunca bozkır konar-göçerlerinin geçim vasıtaları ve hayat tarzlarına uygun olan kültürleri üzerinde durmaya çalışacağız.

3.1.a. Hayvancılık

Coğrafi olarak “at yetiştirmeye ve genel olarak hayvan beslemeye elverişli bozkır bölgesinin doğu sınırını, Mançurya’da Kingan Sıra dağları, batı sınırını ise Macaristan bozkırlar meydana getiriyordu.⁵⁹⁷ Bu coğrafi alan da görülen sosyal hayatın en önemli unsurlarından biri hayvancılıktır. Bunun yanısıra tarihe baktığımızda insanların, toplayıcı ve avcı hayat tarzından yavaş yavaş hayvancılığa geçmiş oldukları görülür. İlk Çağlarda, hayvancılık Kuzey Mançurya ve Güney Sibiry ormanlarında yaşayan avcılarının az sayıda ren geyiği evcilleştirmesiyle başlamış olabilir. Güney Sibiry ve Batı Mançurya alanında yaşayanların oluşturduğu Moğolistan bozkırının sınırlarına kadar dayanmış ren geyiği yetiştiriciliğinden at, sığır ve koyun besleyiciliğine

⁵⁹⁶ O.Lattimore, **Inner Asian Frontiers of China**, Boston: Beacon Press 1940, s.329.

⁵⁹⁷ V.V.Barthold, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Çev. H.Eren, Ankara 2006, s.1.

doğru bir geçiş yapıldığı ortadadır.⁵⁹⁸ Sığır yetiştiriciliğiyle uğraşanlar⁵⁹⁹ da Türkler ve herhalde Moğollar idi.

Bununla beraber göçebe atçılığının ortaya çıkması ve göçebe hayvancılık ekonomisinin oluşması M.Ö. I. binyılın ilk yüzyıllarına rastlar.⁶⁰⁰ Hayvancılık ile uğraşanlar, her ne kadar uyum sağlamaya çalışsalar da güç coğrafi şartlar karşısında genellikle göç etmek zorunda kalıyorlardı. Böylece bu durum göçerlerin, gittikçe farklı yaşam tarzlarının oluşmasına yol açmış ve bunun yanısıra konar-göçer kültürün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Günümüzdeki Moğolistan topraklarında yaşayan insanların eskiden beri bütün geçim kaynağı at, sığır, deve, koyun vs. hayvanları yetiştirmekten, kısaca hayvancılıktan ibaret idi. Bununla beraber hayvancılık, Orta Asya'daki Türk ekonomisinin de temelini teşkil ediyordu.⁶⁰¹ Eski Türklerin atı evcileştirmesi ise insanlık tarihinde büyük bir ilerlemeye sebep oldu. Şüphesiz ki, atın evcilleştirilerek çeşitli alanlarda kullanılması, insanlık tarihinin en büyük aşamalarından biridir.⁶⁰² Altay dağlarında göçebe kavim beylerine ait Pazırık kurganlarında ele geçen buluntular, bu bölgede M.Ö. 5. yüzyıldan evvel atın günlük yaşamın ayrılmaz bir

⁵⁹⁸ Lattimore, **a.g.e.**, s.327.

⁵⁹⁹ V.Erkun, “Tarım”, **Türk Ansiklopedisi**, Cilt XXX, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981, s.447.

⁶⁰⁰ **Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, 1. A. Ayr. Cilt 1. Haz. S.Kılıçoğlu., N.Araz., H.Devrim. İstanbul 1969, s.790.

⁶⁰¹ B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Cilt II, İstanbul 1993, s.10.

⁶⁰² A.Onat, “Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XV, Sayı 26, (1990–1991), Ankara 1991, s.69.

parçası olduğunu göstermektedir.⁶⁰³ Bununla beraber Türklerin sanat eserlerinde atın mühim bir yer teşkil ettiği⁶⁰⁴ gerçektir.

Atı evciliştirmenin yanında günlük hayatlarında demiri işleyerek kullanmaya başlamış olmaları eski Türkleri, büyük bir gelişmeye itmiştir. Bunun sonucu olarak Orta Asya'nın geniş bir coğrafyasına yayılmış olan eski Türkler, bu bölgelerde yaşayan diğer halklarla sürekli sosyal ve ekonomik ilişkilerde bulundu. Dolayısıyla Orta Asya'nın “bozkır hayat” tarzı gittikçe “göçebe”, sonradan “konar-göçer” olarak değişime uğradı.

Bu coğrafi ve siyasi bölünme neticesi olarak Türklerden bir kısmı “konar-göçer” olarak yaşarken, diğer bir kısmı yerleşik hayata bağlanmış, bir bölgede siyasi nüfuzunu kaybederken, diğer bölgelerde iktidarın zirvesine ulaşan Türk kütleleri aynı zamanda mevcut⁶⁰⁵ olmuştur. Bu kadar geniş bir coğrafyada yaygın olarak yaşamalarına rağmen genel olarak Türkler için “at” hayatın ayrılmaz bir parçası idi.

Türklerin hayvancılığa önem verdiğine dair İbn Fazlan Seyahatnamesinde: “Onlar (Oğuz Türkler) kıl çadırlarda oturan ve konup göçen yörüklerdi. Göçebelerde olduğu gibi sık sık yer değiştirirlerdi”⁶⁰⁶ demektedir. Dolayısıyla bütün Türk boylarının servetlerini koyun sürüleri, yulkılar (at sürüleri), develer ve sığırlar teşkil ediyordu. At binmek ve deve taşıma vasıtası olarak kullanılıyordu. İbn Fadlan “Türk Develeri” (جمال التركبة) sözü ile bugün Anadolu'da “Buhur” denilen iki hörgüçlü develeri kast etmiş olsa

⁶⁰³ Onat, **a.g.m.**, s.69.

⁶⁰⁴ Daha geniş bilgi için bakınız, E.Esin, “The Horse in Turkic Art”, **Central Asiatic Journal**, Vol X, Nos 3-4, (December) Wiesbaden 1965.

⁶⁰⁵ İ.Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 34. Baskı, İstanbul 2012, s.41.

⁶⁰⁶ **İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.30.

gerektir.”⁶⁰⁷ İlginçtir ki, günümüzdeki Moğolca’da “deve aygır”ı “buur” olarak adlandırmaktadır. Moğolların deve yetiştiriciliği herhalde Cengiz Han’ın Tangut seferlerinden sonradır.⁶⁰⁸ Moğolistan’ın kuzey tarafında develerin sayısının az bulunması ise bölgenin coğrafi farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Halen Moğolistan’ın Gobi Çölü çevresinde develerden, günlük hayatta sıkça yararlanır.

12. yüzyılda Moğol kabileleri güneyde Çin Seddinden, kuzeyde Baykal Gölüne kadarki yerleri işgal ederek oturuyorlar ve medenî seviyece de farklı derecelerde bulunuyorlardı.⁶⁰⁹ Onlar, bozkır tarafında hayvancılık ile uğraşanlar ve orman tarafında kara ve su avcılığı ile geçinenler olmak üzere ikiye ayrılmış durumda idi.⁶¹⁰ Moğollar çoğunlukla sığır, koyun, keçi ve at beslerlerdi.⁶¹¹ Cengiz Han, 1206 yılında devleti kurduğu zaman, halkların çoğu konar-göçerliğe gelmeye başlamıştı. Yine de yetiştirdikleri hayvanlar arasında at, sığır ve koyun halen önemli bir yer işgal ediyordu.

Buna binaen 13. yüzyılda Türk-Moğol Devletinin kurulmasıyla, Moğol kabilelerinden bazılarının orman avcılığından konar-göçerliğe, konar-göçer durumda olanlardan bazılarının ise yerleşik hayata geçmesine neden oldu. Fakat sosyal vaziyetleri karşılaştırdığında yine de konar-göçer kabileler çoğunlukta idi.

⁶⁰⁷ F.Sümer, **Oğuzlar** (Türkmenler), Ankara 1967, s.42.

⁶⁰⁸ **Manghol-un Niuça Tobça’an** (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. A.Temir, Ankara 1948, s.189.

⁶⁰⁹ V.V.Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. K.Y.Koprman., İ.Aka, Ankara 2006, s.126.

⁶¹⁰ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, VI. Baskı, İstanbul 2010, s.222.

⁶¹¹ Peng Da Ya ve Xiu Ting’un Seyahatnamelere göre, yukarıda saydığı havynalar dışında köpek ve deve’yi de eklemekte. Bakınız, Peng Day Ya., Xiu Ting, “Hei Ta Shi Lu” (Kara Tatarlar’a Dair Muhtasar), **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, Haz. M.Uyar., D.Ankhubay, İstanbul 2012, s.105.

Moğollar için konar-göçer kültür ve hayvancılığının ayrılmaz bir parçası haline gelmesi 13-14. yüzyıla denk gelmektedir.

3.1.b. Avcılık

Tarih sürece sosyolojik verilere baktığımızda avcılık⁶¹² ilkel mesleklerden biridir. Ama insanların en eski sosyal yapılarından birini oluşturan avcılık, sosyo-ekonomik açıdan da büyük bir önem taşımıştır. İnsanlar tarihsel gelişim süreci içinde sonradan avlanmak yerine bazı hayvanları evcileştirerek etini yemek ve sütünü sağarak besin ihtiyaçlarını karşılama yoluna gittiler ve belki de böylece “konar-göçer” hayat tarzının ilk temellerini attılar.

Fakat “konar-göçer” ve “göçebe” dediğimiz kültürler doğmadan önce Orta Asya’da yaşayan halklar, özellikle günümüzdeki Moğolistan coğrafyası ve Altay Dağları civarındakiler pek çok yaban hayvanı avlayarak, bunları günlük hayatta besin olarak kullandılar. Bunun delili, günümüzdeki Moğolistan’ın değişik bölgelerinde bulunan Bronz dönemine ait kaya resimlerinde yabani keçi, geyik, bazı kuş vs. figürlerinin tasvir edildiği av sahnelerinde de rastlanmaktadır. Bununla beraber bu yabani hayvanlar, belli kişiler veya kabileler tarafından “ongun” (kutsal hayvan) olarak da kabul edilmiştir. Ancak bu ayrı bir tartışma söz konusudur. Avlanırken belli kurallar da ortaya çıktı. Hayvanların üreme dönemi olan ilkbahar ve yaz mevsimlerinde avlanılmamaya özen gösterilmekteydi.

⁶¹² Av kelimesi Türk ve Moğol her iki dilin lehçelerinde bulunmakta ve eski bir zamana dayanan bir söz olduğu açıktır. Daha geniş bilgi için bakınız, A.M.Şerbak, **Türksko-Mongoliskiye Yazikoviye Kontakty v İstoriy Mongoliskyh Yazikov**, Sankt-Peterburg 2005, s.19.

Av hayvanları pek çeşitlik göstermiyor ise de bölgenin coğrafyasına göre değişirdi. İnsanlar kış aylarında ayı, domuz, geyik, sincap, tilki ve samur gibi yabani hayvanları, bozkırda ise yazın ve sonbaharda tarla faresi, yaban keçisi, büyük göl ve nehir kenarlarında oturan kabileler balık avlarlardı. Ayrıca av avlamak için at ve bazı kuş türlerini eğitmiş oldukları bilinmektedir. Türkler arasında Şunkar, Doğan-Toğan, Çakır, Şahin, Toğrul, Laçın gibi av kuş adlarının sık rastlandığını incelemeler göstermektedir.⁶¹³ Peng Da Ya ve Xiu Ting’a göre, Moğollar tavşan, geyik, yaban domuzu, dağ sincabı, yuan yang keçisi, ceylan, yaban atı ve nehir balıkları (nehir donduktan sonra tutulabilirlerdi) avlarlardı.⁶¹⁴ Avcılık önemli bir besin kaynağı olsa da bozkırın hayat şartları karşısında yetersiz kalıyordu.

Daha sonraları konar-göçer veya göçebelerde avcılık besin kaynağı dışında daha çok askerleri eğitmek, tatbikat yaparak orduyu savaşa hazırlamak amacıyla kullanıldı. Sürek avı yapılırken bütün ordunun buna katılması, avlanmanın milli bir faaliyet haline dönüşmesine neden oldu.⁶¹⁵ Böylece avcılık sosyo-ekonomik bir görev haline geldi.

Kaynaklara baktığımızda eski Türkler, yılın belirli aylarında zaman zaman bizzat kağanın başkanlığında, bazen de beylerin sevk ve idaresinde bir nev’i askeri talim özelliği taşıyan sürek avları düzenliyordu. Bozkırdaki bu sürek avları bire bir savaş taktiği sayılırdı.⁶¹⁶ Tıpkı savaşta olduğu gibi avda da sağ-sol kollar ve merkez kısmı halinde yapılan bir ordu sistemiyle karşılaşırız.

⁶¹³ A.Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, **VII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt I, Ankara 1972, s.175.

⁶¹⁴ Peng Day Ya., Xiu Ting, **a.g.e.**, s.109.

⁶¹⁵ Z.Baasanjav, **Mongol Ulsiyn Tüüh** (Moğolistan Tarihi), II. Baskı, Ulaanbaatar 2006, s.291.

⁶¹⁶ S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.75.

Selçuklular ve Kıpçaklarda olduğu gibi Türk-Moğol Devletinin içinde de bu sürekle avlar askeri müdaafa açısından önem taşıyordu.⁶¹⁷ Sürekle avı belli kurallar çerçevesinde yürütülürdü. Bununla ilgili olarak “Tarih-i Cihan Güşa”da şöyle deniyor; “av, bu işe bakan komutanın izniyle yapılırdı. Ava çıkmadan av sayısını belirler, kışın ilk günlerinde han ava çıkmak istediği zaman, komutanlar her on kişiden birini görev yerinde bırakır, diğerleri ava katılırdı. Avın iki, üç ay süreceği gözönünde tutularak hazırlanırlardı. Av yerine gelindiğinde bütün askerler büyük bir çember oluşturur. Çember daraldıkça vahşi hayvanlar bir araya gelirdi.”⁶¹⁸ Bu av töreninin amacı, ordunun ne kadar savaşa hazırlıklı olduğunun bir göstergesi, bir komutanın önderliğinde hareket edilebilmesi, ayrıca askeri taktik ve stratejik bilgilerin artmasına yönelikti.

Sürekle avı orduyu idare etmek ve her askeri eğitmek için büyük bir önem taşıdığı için ister ferdî av olsun ister sürekle avı olsun muhakkak ki, eski örfü âdet hukukundan gelen ve içine belli kaideleri alan bir kanun teşekkül etmiş bulunuyordu.⁶¹⁹ Hatta “Moğolların Gizli Tarihi”ne göre, Ögedey Han av hayvanlarını barındırmak amacıyla bir yer tahsis ettirmiştir.⁶²⁰ Çağataylıların da Almalık ve Kuyas sınırında inşa ettikleri bir av yerleri vardır.⁶²¹ Avcılıklarla ilgili kaidelerin Cengiz yasalarında da yer aldığı⁶²² ileri sürmektedir.

⁶¹⁷ Caferoğlu, **a.g.m.**, s.173.

⁶¹⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, Cilt I, Çev. M.Öztürk, Ankara 1999, s.88.

⁶¹⁹ C.Alinge, **Moğol Kanunları**, Çev. Ç.Üçok, Ankara 1967, s.116.

⁶²⁰ **Moğolların...**, s.205.

⁶²¹ Cüveynî, **a.g.e.**, s.89.

⁶²² Alinge, **a.g.e.**, s.116-117.

Büyük bozkır devletlerinin kurulmasından bu yana devam etmekte olan bu büyük av törenleri, şehir hayatı ve konar-göçer kültürünün her ikisinin içinde de yer almıştır. Yukarıda belirtildiği üzere Orta Çağ dönemine gelindiğinde ise avcılığın, konar-göçerler için bir ustalık işi ve orduyu eğitmek için kullanılan bir sistem haline geldiği muhakkaktır. Sonradan yöneticilerin eğlencesi haline dönüşmüştür.

3.1.c. Yemekler

Her insanın hayatında temel ihtiyaçlar sıra ile yazıldığı zaman en başta yemek gelir. Yemekler, insanların yaşadığı coğrafya ve bu coğrafyada bulunan yemek malzemelerinin çeşitliği nedeniyle farklı farklı şekilde hazırlanmaktadır.

Uçsaz bucaksız Orta Asya bozkırlarında insanlar dağılmış bir şekilde yaşamaktadır. Buna bağlı olarak bu geçiş coğrafyanın kuzeyi ile güneyi arasındaki bitki örtüsünün fazla olmasının yanı sıra hayvan türleri de değişiktir. İnsanların giyim kuşamlar gibi yiyeceklerini de farklı gıdalar oluşturmaktadır.

Bozkır halkları umumiyetle kışın soğukta et ağırlıklı, yazın ise süt ürünlerinden yapılan yemekler yerlerdi. Onlar her ne kadar konar-göçer olup çok sayıda hayvana sahip olsalar da her gün et yemezlerdi. Çünkü kışın soğuk olması yüzünden ağır yemekler yenmesi tercih edilirken yazın sıcak olması yüzünden ise hafif yemeklere ağırlık verilirdi. Bir taraftan yaz boyunca et yememek ya da az yemekle vücutta kış boyunca ağır beslenmiş iç organları dinlendirilmesi amaçlanıyordu. Bu uygulamanın son zamanlara kadar Moğolların arasında yaşadığı bilinmektedir.

Bozkırda yaşayan eski Türklerin temel gıdalar et idi. Ancak etten yapılan yemeklerin türlerine baktığımızda bunda çok çeşitlilik görülür. Orta Asya coğrafyasında Türklerin binlerce yıl birlikte yaşadığı başta olmak Moğollar olmak üzere bu durum karşılaştırıldığında günümüzde de onların yemek kültüründe daha zengin ve renkli olduğunu anlayabiliriz.

Herhalde Orta Çağlar'da büyük Türk devletlerinin ihtişamının zirvesinde olduğu sıralarda Türk ve Moğol sofralarının daha zengin ve bol olduğunu söylebiliriz. Fakat dağılma ve küçülme evrelerine hiç şüphesiz yaşanan ekonomik sarsıntılar, onların yiyecek ve içeceklerinde de sayısını sınırlandırılması gerektirmiştir. Dolayısıyla Eski Çağlarda yemek kültürünü eski Çin Dünyası, İslam Dünyası ve Altay⁶²³ ayrılmakta idi.

Türk-Moğollar at, koyun, keçi, deve, öküz vs. hayvanların etlerini yemekle kalmayıp sütlerinden de yemek yapmak için yararlanırlardı. Günümüzde de halen bu durum devam etmektedir. Dolayısıyla günümüz ve eski Türklerin yemek kültürün de et baş köşededir.

13. yüzyılda Moğolların ülkesine gelen Çinlilerin aktardıklarına göre; “eti en çok kavurarak yerler ve on yemekten sadece ikisinde veya üçünde eti haşlayıp yerler”⁶²⁴ der. Bu durum bütün konar-göçerler için geçerli olmuş olsa gerek. En çok at ve koyun yetiştiriciliğinden tüketilen etler de bu hayvanlara ait idi.⁶²⁵ At ve koyun eski Türk ekonomisinin ana kaynağıydı. Bir hayvanın yetişmesi için ise seneler geçmesi

⁶²³ P.D.Buel, “Pleasing the Palate of the Qan: Changing Foodways of the Imperial Mongols”, **Mongolian Studies, Journal of the Mongolia Society**, Vol XIII, Bloomington 1990, s.57.

⁶²⁴ Peng Day Ya., Xiu Ting, **a.g.e.**, s.109.

⁶²⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.305.

gerektiğinden eski Türk ve Moğollar sanıldığı gibi her canları istedikleri zaman da hayvan kesmiyorlardı.

Aileler ve kabileler yüz binlerce hayvana sahip olduklarından eski Türkler, fazla istihsal edilen eti uzun süre muhafaza etmenin yollarını bulmuşlardı.⁶²⁶ Eski zamandan beri Türklerin uzun müddet eti muhafaza edebilmek için konserve yaptıklarını biliyoruz.⁶²⁷ Bu Türk-Moğollar gibi hayvancılıkla uğraşan toplumlardaki et saklama yöntemlerinden biriydi. Rubruk şöyle der; istisnasız hepsi (Moğolların) et tüketirler, büyük ve küçük baş hayvanlarından geçinirler. Yazın kımız içtikleri sürece, diğer yiyeceklerle ilgilenmezler. Bu zaman zarfında bir öküz ya da at öldüğünde, etini kuruturlar, küçük parçalar halinde keserler ve güneşin altında duvara asarlar. Tuzlanmayınca derhal kurur ve kötü kokmaz. Barsaklarından sucuk yaparlar.⁶²⁸

Günümüzdeki Moğollar da kışa girmeden yazın yiyecek etleri ince ince dilimleyerek, güneş ışığından uzak soğuk bir yerde asmak suretiyle kurutarak saklarlar. Bu kurutulmuş ete “borts” denir. Bu et yazın sıcaklığında dahi bozulmaz. Ama balıkların çok az tüketildiğini görüyoruz. Bazı kaynaklara göre, 13.-14. asırlarda Moğollar kırk ikiye yakın tür hayvanın etini yemeklerde kullanıyorlardı. “Moğolların Gizli Tarihi”den 13. yüzyılda “Zebüğe” (*Barchymystax lenok*), “qadara” (*Trachurus japonicus*)⁶²⁹ gibi balık isimler de rastlanmaktadır. Bazı yabanî hayvanların etlerinin sadece ilaç amacıyla da kullanıldığını dikkate almalıyız.

⁶²⁶ S.Gömeç, “Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri”, **Uluslararası Askerî Tarih Dergisi**. No 87, Ankara 2007, s.26.

⁶²⁷ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.305.

⁶²⁸ Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat** (1253-1255), Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.35-36.

⁶²⁹ Buel, **a.g.e.**, s.60, 64-65.

Altın Orda hükümdarı Özbek (M.S. 1282-1341) döneminde Türklerin yemekleri hakkında İbn Battuta; “davkı” denilen Anili’ye benzer bir darıdan yapılan yemeği pişirirler. Önce suyu ateşin üzerine koyarlar, kaynayınca davkıdan bir parça içine atarlar, evde et varsa onu lime lime edip tencereye koyarlar ve birlikte pişirirler. Yemek olunca herkesin hissesini bir tabağa koyup verirler ve tabaklardaki yemek üzerine yoğurt dökülüp içerler,⁶³⁰ diyor. Eserin başka bir yerinde; Buradaki yemekler haşlanmış at veya koyun etidir. Her emirin önüne bir sofrta getirilir ve ipekli elbiseler giyen, önüne ipekten bir futa bağlayan ve belinde kınları içinde bıçaklar, nacaklar taşıyan barucı yani, et parçalayıcılar da gelir. Her emirin bir barucusı vardır. Onların arkasından tuzlu su ile dolu altın veya gümüşten yapılmış küçük kaplar getirilir. Barucılar etleri lime lime ederler. Bunların sanatı eti ve kemikleri parçalayıp ayıklamaktır,⁶³¹ deniyor. Bu barucılar Oğuz geleneğinde boylarda görevli et bakıcılarıdır. Bu yemekler misafir ve saygılı kişiler için ayrıca hazırlanmış hayvanların etlerinin en değerli kısımlarından olduğu şüphesizdir. Koyun eti yenirken muhtelif erkek ve kadın gruplarına ait koyun etinin muayyen kısımlara taksîminde bu usûllerin aynısını görmek mümkündür. Bu usûller eski Moğol, Kazak ve Altaylılardakilere çok benzer⁶³² olduğu dikkat çekmektedir.

İbn Battuta’da, “Özbek Han’ın yurdunda onlar (Türkler) yemeğin üzerine kısarak sütünden yapılan kımız adındaki içkiyi alırlar”⁶³³ der. 15. asırda Timur’un sarayında bulunmuş bir elçi Clavijo; “Tatarlar, bol yemek buldular mı karınlarını lüzumundan fazla doyururlar, bulmadılar mı, süt ve et kâfi gelir. Bu suretle uzun muddet ilerler,

⁶³⁰ İbn Battuta, **a.g.e.**, s.68.

⁶³¹ İbn Battuta, **a.g.e.**, s.92.

⁶³² Potapov, **a.g.m.**, s.82.

⁶³³ İbn Battuta, **a.g.e.**, s.68.

ekmek yemeden et ve sütle yaşarlar. İcabında yalnız ayranla iktifa ederler”⁶³⁴ diyor. 13.-15. yüzyıla kadar etli yemeklerin çok tüketilmekte olduğunu öğreniyoruz.

Yukarda da belirttiğimiz üzere eski zamanlardan beri sütü yemekler⁶³⁵ de bozkır halkların özellikle Türkler ve Moğolların arasında yemek sofralarının kaçınılmaz bir parça olmuştur. Koyun, keçi, inek, at ve deve sütü günlük hayatta yemeklerde ana madde idi. İşin ilginç yan hem Türkçe de hem de Moğolca da sütü sağmak aynı fiil ile yani sağma şeklinde ifade edilmektedir. Görülüyor ki bu iki akraba dil ve kültür arasında pek çok bakımından bir benzerlik olduğu⁶³⁶ gibi, hayvancılık deyim ve terimleri açısından da bir yakınlık söz konusudur.

Orta Asya konar-göçerleri arasında en yaygın kullanılan meşhur içecek kımızdır ve at sütünden yapılır. Kımıza birçok tarihi belgede rastlamak mümkündür. Eski Tang hânedanlığının vekayi’namesinde, 7. Yüzyılda Altaylılarda ve Avrupa Hun hükümdarı Attila’nın sarayında kımız içildiği yazılıyor.⁶³⁷ Bu konuya dair Rubruk; “kışın pirinçten, darıdan, buğdaydan ve baldan şarap gibi çok güzel bir içki imal ederler. Bunun dışında uzak yerlerden şarap getirirler. Yazın sadece kısrak sütünden yapılan ve daima çadırın girişinin yanında bulunan kosmos (kımız) içler”⁶³⁸ diyor. Günümüzdeki Türkler ve Moğollar at sütünden yapılan kımız dışında deve sütünden,

⁶³⁴ Clavijo, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1993, s.122.

⁶³⁵ Ya.Tsevel, “Mongolyn Tsagaan İdee” (Moğolların Sütü Yemekler), **Studia Ethnographica**, Cilt I, Ulaanbaatar 1959, s.19-23.

⁶³⁶ B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt IV, IV. Baskı, Ankara 2000, s.7.

⁶³⁷ Potapov, **a.g.m.**, s.82.

⁶³⁸ Rubruk, **a.g.e.**, s.35.

Türklerin “kımran” Moğolların “hoormog”⁶³⁹ denildiği bir içeceği daha içerler. Bu da bir tür kımız’dır. Keçi, koyun ve inek sütlerinden sütlü çay ve kurutulmuş süt, peynir de yapılıyordu.

Dolayısıyla sütlü çay hergünün içeceklerdendir. Sütlü çayın içine biraz kurutulmuş et biraz katarak etli çay da yapılır. Bunun dışında yoğurt ve ayran vs. içecekler de vardı. Mesela, “Moğolların Gizli Tarihi”nde Cengiz Han, Naymanlarla savaşırken yaralanmış ve onu iyileştiren sadık arkadaşı Celme “düşman hatına geçip yoğurt dolu bir kabı alıp getirdikten sonra, yoğurdu su ile karıştırıp, ayran yaptıktan sonra onu Hana içirdiğinden⁶⁴⁰ bahseder. Kaynaklardan Türk-Moğolların sütlü içkilerin birbirinin aynı olduklarını kolaylıkla anlıyoruz.

Kımız dışında “rakı” denilen bir tür içki üzerine kısaca durmakta fayda var. Rakı (Arakı) konar-göçer Türk-Moğolların hayatına ne zaman girdikleri bilinmemektedir. Ortaçağda Altaylılarda rakı yerine kımız vardı. Sonradan 15-18. yüzyıllarda meydana gelen destanlarda anlatıldığı gibi han, bahadır ve alelade insanların aile hayatlarında, rakının da kımıza ayrı bir önemini⁶⁴¹ anlatılırdı. Bunun Kök Türklerden sonra Türk-Moğol Devletine gelmiş olabileceğini ileri sürülmektedir.⁶⁴² Herhalde rakı ve arakı terimi Araplardan geçmiş olmalıdır. Konar-

⁶³⁹ Ya.Tsevel, “**Mongol Helny Taylbar Toly**” adlı eserinde; “...Yogurt’u süt ile karıştırarak yapılan içkidir” der. Bakınız, Ya.Tsevel, **Mongol Helny Taylbar Toly** (Moğolca açıklamalı sözlük), Ulaanbaatar 1966, s.693

⁶⁴⁰ **Moğolların...**, s.72.

⁶⁴¹ Potapov, **a.g.m.**, s.78.

⁶⁴² Potapov, **a.g.m.**, s.79.

göçerlerde de ekşi sütü imbekten geçirmek suretiyle rakı (arakı) yapmayı⁶⁴³ öğrenmiş olsalar gerek.

3.1.ç. Giyim-Kuşam

İklim ve Coğrafya yüzünden Türk ve Moğol halklarının giyimleri de bazı benzerlikler görülüyor. Moğol giyimleri üzerine araştırma yapanlar bunları şöyle tasnif ediyorlar: a. Başta şapka (bugünkü Moğol şapkasının aynısıdır. Yalnız, erkeklerin pek çoğu bugün fötr şapka giymektedir). b. Üstte yakasız çapan. c. Belde kuşak. d. Ayakta geniş ağılı ve paçalı pantolon. e. Ayakta “hedik” adı verilen ucu kalkık, desenli deriden yapılmış uzun konçlu çizme.⁶⁴⁴ Bununla birlikte Orta Asya’da yapılan yüzey araştırmalarında ve kazılarda bulunan heykellerle, kaya resimlerinde; ayrıca duvar minyatürlerine dayanarak; Türklerin ceket, pantolon, gömlek, şapka, çizme, kemer türü giyeceklerinin biçimleri ortaya konulabilmektedir. Ceket ve pantolon herhâlde Türklerin insanlığa bir ihsanıdır. Burada tabi ki şunu da belirtmeliyiz; kemer takma bir ihtiyaç olduğu gibi hâkimiyetin ve memurluğun da alametiydi.⁶⁴⁵ Zengin dokumaların, kürklerin ve gerekli nesneleri asmak için bağcıkları olan süslü kemerlerin tercih edilmesine yol açtığı ileri sürülmektedir.⁶⁴⁶

Çin ve İran gibi ülkelerden çoğunlukla elbise yapmak için ipek ve pamuk getiriliyordu. Güzel iplerle dikiş yaparken genelde bordo ve zeytin renkleri tercih edilir; üzerine güneş, ay, ejderha ve *garuda* kuşu başta olmak üzere çeşitli motifler işlenir; bu

⁶⁴³ Potapov, **a.g.m.**, s.79.

⁶⁴⁴ T.Gülensoy, “Moğolistan’da Yaşayan Türk Kültürü”, **Bilge Dergisi**, Güz 18, Ankara 1998, s.32.

⁶⁴⁵ S.Gömeç, *Türklerin...*, s.26-27.

⁶⁴⁶ C.V.Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. A.Anadol, İstanbul 2006, s.61.

kıyafetlerinin giyiminde, asil ve normal halk farkı yoktur.⁶⁴⁷ Ayrıca sürekli hareket etme ve aşırı soğuk iklime uyum sağlama ihtiyacı zevkleri de etkiliyordu.

Fakat zaman geçtikçe bu elbiseler, belki de 15. yüzyıldan sonra değişime uğramış, Moğolların yuvarlak yakalı giysisinin yerine köşeli bir yakalı elbise yaygın olmuştu. Yuvarlak yakalı giysisi sadece budistlerin elbiselerinde kullanıldı. Ama bu köşeli yakanın Mançu-Tunguz ve diğer Uzak Doğu halklarının elbiselerinde de yaygın görülmesi ilginçtir. Bu da giyim kuşamda karşılıklı bir etkileşimin işaretidir.

Coğrafi şartlarına uygun olarak soğuk bölgelerde ise halen keçi ve koyun derisinden yapılmış giyisiler mevcuttu.⁶⁴⁸ Dolayısıyla giyisiler genel olarak yaşam koşulları ve iklim şartlarına göre değişirdi. 13-14. yüzyıllara beraber İslamiyetin de tesiriyle giyim-kuşamda da değişikliklerin olduğunu kimse inkâr edemez.

Şapkalar; Erkek-kadın, yaşlı-genç, fakir-zengin, memur-asker gibi sosyol statülere göre farklıydılar. Mesela kaynaklar; Moğol kadınları; bir diba şal ile örtülmüş başlık giydiklerini geniş yüzlerini de zehirli bir zamkla sıvdıklarını⁶⁴⁹ söyler. Herhalde bu bir tür makyaj idi. Bunun dışında dönemin bazı resimlerde de hatunların yüzlerini makyaj yapılmış olduğunu belirten bir şekilde çizmekte idi. Ayrıca söz edilen şapkayı moğolca da “boğtaş” denir, evli kadınlar giyerlerdi.

Moğolların boctac (boğtaş) denilen adı verilen baş süsü taktıklarını da biliyoruz. Bu takı ağaç kabuğundan veya buna benzer bir maddeden yapılır. Bir dirsek boyunda

⁶⁴⁷ Peng Day Ya., Xiu Ting, **a.g.e.**, s.113.

⁶⁴⁸ Plano Carpini, **Mongolçuudiyn Tüüh** (Moğolların Tarihi), Çev.S.Tsolmon, S.Tuya, Ulaanbaatar 1988, s.14.

⁶⁴⁹ Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi**, Çev. H.D.Andreasyan, İstanbul 1954; H.Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007, s.114.

yuvarlak olup, yukarıda bir kolon gibi dört köşedir. Bunu değerli ipeklerle kaplarlar, fakat içi boştur. Yukarıda dört köşe kısma, bir dirsek boyunda bir tüy ya da kamıştan çubuk sokarlar. Üst kısmın sonunda bu çubuğu tavus kuşu tüyü ile süslerler ve etrafına vahşi hayvan kuyruğu tüyleri ve değerli taşlarla çevirirler.⁶⁵⁰ Bu kadın şapkası Yuan dönemindeki hatunların portresinde sık sık görülmektedir.

Özbek Han dönemindeki Deşt-i Kıpçaklıların giyisiler üzerine, İbn Battuta şöyle der: onların hatunları başına boğtaş denilen mücevherlerle bezeli küçük bir hotoz giyer, bunun üzerine tavus tüyünden bir sorguç konur. Sirtına ise Rum prenseslerinin giydikleri biçimde mücevherlerle işlenmiş maluta adı verilen bir elbise giyer. Uluğ ve küçük hâatunların başlarında ise kenarları inci ve sirmalarla işlenmiş örtüler vardır. Kızlara gelince, bunlar hotoz şeklinde tepeleri cevahirle süslü altın bir halka ile tavus tüyünden sorguçlar takılmış uzun külâhlar giyerler ve her birinin elbisesi nah adı verilen sırmalı ipek kumaştan yapılmış bulunmaktadır⁶⁵¹ der. Kaynaklardan XIII-XV. asıra kadar Orta Asya coğrafyasında yaşayan Türk ve Moğolların kadınların giydiği boğtaş denilen bu şapka Orta Asya’da çok yaygındı. Bu şapka zamanın kadın elbisesi ile görkemli bir hal alırdı. Hatta ata binen “boğtaş” giymiş kadın uzaktan görüldüğünde ok ve yayını sırtına takmış asker sanırdınız.

Günümüzdeki Kazak Türklerinin kadın şapkalarına kuş tüyü takmaları belki de bunun kalıntısı olabilir.

⁶⁵⁰ Rubruk, **a.g.e.**, s.39.

⁶⁵¹ İbn Battuta., **a.g.e.**, s.81.

Türk çizmelerini de çeşit bakımından ikiye ayrılabiliriz: a) Deri çizme. b) Keçe çizme. Türk çizmeleri şekil bakımından da, “tam ve yarım çizme” olarak, yine iki çeşitlidir.⁶⁵²

3.1.d. Ev ve Çadır

Türk ve Moğol Dillerinde ev, yurt ile ilgili pek çok terimler bulunmakta ve halen kullanılmaktadır.⁶⁵³ Ev sözü, eski Türkçede eb şeklinde söylenirdi. Sekçuk çağının başlarında artık bu söz, ev şekline dönmüştür. Eb hem çadır için hem de mimari barınak için kullanılmaktaydı. Fakat Kök Türk çağında bile eblenmek sözü hem ev-köy sahibi olmak, hem de izdivaç manasına geliyordu. Eski Çağlarda hayvancılıkla uğraşanlar, evlerini hem basit iyi bir yöntem ile yapıyorlardı.

Eski Türkerin çadırları yuvarlaktı. Çadırın duvarları soğuk ve rutubetin geçemeyeceği bir şekilde, ağaç iskelet ve keçelerle kuvvetlendiriliyordu. Çadırın üzeri de, yine keçeli ve çıtalı bir tavanla kaplanırdı. Kapısı kalın bir perde ile kapatılırdı. Törenler dışında çadır kapısı, güneşin gezindiği, güneye doğru çevrilirdi. Törenlerde çadır kapıları, daima kutsal doğuya açılırlardı. Birçok çadırlar bir çevre halinde kurulur ve bu suretle âdeta bir “çadır şehri” veya bir köy meydana getirilirdi.⁶⁵⁴ İlim adamlar bu evleri şöyle sıralıyor; 1) Ağaç evler: Daha çok keçenin örttüğü ağaç iskelet karşılığında söylenir. 2) Balkonlu Göç Evi. Bunlar çoğunlukla, arabalar üzerindeki çadır ve

⁶⁵² B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt V, IV. Baskı, Ankara 2000, s.113.

⁶⁵³ M.Esztergár, “Words Pertaining to Housing and Dwelling in the Altaic Languages”, **Aspect of Altaic Civilization Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference**, June 4-9, Bloomington: Published by Indian University 1962, s.33-43.

⁶⁵⁴ B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Cilt II, İstanbul 1993, s.10.

yurtlardır. 3) Alaçı, Alacuk: Kumes gibi bölmeleri vardır. 4) Baba evi, Büyük ev. (Çong ev): Bu anlayış, Anadolu’da çok eski bir Türk geleneğini yansıtır. Çong, “büyük ve ulu” demektir. Ulu ve büyük ev, babadan miras kalmış, baba evi karşılığında söylenirdi. 5) Balçık ve Toprak ev: Çağatay Türk kültür çevresi ile çoğunlukla ziraatçı olan *Tarancı* Türklerinde *kerpiç* evlere “*palçık öy*” (balçık ev) denmiştir. 6) Bez evler: Yalnızca Mısır’daki *Memlûk* devleti kültür çevresinde *pamuklu* otağlara rastlanır. Çok gariptir ki Kalmuk Moğollarında da, “bos ger” (bez ev)den söz açılıyordu. 7) Çardak. 8) Cola (Yolluk Ev). 9) Deri ve Sahtiyanlı Çadırlar. 10) Dürüm evi. 11) Çul Çadır. 12) Geceleme Çadırı. 13) Grdek Çadır. 14) Köşeli Çadırlar. 15) Koş. (Türklerde konak yeri). Birlik düzeni olarak görülür. 16) Kara ev: Kırgız Türklerinde, “fakir ve yoksul evi” anlamında söylenir.⁶⁵⁵

13. yüzyılın Moğol çadırları hakkında Rubruk şöyle diyor; Dairesel bir çerçeve üzerinde ot örgütlerinden yurtlarını, uyudukları ve oturdukları çadırları yaparlar. Payandalar, yukarıda bir çemberin içine doğru birlikte giden dallardan teşkil edilir. Bunun üzerinde yaka biçiminde bir baca yükselir. Çatıyı, beyaz keçe ile kaplarlar ve bunu parlaması için sık sık kireç, beyaz toprak ve kemik unu ile sıvarlar. Girişin önüne de renkli nakışlarla süslenmiş bir keçe asarlar. Bu nakışları asma kütüğü, ağaçlar, kuşlar ve vahşi hayvan figürleri teşkil eder.⁶⁵⁶ Ayrıca bu çadırların öküz arabaların üstünde kurulmuş olduğunu nakleder. Moğollar, bu çok büyük arabalara kasak tergen, yani “kazak kağnısı” diyorlardı. Bundan çıkan neticesi, Moğolların bu çeşit arabaları, batıdaki Kazak ve Kırgızlardan öğrenmiş olmalarıdır.⁶⁵⁷ Bu öküzlerin sayısı bir araba yirmi beşe kadar çıkabilirdi. Yurtlarını arabalardan indirdiklerinde, giriş güney

⁶⁵⁵ B.Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt VII, IV. Baskı, Ankara 2000, s.374-378.

⁶⁵⁶ Rubruk, *a.g.e.*, s.32.

⁶⁵⁷ B.Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt I, IV. Baskı, Ankara 2000, s.403.

istikametine doğru yerleştirirler. adırdn her iki tarafına, stok kaplarının bulunduğu arabaları koyarlar.⁶⁵⁸ Türkler, Moğollar arasında bu hususlarda çok az fark vardır.

3.1.e. El Sanatları

Konar-göçerlerin evre ile ilgili bilgisinin artması onların ekonomik ve siyasi hayatların gelişmesine neden olmuştur. Tarihi süreç içinde günlük hayatlarında ve savaşlarda kullandıkları her türlü alet edevatı kendiler yapmaya başladılar. Kök Türk yazıtlarından öğrendiğimize göre, eski Türklerin arasında el sanatçıları, madenciler ve inşaat ustaların olduğunu öğreniyoruz.⁶⁵⁹ Burada dikkat çeken nokta şu ki, Türkler konar-göçer yerleştererek sosyal hayatta, ebedi devlet anlayışıyla siyasi alanda ve ve demir ile atı da ehliştirerek teknolojik saha da insanlığa büyük faydalar yapmıştır.

Ham demirin işlenerek çeliğe dönüştürülmesi ve bundan yüksek evsafli kılıç, hançer, kargı ve ok temrenleri, çeşitli delici ve kesici başka silahların yapılması, bunların kullanımı ve ticaret malı olarak satılmaları hiç şüphesiz insanlık tarihinde önemli bir merhaledir.

Bununla beraber Eski ağ tarihçileri demirin, bakır, kalay ve kurşundan sonra ortaya çıktığı kanaatindedirler. Nitekim kurganlardaki buluntular bunu doğrular niteliktedir. Çeşitli tunç ve bakır eşya yanında altın ve gümüşün de sonraları insan

⁶⁵⁸ Rubruk, **a.g.e.**, s.33.

⁶⁵⁹ M.Hurmethan, “Hh Tregiyn Hş Dursgal, soeliyn Tuhay” (Kök Türklerin Kültür ve Heykeller Hakkında), **Nomadic Studies**, № 16, Ulaanbaatar 2009, s.51.

hayatına girdiğini görüyoruz.⁶⁶⁰ Ayrıca Moğolistan coğrafyasındaki kaya resimlerinde eski zamandan kalma eşyaların çizimlerinin bol olması bunun bir göstergesidir.⁶⁶¹

Mesela, Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altın levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok kutu'ları (sadak), zırhlar, tolgalar çok kere işlemeli altın ve gümüş ile bezenir, madeni tabaklar, maşraplar, heykeller, bazıları birer sanat eseri değerinde yapılırdı.⁶⁶² Orta Asya'nın şehirleri ve İpek Yol'un gelişmesi, arkasından büyük bozkır devletlerinin ortaya çıkması bu durumu daha da geliştirdi. 13. yüzyılda da el üretiminde büyük bir gelişme yaşandı. Muhakkıktır ki, Orta Asya Türklerinin yaptığı bu silah ve eşyalar Türk-Moğol Devletinin hızlı bir şekilde yükselmesine, ekonomik açıdan kalkınmasına da yaradı.

Örneğin, 13. asırda Moğolların 20, 30 öküzle çekilebilecek büyük arabalar yaygın olarak kullanmaları, bunları yapmak için hesaplama ve gelişmiş aletlere sahip olduğunun delildir. Bu ustaların kendi aletlerini de kendilerinin yaptıkları ortadadır. Ayrıca atla çekilen arabaların kullanılması da ilk defa Türklerce gerçekleştirilmiştir. Onlar hakkında kaynaklarda "Yüksek arabalı" halk (Kang-chü) olarak bahsedilir.

13. yüzyılın görkemli şehrinden Karakurum kalıntılarından bronz, gümüş kapacak, at binmek için kullanılan aletlerin sık sık bulunması önemlidir. Bu arkeolojik çalışmalar sırasında ele geçen demirlerin Labaratuvar incelemelerinde 1350 derece de eritildiğini gösteriyor. Bu konar-göçerler demek ki herşeyi dışarıdan satın almıyordu. Dolayısıyla 13. yüzyılda Türk-Moğol Devleti'nin büyük gelişme yaşaması sadece Çin

⁶⁶⁰ S.Başer, "Medeniyetin Ordusu veya Ordunun Medeniyeti", **Uluslararası Askerî Tarih Dergisi**. No 87, Ankara 2007, s. 36-37.

⁶⁶¹ Daha geniş bilgi için bakınız, D.Tseveendorj, **Mongolyn Ertny Uurlagyn Tüüh** (Moğolistan'ın Eski Sanat Tarihi), Ulaanbaatar 1999. s.6-316.

⁶⁶² Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.307-308.

ve İran gibi yerleşik kültürlerle alakalı değil, kendilerinin de ciddi hamleler yaptıklarındandır.

3.1.f. Tarım

Tarihi belgelere göre, insan yaklaşık olarak 12.000 yıl önce yakın Doğu ve Mısır coğrafyasında köklü bir değişimi gerçekleştirmiş ve o zamanların avcı-toplayıcı yaşamdan tarıma geçiş yapmıştı⁶⁶³ Bu gelişme “Neolitik Devrim” olarak adlandırılmaktadır.

Tabi ki bütün bunların olması için bir sürecin geçmesi gerekir. M.Ö. 4. binlerden itibaren insanoğlu zirai üretimle beraber,⁶⁶⁴ yerleşik hayatın temellerini de attı. Elbette yerleşik veya hayvancılık insanların bulunduğu coğrafya ile de ilgilidir. Bütün toplumlar tarıma olmadığı gibi, hepsi de hayvancı değildir.

Esasında insanlar bütün ekonomik uğraşlar şu veya bu şekilde sürdürürler. Ziraatçılar hayvancılıktan vazgeçmediği gibi, hayvancılar da ziraatı gözardı edememişler. Dolayısıyla Türklerin de esasında temel ekonomileri hayvancılığa dayalı olsa da ziraat onlar için vazgeçilmez bir geçim vasıtası ıdı.

M.Ö. 3000’den beridir eski Türklerin ziraatla meşgul olduklarına dair arkeolojik malzemeler mevcuttur. Altay-Sayan bölgesinde yapılan kazılar bunu ispat ediyor. Hunlardan kalan su yollarına, toprağa işlemek için gerekli olan alet edevata bu

⁶⁶³ H.Blahoslav, “Agriculture”, **Brill’s Enclopaedia Of The Ancient World New Pauly**, ANTIQUITY, Volume I, Brill: Leiden-London 2002, s.374.

⁶⁶⁴ V.Erkun, “Tarım”, **Türk Ansiklopedisi**, Cilt XXX, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981, s.446.

araştırmalarda tesadüf edilirken, Orta Asya'nın her tarafında bulunan kaya resimlerinde ziraata dair figürlere rastlıyoruz.⁶⁶⁵

Bununla beraber, Hun çağındaki ziraat kültürü ile ilgili en önemli eserler, Selenge Nehri ve Baykal Gölü kıyılarındaki İvolgi'de ele geçmişti. Muhtelif büyüklükteki oraklar, zahire saklamak için özel bir şekilde kazılmış çukurlar, hububatı öğütmek veya ezmek için kullanılan taşlar bulunmuş ve Selenge ve Baykal Gölü kıyılarında sulama kanallarına dair pek çok izlere rastlanmıştır.⁶⁶⁶ Tarihi kayıtlara göre, M.Ö. 119 senesinde Çinliler İ-şi-şie Şanyü'ye karşı hareketlerinde Tien-yen dağındaki Hun şehri Cao-şın'da çok miktarda hububat ele geçirmişlerdi. M.Ö. 81 yılında Hun Şanyüsü, içinde hububat anbarları bulunan bir şehir inşasına teşebbüs etmiş, ancak bu başarısız olmuştur. Ayrıca Kök Türk hükümdarı Kapgan Kağan, 697 tarihinde Çinlilerden 40.000 ölçek tohumluk hububat ile 3.000 ziraat aleti almıştı.⁶⁶⁷ Dolayısıyla konar-göçerlik sadece at ve koyun yetiştiriciliğinden ibaret olmayıp, bunun yanında tarım ve ticaret de önemliydi.⁶⁶⁸

Daha önce belirttiğimiz üzere Moğollara gelince, 12. yüzyılın sonuna doğru Moğolların tarzı açısından ormanda yaşayan kabileler ve bozkır konar-göçer olarak ikiye ayrılmış durumda yaşıyorlardı. Ayrıca orman kabileleri ağaç kabuğundan çadırlar yaparlar, av hayvanlarının derisinden elbise diker ve etlerini günlük yemeklerinde kullanırlardı. Dolayısıyla 12. ve 13. yüzyıl arasındaki Moğol kabilelerinin siyasi ve

⁶⁶⁵ Gömeç, "Türklerin...", s.25.

⁶⁶⁶ B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK, Ankara 1962, s.89; M.İrdi, "Orta Avrasya Boyunca Hiong-Nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları", Çev. H.Şirin, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XI, Bornova-İzmir 1996, s.265-316.

⁶⁶⁷ T.Baykara, "Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir", İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Say 6, Ekim, İstanbul 1975, s.83.

⁶⁶⁸ S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.92.

ekonomik durumu birbirinden farklı boyutta olduğu gibi yaşam tarzı açısından da, avcılık, göçebelik ve konar-göçerlik olarak bir geçiş yaşamışlardır.

Bununla beraber Moğollar arasında da ziraat az olsa da biliniyordu.⁶⁶⁹ Bunun delili olarak modern Moğolca'da “tarım” sözünden türemiş pek çok kelime mevcuttur. Örneğin, tarıyçın [Mo. Moğolca.] = ziraatçı~tarançı [Mo. Türkçe], buuday [Mo. Moğolca.] = buğday [Mo. Türkçe.] ve arvay [Mo. Moğolca.] = arpay [Mo. Türkçe.] gibi Tarıgçı, tarıkçı; Her halde, Türkçede “çiftçi” için kullanılan en eski deyiş olsa gerekir. Tar veya Tar-ı fiil kökünden gelen deyiş, Uygur Türklerinden itibaren yazılı metinlerde, çok görülmeğe başlar. Ayrıca Uygur metinlerin de Tarıkçı Beg, yani “Ekinci Bey” şeklinde öz adlarda geçmektedir.⁶⁷⁰

Türklerin, arpa, buğday, kara buğday, kara burçak, ak burçak, böğrölce ve yaban böğrölcesi, çavdar, karamuk, gülcer, yulaf, darı, pirinç, kabak, karpuz, kavun, salatalık, acur ve hayvan yemleri⁶⁷¹ gibi pek çok çeşit tarım ürünü ettikleri bilinmektedir. Çin’e yakın bölgelerde de pirinç tarımı yapılmakaydı.

Bu sebeple, Kuça, Kaşgar, Hotan ve kuzey Pamir bölgelerinde bol miktarda pirinç ekildiğini belgeler söyleniyor.⁶⁷² Eski sözcükleri bakıldığında Türk ve Moğolın pirince “tutargan”⁶⁷³ dediklerini de görüyoruz. Halen modern Moğolca da bu Tuturga olarak kullanılmaktadır.

⁶⁶⁹ T.Allsen, “The Rise of The Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China”, **The Cambridge History of China** (Alien Regimes and Border States), Volume VI, Cambridge: Cambridge University Press 1994, s.328.

⁶⁷⁰ B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt II, IV. Baskı, Ankara 2000, s.2.

⁶⁷¹ Ögel, **Türk Kültür...**, s.143-344, 349-394.

⁶⁷² Ögel, **Türk Kültür...**, s.205.

⁶⁷³ Ögel, **Türk Kültür...**, s.206-207.

Doğu ve Batı Türkleri yiyecek bakımından, buğday kültürüne geçince, darı yalnızca çok kuzeylerde oturan Türkler ve Moğollar tarafından, ana yiyecek maddesi olarak kullanılmıştı. XIII. yüzyılın birinci yarısında, Cengiz Han ve oğullarının başkent ve otağlarına giden Carpini ve Rubruk gibi ünlü seyyahlar, han ailesinde bile, ana yiyecek maddelerinin darı olduğunu görmüşlerdi.⁶⁷⁴

Kubilay'ın başında bulunduğu Yuan Hanedanlığının hâkim olduğu sahada daha çok yerleşik halklar yaşadığından çiftçilik ister-istemez önemli bir konuma gelmiştir. Örneğin, bu dönemin ekonomik verilere baktığımızda “bütün tarla sayısı 6.000.000 ch'ing (1 ch'ing bir ailenin ideal çiftliği olabilecek büyüklükte arazi) idi. Bu 14-15 milyon aileye tekabül eder. Bütün bu tarlalardan tam 170.000 köylünün malının geliri mâbetlere gidiyordu. Elbette devletin bundan da bir geliri yoktu. 200.000 köylünün yaklaşık 200.000 ch'inglik arazisi de bir nevi askeri tımar birimine sokulmuştu.”⁶⁷⁵

Tarihi kaynakları incelediğimizde ilginç olan Moğolların tarım ile ilgili kelimelerinin çoğunlukla Türk kökenli oldukları açıktır. Bunun sebebi Moğolların tarımcı oldukça geç bir dönemde kısmen ilgelenmeye başlamalarıdır. Bununla beraber Yuan ve Çağataylıların egemen olduğu sahalarda tarımın da ön planda olması, onların devlet teşkilatı ile sosyal hayatlarına da etki etmiştir.

3.1.g. Ticaret

Ticaret insanlık tarihini çok değiştirmiştir. Bununla birlikte ticaret bir birinden farklı kültürlerin ve insanların kaynaşmasında önemli bir görev de üstlenmiştir.

⁶⁷⁴ Ögel, **Türk Kültür...**, s.179-181.

⁶⁷⁵ V.V.Eberhard, **Çin Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2007, s.263.

Dünyanın çeşitli halklarının kültürleri, bu vesileyle birbirleriyle tanışıyor, karışıyor ve bu halklar hem maddi hem de manevi zenginliğe kavuşuyordu. Roma'nın paraları Hindistan'a, Hindistan'ın oyma işlemeli kemik ürünleri İtalya'ya, Kuşan Devletinin paraları Fransa ve İskandinavya'ya ulaşıyordu. Arkeologlar, Afganistan'ın başkenti Kâbul yakınlarında Çinlilerin laketen ve cam ürünlerini bulmuşlar, Çin'de dünyanın harikalarından sayılan Faras Fenerinin resmedildiği Yunan mutfak kap-kacaklarına rastlamışlardı. Bizans'a boyaları, Babil halıları, kıymetli ziynet taşları, inciler ve mercan taşları, aynalar ve kumaşlar İpek Yolu üzerinde geliyordu. Hatta M.S. 8-9. asırda Floransa ve Lion şehirlerindeki ipek dokuma sanayinin gelişmesine de yine bu yol neden oldu.⁶⁷⁶ Dünyanın birçok halklarına yeni yeni kültürleri tanıştıran Orta Asyalı konar-göçerlerin sonunda bazıları yerleştiler, diğerleri ise günümüze kadar konar-göçer olarak yaşamayı sürdürdüler.

Eski bozkır devletlerinde olduğu gibi Türk-Moğol Devletinin politikasında ticarete her zaman önem verilmiştir. Bunun sebebi ülkeyi daha zengin bir duruma getirmek ve halkın rahat yaşamasını sağlamaktır.

Orta Asya tarihine baktığımızda, Oğuzlar ile komşu İslâm kavimleri arasında canlı bir ticarî faaliyetin mevcut olduğu görülüyor. Oğuz yurdundan geçen en mühim ticaret yolu Harezm'den İtil bölgesine giden yol idi. Coğrafyacılar müştereken, Oğuzlar tâcirlerinin çok olduğunu belirtiyorlar. İbn Fazlan, 5000 kişilik muazzam bir kervan içinde Oğuz yurdundan geçmişti. Oğuzların başlıca ticaret malı koyun idi.⁶⁷⁷ Bununla birlikte bozkır halklarının ticaret yapmak istekli olsalar da zaman zaman yerleşik kültürü temsil eden devlet yöneticiler tarafından ticaretin engellendiği bilinmektedir.

⁶⁷⁶ L.Tülbasiyeva, **Kazakların Yaşam Estetiği**, Ankara 2004, s.35.

⁶⁷⁷ F.Sümer, **Oğuzlar** (Türkmenler), Ankara 1967, s.42.

Ticaret her zaman serbest olsaydı, belli savaşlar daha az olurdu. Bu sebeple bölgedeki konar-göçerler binlerce yıllık tarihleri boyunca genellikle yerleşik devletlerle münasebette oldular.⁶⁷⁸

Bozkır halkları ellerindeki fazlaca istihsal ettikleri et, süt, deri gibi ürünleri vererek, yerleşiklilerden buğday, işlenmiş sanat ürünleri, kap-kacak vs. alıyordu. Kısacası ticaretin asıl amacı ellerindeki fazlaları verip az olanları almak idi. Eski topluluklar ve devletler de ticaretin büyük ölçüde “değiş-tokuş” esasına⁶⁷⁹ dayandığı gerçektir. Ticaret konar-göçer için önemsiz idi. Çünkü aldıkları şeyler onlar için zarurî eşyalardı.

Dolayısıyla malların satılması için pazarlar ortaya çıktı. İlk serbest ticaret pazarı, Asya Hun Devleti ile Çin arasında kuruldu. Çoğunlukla Çin’e ait sınır şehirlerinde bu ticaret işleri gerçekleşirdi. Türk-Moğol Devleti kurulmadan önce Orta Çağ döneminde Harezm ülkesi Aral Gölünden Amu Derya’ya kadar uzanan önemli bir ticaret merkeziydi.⁶⁸⁰ Zaten bu bozkırlarının daha çok Türklerle meskun olan batı bölgeleri, doğusundan daha zengin ve verimli idi.

13. yüzyılda Orta Asya’daki şehirlerin durumlarına baktığımızda Tirmiz’den sabun, Buhara’da yumuşak kumaşlar, seccadeler, örtüler, bakır kandiller, ticarete önemli iken Harezm’den ise şunlar ihraç edilirdi; yaş ve çok miktarda kuru üzüm, badem tatlısı, susam, kumaşlar, halılar, battaniyelik kumaşlar, hediyelik dibalar, mülham kumaşından yapılmış örtüler vs, Semerkant’tan gümüş rengine kumaşlar,

⁶⁷⁸ A.Gündoğdu, “Bozkırın Egemenlik Anlayışı”, **Kafalı Armağanı**, Ankara 2004, s.135-136.

⁶⁷⁹ S.Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt III, Ankara 2002, s.27.

⁶⁸⁰ N.Devlet, **Empire in Eurasia**, İstanbul 2002, s.33.

büyük bakır kaplar, zarif kadehler, çadırlar, üzengiler, at başlıkları, kayışlar vs. Ayrıca Fergana ve İsficab kılıçları, bakır, demir silahları; Talas'tan keçi derisi, Türkistan atları vs. pek çok mal satılırdı.⁶⁸¹ Bütün bunlar Orta Asya'nın eskiden biri zengin bir bölge olduğunun, konar-göçerin dışında sanayi ve şehirleşme bakımından bu zenginliğinin kat kat arttığını gösterir.

Maveraüünehir gibi bölgeler o kadar zengindi ki başka memleketlerin mallarına hiç muhtaç olmadığı⁶⁸² gerçektir. Bu durumu göze alarak Cengiz Han, Harezmsah Devleti ile dostluk ilişkisi kurmak istiyordu. Cengiz Han, Pekin'i zaptettiği sıralarda Harezşahlardan Bahaeddin Razi başta olmak üzere elçiler gelmişlerdi.⁶⁸³ Ardından Cengiz Han tarafından 450 kişiden oluşan hem elçilik heyet hem de tüccarların gönderildiği bilinmektedir. Harezmîlilerin ticaretten çok istifade ettikleri de bilinmektedir.⁶⁸⁴ Cengiz Han devletinin gelişmesi için ticaretin önemli olduğunu bunun sadece Çinlilerle değil Orta Asya Türkleriyle yapılan ticaretin geliştirmesi gerektiğinin farkındaydı.

Dolayısıyla eskiden beri bozkır kavimleri, büyük merkezî otoriteler altında oldukları zamanlarda, yollar üzerindeki denetim ve güvenliğini sağlayarak bu zenginliği gönüllerince tasarruf ettiler.⁶⁸⁵ Ögedey, Mengü ve Güyük'ün ticaret konusundaki politikaları aynı idi ve buna çok önem veriyorlardı. Cuveynî; “bir kadın, altın dolu bir

⁶⁸¹ V.V.Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Çev. H.D.Yıldız, Ankara 1990, s.255.

⁶⁸² Barthold, **a.g.e.**, s.254.

⁶⁸³ Barthold, **a.g.e.**, s.418.

⁶⁸⁴ Barthold, **a.g.e.**, s.255.

⁶⁸⁵ A.Gündoğdu, “Osmanlılar ve Dünya Ticareti: Osmanlıların Tarihsel Zenginliklerine Dönüş Projeler”, s.45; A.Gündoğdu, “The Ottomans and The World Trade: The Project For The Return to Historical Wealth”, **The Great Ottoman-Turkish Civilisation 2** (Economy and Society), Ankara 2000, s.60-64.

tepsiyi başının üzerinde tutarak hiç çekinmeden istediği yere götürebilirdi”⁶⁸⁶ diyerek dönemin ne kadar huzurlu bir süreç yaşadığını anlatmaktadır. Dolayısıyla ticaret her zaman, barış ve istikrarı aramıştır⁶⁸⁷ ve bunu sağlayan araç ise o çağlarda Türk-Moğol Devleti olmuştur. Buna bağlı olarak Türk-Moğol Devleti geniş bir coğrafyada ticaret gerçekleştirmiştir.

Ancak iç karşılıklıklar sırasında ticaretin sıkıntıya uğradığı devirler de oluyordu. Her şey rağmen İpek Yoluna büyük önem veriliyor kapanmamasına çalışılıyordu.

Çin kaynaklar ve Latin-Grek yazarlarının eserlere bakılırsa İpek Yoluyla ilgili bilgilerin M.önceki çağlara kadar gittiğini söylebiliriz. İpek yolu konar-göçerler ve şehir insanları açısından zenginlik kaynağının aracı idi. İnsanlık tarihinde İpek Yolunun ortaya çıkmasıyla insanların en kıymetli ürünleri, eşyaları bu yollardan götürülerek satılıyordu.

Türk-Moğol Devleti kurulmadan az evvel 13. yüzyılda Orta Asya’da Aral Gölünden Amu Derya Nehrine kadar geniş bir yerde Harezm Devleti hem siyasi hem de ticaret merkezi olarak hüküm sürüyordu. Bu yüzden kaynaklarda Harezmşahlarının zenglikleri hakkında pek çok şey söylenir.

Ticaretin genişlemesi ve gelişmesi İpek Yoluna bağlı olduğu gibi, İpek Yolunun da güvenli olması dönemin siyasi durumundan önemli ölçüde etkileniyordu. Devletler arasındaki savaş veya karışıklıklar İpek Yolun geçiş yerlerinin de değişmesine neden oluyordu.

⁶⁸⁶ Alaaeddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, Cilt I, Çev. M.Öztürk, II. Baskı, Ankara 1999, s.242.

⁶⁸⁷ Gündoğdu, **a.g.m.**, s.132.

Türk-Moğol Devleti'nin kurulduğu sıralarda İpek Yolu Şensi'de (Şanksi) Singan-fu'dan (Şian) hareket eder, Lan-Çu (Lanzhu), Kan-Çu (Ganzu) ve Su-Çu'dan geçerdi. Bu son şehirde Taklamakan Çölü'nü dönmek üzere yol ikiye ayrılırdı. Yer yer ender kuyularla bezenmiş zorlu bir bölgeden sonra kuzeyden Turfan, Kuça, Aksu ve Kaşgar'dan geçer, Hami'ye varırdı.⁶⁸⁸ İpek Yolu Orta Asya'nın şehirlerinden geçmekte olduğundan onların arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerinin devamlılığını korurdu. Ayrıca Türk-Moğol Devletinin ortaya çıkması 13. yüzyıldaki Asya ve Avrupa'nın arasındaki ticaret ilişkilerinin genişlemesine yol açtı.

13. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar, İpek Yolu ticaretinde söz sahibi oldular. Tebriz ve Sultaniye'yi idarî bir merkez kabul eden İlhanlı yönetimi, Şâhrâh-ı Garbî ve Şâhrâh-ı Şarkî olarak isimlendirilen yol ile Doğu-Batı ticaretine ek bir güzergâh kazandırdılar.⁶⁸⁹ Böylece İran İlhanîleriyle Cenevizler, Deşti-Kıpçak Moğollar ile Venedikliler sıkı temasta bulundular.⁶⁹⁰

Dünyadaki deniz yollarının sürekli kullanılmadığı bu dönemlerde İpek Yolu Avrupa ve Asya'daki ticaretlerin can damarı gibiydi.

Batıda Hint Okyanusu ve Akdeniz, doğuda Çin ve Japonya arasındaki başlıca deniz yolları üzerinde bulunan Güney doğu Asya, uzun bir süre altın, kalay, fildişi, abanoz ve tik ağaçlarıyla değiştirilmek üzere Venedik (cam eşya ve yün) ve Hindistan (dokuma ve cam eşya) mallarının gemilerle taşındığı bir bölge oldu. Bu ticari faaliyetler 14. ve 15. yüzyıllarda tüm merkezi Asya karası üzerindeki ticaret yolunun

⁶⁸⁸ J.P.Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev. A.Kazancıgil, A.Bereket, İstanbul 2001, s.451.

⁶⁸⁹ B.Pamuk, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXII, Sayı 2, Bornova-İzmir 2007, s.128.

⁶⁹⁰ Z.V.Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, Cilt 1, İstanbul 1931, s.16.

ökmesiyle önemli ölçüde arttı. Ayrıca Güney doğu Asya biber, karanfil kâfuru ve Hindistan cevizi gibi çeşitli baharatların da en önemli kaynak alanını oluşturuyordu. Böylece bölge önemli bir ‘ticari buluşma yeri niteliğini taşıyordu.’⁶⁹¹ Netice itibariyle zaman içerisinde İpek Yoluna bir alternatif olarak Deniz Yolu da ortaya çıktı.

İpek Yolu aynı zamanda kültürler arasında bir köprü niteliği taşıması açısından da oldukça önemlidir. Hem daha çok karada giden İpek Yolu, hem de Hindistan’dan Fransa’ya kadar uzanan Deniz Yolu ticaret güzergâhı Hollanda ve Portekiz gibi pek çok ülkelerin yeni sömürge kazanması ve zenginleşmesine aracılık etti. Ticaretin ne kadar büyük yapabildiğini o tarihte insanlar öğrenmişlerdi. ‘Deniz yol’un ticaret genişlemesinden dolayı dünya’da deniz yollara önem vermiş zengin ülkeler ortaya çıktılar. Hollanda ve Portekizlileri onun bir örneğidir.

3.1.ğ. Maliye

Kaynaklara baktığımızda Orta Asya’da 13-15. yüzyıllara kadar çok çeşitli paraların kullanıldığı bilinmektedir. Türk-Moğol Devletinin kurulması İpek Yolunun genişlemesine yol açtığı gibi paranın da değerini değiştirdi. Cengiz’den Timur’a kadar maliye işlerinde Cengiz Yasası önemli bir konumda idi.

Türk-Moğol Devleti dönemindeki vezirler maliye konusunda önemli bir mevkiye sahip idiler. Onlar maliye konusunda idari işlerde devletin gelir – gider ve bütün vergi kayıtlarını tutuyorlardı.

⁶⁹¹ N.A.Timor, **Güneydoğu Asya**, İstanbul 2002, s.26.

Ayrıca Timur dönemindeki konar-göçer devlet geleneğinde olduğu gibi devlet işlerinde İlhanlılarda da en önemli unsuru vezirler ve divân-ı mal olduğunu söylebiliriz.⁶⁹² Onlar tarımın teşviki, imar faaliyetleri gibi görevlerin yanı sıra devletin bütün malî kayıtlarını bilen ve kontrol eden memurlar olması nedeniyle hiç de azımsanamayacak bir güce sahiptiler.⁶⁹³ Fakat hükümdardan sonra gelen teşri ve tevkii yetkileri olan güçlü vezîrler değillerdi.

Vezîrler eğer zimmete para geçirir ve rüşvet alma gibi davranışlarda bulunurlarsa soruşturmaya uğrarlar ve hazineye büyük miktar ceza ödemeye mahkum olurlardı.⁶⁹⁴ Bunun aksine devlete iyi hizmette bulunanlara hediyeler ve suyuğul verildi.

Konar-göçer olan Türkler ve Moğollar paradan da çok yararlanıyorlardı. Bununlar beraber eski Türk devletlerinde para kullanımının ne zamanlar başladığını belirlemek için kesin bir şey söylemiyoruz. Ama Hunlardan itibaren yapılan arkeolojik araştırmalarda Türklerin Çin ve İran paralarına benzer sikkeler kullandıkları gerçektir. Zaman zaman çin paralarının kenarlarına kendi isimlerini kazıyarak, onlardan yararlanıyorlardı. Bazen üzerinde kağan tamgası da olan kâğıt ve ipek paraların da tedavülde olduğu anlaşıyor. Kök Türk çağında madeni paraya “yarmak” denmiştir. Özellikle Çu Nehri vadisinde yapılan kazılarda eski Türgişlere ait bol miktarda paraya rastlanıldı. Şu veya bu şekilde para kullanımı Uygurlarda da vardı. Kaşgarlı Mahmut eserinde “kamdu” kelimesini izah ederken “dört arşın boyunda, bir karış eninde bez parçasıdır ki, üzerine Uygur hanının mührü basılıp, alışverişte para yerine kullanılır. Bu

⁶⁹² H.Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular** (1360-1506), İstanbul 2007, s.289.

⁶⁹³ H.Alan, “Timurlularda Vezîrlik Müessesesi”, **XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, Ankara 2005, s.106.

⁶⁹⁴ Alan, **Timurlularda Vezîrlik ...**, s.102-103.

kez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür vurulurdu”⁶⁹⁵ diyor. Moğollar arasında, para karşılığı olarak kullanılabilen pek kumaş parçalarına kadak yani “çivi” denilmesi, çok önemlidir. Çünkü bu, 409.5 gramlık, Semerkant miskalinin yüz misli olan bir ölçünün ismidir ki Kıpçak bozkırlarında Edil Bulgarlarında da kullanılmıştır. Bu ölçüye kadak denilmesi “bezman” denilen terazinin üstünde çivi ile işaretlenen noktalarından olsa gerek. Kadak kumaş parçası, bidayette 454 gramlık gümüş külçesinin muadili ve iki sumun mukabili olarak kullanılmıştır.⁶⁹⁶

Türk-Moğol Devletin döneminde Cengiz Han’dan başlayarak gümüş para sikkeler de kullanılmıştır. Ayrıca Rubruk; “Hitay’da diğer para da pamuktan bir yapraktır. Bir el büyüklüğünde olup, üzerinde satırlar ve Mengü’nün mührü basılıdır. Hitay halkı, ressamın kullandıkları gibi bir fırça ile yazarlar. Bir resme birçok harfler yazarlar ve bunlar ya bir kelime ya da bir cümleyi ifade eder”⁶⁹⁷ der.

Moğollarda kâğıt para Cengiz Han’ın ölümünden 9 yıl sonra 1236 yılında oğlu Ögedey Han zamanında tedavüle çıkarıldı. Kubilay Yuan Devletini kurduktan sonra Çin’in ekonomik durumuna değerlendirerek bazı önlemler almakla birlikte resmi olarak kâğıt paraları da kullanmaya başladı.

Anadolu’da Hülâgû zamanında Moğol sikkeleri darbedildi. Buradaki maden ocakları İlhanlıların inhisarına alındı. Bu ülkede Moğol iktisadî sistemleri ancak 1277 senesinde, Abaka Han’ın Mısır seferinden itibaren tatbik edilmiştir.⁶⁹⁸ Ayrıca, Çince ismiyle “Çao” denilen kâğıt para, 1294 yılında denenmiş ise de netice alınamamıştır.

⁶⁹⁵ Gömeç, **Türklerin...**, s. 28.

⁶⁹⁶ Z.V.Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cild I, III. Baskı, İstanbul 1981, s.126.

⁶⁹⁷ Rubruk, **a.g.e.**, s.100-101.

⁶⁹⁸ Z.V.Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, Cilt 1, İstanbul 1931, s.18.

Söz edilen dönemde 2274 gram (2 kilo 274 gr) ağırlığında Türkçe yastuk, Farsça balış debilen altın ve gümüş külçeler kullanılıyordu. Bunlar, eski Kök Türk Tokuz Oğuz, Uygur, ve Karahanlılar zamanında hâkim olan bir para sisteminin devamını gösteren bakiyelerdir.⁶⁹⁹

Mesela, Çağatay hanlarından Kebek (1318-1326) kendi adıyla para bastırmıştı. Altın Orda Hanlığı yoluyla Rus para birimlerinden “kopek”e de bu adın izafe edildiği söylenmiştir. İlhanlılarda altın ve gümüşten yapılmış paraların kullanıldığına dair belgeler mevcuttur. Hatta İlhanlı döneminde maliye ile ilgili olarak İlhanlı Gazan’ın (1296-97) yaptığı reform dikkat çekmektedir.

Bu reformun ana amacı yeni bir para sistemi oluşturmak değil, devamlı olarak düşen paraların ayar ve ağırlığını kontrol altına almaktır. Bunun için para basma hakkına sahip olan Rum (Anadolu), Küçük Arministan, Gürcistan, Mardin ve Fars gibi yörelerin sikkelerini de ortadan kaldırıp, tek tip, daha doğrusu merkezden belirlenen tip ve ayarda sikkeler basmaya gidildi. Hatta Ebu Sa’id döneminde kalıplar zaman zaman merkezden yani Tabriz’den gönderiliyordu.⁷⁰⁰

Genel olarak baktığımızda İlhanlı döneminde “Moğol hâkimiyeti İran ve Anadolu’nun iktisaden yükselmesine, zenginleşmesine sebep olmuştur. Bunu o zamanın maliyetine ait kuyudat ve bütçelerle isbat edebiliyoruz. Moğollardan evvel İran ve Anadolu’da iktisadî anarşi hâkimdi. Her yerin ayrı parası, ayrı vergi sistemleri vardı. Gittikçe kuvvetlenen malî buhran devri geçiriliyordu. Ticaretin inkişafına engel

⁶⁹⁹ A.Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi - I Kuruluş Devri**, Kayseri 1994, s.158.

⁷⁰⁰ Ö.Diler, **İlhanlar** (İran Moğollarının Sikkeleri), İstanbul 2006, s.21.

olan bu durum Moğol devrinde ortadan kaldırılıp bir para sistemi, bir vergi usulü, her yerde aynı ticaret kanunları ve malî sistem hâkim oldu.⁷⁰¹

Timur döneminde paralar Suyurgatmış ve Mahmud Han adına darp ettirilirdi. Kendisi bu paralarda Emir Timur Güregen olarak anıldı.⁷⁰²

Timur Devletinden sonra ortak paraların kullılmaması ve İpek Yolunun önemine kaybetmesi, sözü edilen bölgelerin fakirleşmesine yol açmıştır.⁷⁰³ Günümüzdeki Moğolistan coğrafyasında Yuanlılardan sonraki 14-15. yüzyıllardaki Moğolların maliye durumları konusunda pek belgelere rastlanmıyor.

Türk-Moğol Devleti günden güne büyümekte olduğundan halk için genel bir politika ve vergi sistemi gerekiyordu. Türk-Moğollar da vergi sistemi devletin kurulduğundan beri var oldu. Çünkü merkezi bir devletin bayrak altında birleşmesi onun bir vergi sistemine tabi tutulması demek idi.

Cengiz Han döneminde halktan “kopçur” adlı bir vergi toplandığını biliyoruz. Fakat bu vergi düzenli bir vergi mi yoksa hanın ihtiyacına göre mi bu pek belli değildir. Türk-Moğol Devletine tabi olan ülkelerinin halkları vergi ve haraç ödemeye mecburdu.

Cengiz Han (1162-1227) döneminde vergiler çok çeşit değildi. Tarih-i Cihan Güşa’da; “Posta menzillerinin ihtiyaçlarını karşılamak için ayrıca halktan kobçur adı

⁷⁰¹ Togan, **a.g.m.**, s.15.

⁷⁰² Alan, **a.g.e.**, s.269.

⁷⁰³ Orta Asya’nın fakirleşmesinin esas nedeni Rusya ve Mancu Çinliler tarafından sömürgecilik politikasına maruz kalmaktan kaynaklanmaktadır.

altında başka vergi alınırdı”.⁷⁰⁴ Cengiz Han’ın vergi sistemi temel olarak ele alınıp Ögedey Han döneminde daha da geliştirildiği bilinmektedir.

Vergi meselesi, Moğol tarihinde önemli bir yer tutmakta olup, merkeze bağlı tâbi devletlerin de hususi vergi memurları vardı. Bunlardan Ögedey’in yanında Külbolad, Batu’nun yanında Nosal ve Çağatay’ın yanında da Kızıl-Buga’yı sayabiliriz. Vergi işlerinden Doğu’da Mahmud Yalavaç, batıda ise Argun Aka⁷⁰⁵ sorumluydu.

Mahmud Yalavaç’ın Orta Asya’ya getirdiği sisteme göre, yetişkin erkeklerden kelle vergisi (kobçur) alınıyordu, Ayrıca tarım vergisi (kalan), ticari vergiler (tamğa) ve tekeller, bir de olağanüstü vergiler (tağar) vardı.⁷⁰⁶ Belgelere göre, kobçur’un daha çok han tarafından istediği zaman halktan çıkarılan ve belli bir zamanda alınacak gibi kuralların olmadığı görülmektedir.

Ögedey Han vergi sistemini daha çok resmi hale getirerek düzenlemişti. Güyük ve Mengü Han’dan sonra Yuan Devleti kurulur kurulmaz yeniden şehir halklarına uygun olarak yeni sistem oluşturuldu. Kuzey Çin’deki vergi sistem güneydekinden farklıydı. Kuzey’de vergi sistemi oturmuş durumunda idi. Bu sistem aileyi bir vergi mükellefi birimi olarak kabul ediliyordu. Uygulamada farklılaşmalar oluyor idiyse de genel olarak herkesten alınan vergi eşitti. Peng Da Ya ve Xiu Ting’in aktardıklarına göre, Çin memleketindeki kuyumcu zanaatkârlar hariç herkesten erkek kadın fark etmeksizin vergi alınır. Buna göre, şehirli olan her kişiden yıllık 25 *liang*⁷⁰⁷ top ipek;

⁷⁰⁴ Cüveynî, **a.g.e.**, s.92.

⁷⁰⁵ Yuvalı, **a.g.e.**, s.41; Cüveyni, **a.g.e.**, s.421.

⁷⁰⁶ Findley, **a.g.e.**, s.105.

⁷⁰⁷ 25 liang 1.25 kg ile denk olunmaktadır.

sığır ve koyunu olanlardan ise 50 *liang*⁷⁰⁸ ipek vergi olarak toplanır. Köylü çiftçilerden adam başı 100 *liang*⁷⁰⁹ top ipek; pirinçten elde ettikleri miktara bakmaksızın da aile başı 4 *dan*⁷¹⁰ pirinç vergi alırlar. Çeşitli yolların gemici ve nakliyetçilerinden de her yıl 20.000 *ting*, yani kundak gümüşü vergi olarak⁷¹¹ toplanıyordu.

Bu uygulama, Kitan ve Cürcenlerin askeri ihtiyaçlarını karşılamak için ihtiyaçları olan basit bir sistemdi. Güneyde, Song dönemi uygulamasını sürdürerek alman toprağın vergisi arazinin büyüklüğüne göre dönüm başına saptanmıştı. Yine Song döneminin bir devamı olarak Kubilay han yararlık gösteren 150'den fazla prens, prenses ve subayına bazı arazilerin vergisini yıllık gelir olarak tahsis etmişti. Bu tımar sahipleri temsilcilerini yerel hükümette gözlemci olarak bulundurabilirlerdi. Ama araziye mülk edinmek veya köylüleri köle yapmak hakları yoktu. Bu tımarların büyüklüğü 100.000 çiftçi aileden birkaç aileye kadar değişebiliyordu ve bu çiftlikler vergi sistemini alt-üst ediyordu.⁷¹²

Mengü Han döneminde pek çok ülke ve halklardan devlet adına vergi toplanırdı. Bu vergiler de çeşitlik göstermekte olup halkların yaşam tarzına göre alınıyordu. Rubruk, Küçük Bulgarya ve Svolenya gibi ülkeler Moğollara vergi olarak “her evden birer balta ve henüz işlenmemiş ham demirin hepsini”⁷¹³ verirdi diyor. Moğolların vergi olarak demir alması Mengü'den sonra kurulan Yuan Devletinde sık uygulanmış, Çinlilerin demir bulundurulması yasaklanmış idi. Bunun sebebi devlete

⁷⁰⁸ 50 *liang* 2.5 kg ile denk olunmaktadır.

⁷⁰⁹ 100 *liang* 5.0 kg ile denk olunmaktadır.

⁷¹⁰ 4 *dan* 200 kg ile denk olunmaktadır.

⁷¹¹ Peng Day Ya., Xiu Ting, **a.g.e.**, s.125.

⁷¹² R.Huang, **Çin Tarihi**, Çev. A.Sönmez, İstanbul 2007, s.186.

⁷¹³ Rubruk, **a.g.e.**, s.29.

karşı herhangi bir isyana karşı tedbirli olmak ve silah yapılmaması içindi. Bilindiği gibi Ruslar da 16. yüzyıldan itibaren ele geçirdiği Türk yurtlarında böyle bir uygulanmayı gitmişlerdi.

Kağıt üzerinde Yuan zamanında toplanan vergiler daha önceki dönemlerde, özellikle Güney Song Hanedanı döneminde alınan vergilerden daha azdı. Song Hanedanı'nı ortadan kaldırma seferbirliği sırasında Kubilay Han bütün ek vergi iptal edip, sadece temel vergileri toplayacağını söylemişti.⁷¹⁴ Dolayısıyla Yuan Devleti kurulduğu dönemde halk için fazla vergi yükü yoktu. Bu yüzden Yuan Devleti çabuk toparlamış ve bütün Çin'e uzun bir süre boyunca hükmetmişti.

Kopçur, Çağatay Hanlığının topraklarında en yaygın olan vergi idi.⁷¹⁵ Bunlardan bir nevi gümrük vergisi olan “tamga vergisi”⁷¹⁶ Timur döneminde çok zikredilir.

Dolayısıyla bütün bu vergilerle beraber Türk-Moğol Devleti'nde devletin vergilerinin belirlenmesi, bölgelerden alınacak asker sayısını belirlemek gibi durumlardan dolayı nüfus sayımı yapıldı. Buna bağlı olarak Mengü Han zamanında bir nüfus sayımı yapılmasına emir buyurmuştu. Kaynaklara göre, 1255 tarihinde Mengü Han ve büyük komutan Batu komiser olarak, Argun'u, Tatar memleketlerine gönderdi. Bu suretle Tatar hakimiyeti altındaki ahâlinin nüfus sayımını gerçekleştirdi. Görevliler işlerini yapmak üzere bütün bu mıntıkaları dolaştılar. Kadınlar müstesna olmak üzere on yaşından yukarı her ferdi sayıp kaydettiler.⁷¹⁷ Böylece halktan vergi

⁷¹⁴ Huang, **a.g.e.**, s.187.

⁷¹⁵ M.Kafalı, **Çağatay Hanlığı** (1227-1345), Ankara 2005, s.55.

⁷¹⁶ Alan, **a.g.e.**, s.290.

⁷¹⁷ H.Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007, s.80.

alırken herşey kayıt altında tutabilecek ve tabii ki de daha çok para devlete kazandırılacaktı. Fakat yavaş yavaş dört tane ayrı devlet ortaya çıkınca genel vergi sistemi yerine devlet vergileri için de ayrı ayrı politikalar uygulanmaya başlanmıştı.

Timur döneminde alınan vergi bölgenin en önemli şehrinde toplanılır ve sonra Semerkant'a gönderilirdi. Sultaniye şehri de yakın çevredeki yerlerden gelen vergilerin toplandığı şehirlerden biriydi.⁷¹⁸ Onun döneminde devletin mali gelirleri açısından seferler sonuçdaki ganimetler önemli bir kale idi. Bunun dışında cizye, bac, haraç, avarız vergi türlerinin de bu iktisadi yapı içinde yeri vardır.⁷¹⁹ Ayrıca şunu da eklemeliyiz ki; İlhanlıların ilk dönemlerde seferlerin ganimetler bol olduğu dönemde askerler ücretli değildi. Fakat bu büyük seferler durunca ister istemez ücret ödenmeye başlandı.

3.1.h. Şehir

Orta Çağlarda Orta Asya şehirlerinin zenginliği dünyanın birçok halkları tarafından konuşuluyordu. Bu şehirler insanlar için en temel maddelerden biri su olduğu için sadece nehir kenarlarında⁷²⁰ kuruluyordu. Mısır'da Nil Nehri, Irak'da Dicle ve Fırat, Çin'de Sarı Irmak'ı gibi tarıma elverişli, yerleşmeye uygun coğrafyada şehirler kurulduğu gibi Orta Asya'da konar-göçerler tarafından yapılan görkemli şehirlerin Amu Derya ve Sır Derya havzasında ortaya çıkması tesadüf değildi. Mesela,

⁷¹⁸ J.Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında** (1394-1427), Çev. T.Akpınar, İstanbul 1995, s.77.

⁷¹⁹ Alan, **a.g.e.**, s.290.

⁷²⁰ L.N.Gumilev, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, Çev. D.A.Batur, II. Baskı, İstanbul 2006, s.52.

Orta Sır Derya kıyılarındaki şehir ve kalelerin çoğunun Kök Türk devrinde kurulduğu bilinmektedir.⁷²¹

Dolayısıyla 13-14. yüzyılın tarihine baktığımızda Türk-Moğol halklarının elleriyle kurulmuş Altın Orda'nın "Saray Berke", İlhanlıların Sultaniye gibi şehirlerinin dışında Orta Asya'da bulunan Semerkant, Buhara ve Hocend başta olmak üzere pek çok şehirler konar-göçerler açısından yaşam merkezi idi. Tabi ki bunların geçmişleri binlerce yıl evvelere kadar gitmekle beraber özellikle bu şehirler 12. yüzyılda Harezmşah Devleti döneminde parlak devirler yaşadı.

Cengiz Han'ın önderliğinde 1218 yılındaki Türk-Moğol ordusunun seferleri neticesinde Harezmşah Devletinin ortadan kaldırıldığını biliyoruz. Türk-Moğol Devletinin hâkimiyeti altına birçok Orta Asya şehri girdi. Bazı şehirler teslim olup vergi ödeyerek kurtulurdu bazıları ise Türk-Moğol ordusuna direnç göstererek savaştı. Sonuç olarak bütün Orta Asya'da, Türk-Moğol Devletinin hâkimiyeti kuruldu. Harezmşah Devleti yıkıldığından Türk-Moğol Devleti bütün Orta Asya'nın idaresini ele aldı ve kendi memurlarını buralara tayin ederek yönetmeye başladı.

Bununla birlikte Orta Asya şehirlerde bir düşüş, durgunluk çağı ve gelişme dönemi yaşamıştır. Burada Orta Asya şehirlerine kısaca değinmekte fayda olduğunu sanıyoruz. Bunların en ünlülerden biri Semerkant idi.

Cengiz Han, Semerkant'ın fethine kadar Buhara bölgesinin valiliğine Tuşa Baskak'ı tayin etmişti.

⁷²¹ E.Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul 2006, s.19.

Semerkant ele geçirildikten sonra Çağataylılar döneminde yeniden bölgedeki önemi arttı. Çağataylılardan sonra Timurlular döneminde de Semerkant en parlak bir devrini yaşadı. Timur uzun seferlerden elde edilen ganimetleri ve buralardan toplanan âlimleri, sanatkârları, ustaları Semerkant'ı görkemli hale getirmek için kullandı. Şehirde çeşitli binalar ve sulama kanalları açtırmış ve bununla tarımı da teşvik ettirdi.⁷²² Ayrıca Timur, şehirde mükemmel saraylar ve kaleler yapılmasını⁷²³ buyurdu. Bununla birlikte 1370'li yıllarda Semerkant'da Bağ Nakşi Cihan, Bağ-Baland ve Bağ-Şamal denilen güzel bahçeler de bulunuyordu. 1397 yılında Miranşah'ın kızı için Bağ-Beşiht'i, 1378 ve 1404 yılında da buna benzer bahçeler yapıldı.⁷²⁴ Bütün bunlar Timur'un başkenti Semerkant'ın daha da görkemli olması için idi. Böylece ihtişamlı bir hale gelen Semerkant'a, Uluğ Bey döneminde yeni bir rasathane yapıldı. Uluğ Bey ilmi çalışmalarını bu rasathane de gerçekleştiriyordu. Şehir günden güne ün ve şöhret kazanıyordu. Fakat Mirza Şahruh'un 1447 yılında ölmesiyle bölgede yeni bir taht mücadele dönemi başladı. Ancak Timur'den Uluğ bey'e kadar Orta Asya şehirlerinin parlak bir dönem geçirdiğini söylebiliriz.

Dönemin diğer bir meşhur şehri Buhara Ögedey Han döneminde Mahmut Yalavaç'ın usta ellerine bırakılınca, onun adalet miknatısı, oraya buraya dağılmış olan Buharalıları tekrar vatanlarına çekti. Yalavaç'ın üstün gayretleri sayesinde şehrin imar işleri büyük bir ilerleme gösterdi ve tarihinin en yüksek seviyesine çıktı. Kargaşa ve

⁷²² H.Alan, "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları", Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler, **Bilig Dergisi**, Sayı 30, 2004, s. 153.

⁷²³ Nizamüddin Şami, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.73.

⁷²⁴ İ.M.Muminov, **İstoriya Samarkanda**, Taşkent 1969, s.247.

savaşlarda boş bir arsa haline getirilen yer, büyük insanların ikâmet ettiği ve çok sayıda kimsenin barındığı bir yer oldu.⁷²⁵

Buhara'nın bu inkişafını Cüveynî şöyle anlatıyor; Allah'ın ihsanı ve feyzi, şevkat ve rahmet denizi, adaletin huzurun kaynağı olan Mahmud ve rahmet denizinin incisi olan Mes'ud'un dirayetli ellerinde Buhara şehri güneş gibi parlamaktadır. Nüfusunun kalabalık oluşu, âlim ve din büyüklerinin ve öğrencilerin fazlalığı, refah seviyesinin yüksekliği, kısaca her bakımından bugün hiçbir İslâm şehri ona eş olamaz. Hele orada inşa edilmiş olan iki ünlü ulu binanın dünyada eşi ve benzeri bulunamaz. Bunların bir Sorgaktani'nin inşa ettirdiği Han Medresesi; diğer ise Mes'udiye Medresesi'dir. Bunların her birinde binlerce öğrenci öğrenim görür. Ders veren hocalar, zamanlarının en büyük ve eşsiz âlimleridirler. Bugün Buhara halkının rahat ve huzuru artmış, omuzlarındaki ağır yükler kalkmıştır.⁷²⁶ Buradan Türk-Moğol Devleti'nin kurulmasıyla Orta Asya şehirlerinin kısa bir sürede eski zenginliğine ulaşmış olduklarını öğreniyoruz. Fakat diğer taraftan Çağataylıların iç karışıklıkları yüzünden de bazı şehirler tahrip olmuş ve zaman zaman halk zorluklar yaşamıştır.

Timurlular döneminde Şahruh Mirza Herat'ı, dünyanın en güzel gelişmiş yerlerinden biri haline getirmişti. Clavijo'nun seyahatnamesinde Semerkant, Buhara dışında Horasan'ın merkezi Herat'ın da zenginliği hakkında bolca söz eder.⁷²⁷

Türk-Moğol ordunun zapt etmesinden kısa bir süre sonra Amu Derya'da Harezm şehir nüfusunun arttığı, gelirleri ve refah düzeyleri yükseldiği⁷²⁸ bilinmektedir.

⁷²⁵ Cüveynî, **a.g.e.**, s.136; Bakınız, Ek Foto 3.

⁷²⁶ Cüveynî, **a.g.e.**, s.137.

⁷²⁷ Alan, **a.g.e.**, s.309.

⁷²⁸ Cüveynî, **a.g.e.**, s.150.

Harezmi hakkında 15. asırda İbn Battuta şöyle der; çölü geçtikten sonra Harezmi şehrine geldik. Bu şehir Türklerin en büyük, en bakımlı, en güzel şehirlerinden biridir. Temiz çarşıları, geniş caddeleri, büyük yapıları ve değerli sanat eserleri vardır. Halkı pek kalabalık olup, denizler gibi dalgalanır. Ayrıca Harezmi’de büyük bir hastahane vardır. Ben dünya ülkelerinde Harezmi halkı gibi ahlak sahibi, garipleri seven, ikramdan hoşlanan başka bir halk görmedim.⁷²⁹

Bununla birlikte Cengiz Han Orta Asya’nın birçok şehirlerini hakimiyet altına almasına rağmen Karakorum Moğolların kurduğu bir merkezi başkent-şehir olarak devam etti. Yurt dışından el sanatçıları getirerek, şehrin görkemli olması için çalıştı. Bunun bir delili olarak Karakorum’da bugün hala kalıntılar duran büyük bir saray ve “Gümüş ağaç” şeklinde bir heykelin yapıldığını kaynaklardan öğreniyoruz. Söz konusu dönemde Karakorum’da Hristiyanlığın, İslamiyet ve Budizm’in on iki tane ibadet hanesi bulunuyordu.

Geçmiş Hunlara kadar giden Karakorum şehri Cengiz Han döneminde yeniden inşa edilmesi ile Ögedey, Güyük ve Mengü Hanların Çağından daha görkemli hale gelmiştir. Sonradan Kubilay Han’ın devletin merkezini Çin’e çekmesiyle, bu şehir 1260’lardan başlayarak yavaş yavaş siyasi rolünü kaybetmiş, ekonomik olarak merkezlikten çıkmıştır.

Bütün bunlar bir yana Türkler ve Moğollar arasında hanın oturduğu çadırı “Orda” (Otug) deniliyordu ki sonradan bu kelimeye şehir ve başkent anlamları da yüklenmiştir. Şehir veya surlu çevrili yer anlamına gelen Türkçe balık veya Sogdca

⁷²⁹ İbn Battuta, **a.g.e.**, s.118-119; V.Tiesenhausen, **Sbornik Materyalov, Otnosyashysya k İstorii Zolotoi Ordi**, Cilt I, Sanktpeterburg 1884, s.308-309.

kent kelimelerinin eklenmesiyle Ordu-balık ya da Ordu-kent isimler verilen şehirler de bulunuyordu.⁷³⁰

Genel olarak 13-15. yüzyıldaki Orta Asya'nın şehir gelişmelerine baktığımızda dönemin siyasi durumu ile bağlı olarak yükseliş ve düşüş yaşadığını görüyoruz. Harezmşahlar Devleti gibi büyük bir devletten sonra bu bölgede Türk-Moğol Devleti'nin hakimiyet kurması önemli bir etki yaratmış, şehirlerin canlı kalması ve İpek Yolu'nun sürekliliğini koruması açıdan da önemli bir zemin oluşturmuştu. Timur Devletinin bu durumu devam ettirdiği açıktır.

⁷³⁰ Esin, **a.g.e.**, s.25.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.2. KONAR-GÖÇERLERİN KÜLTÜREL HAYATI

3.2.a. Din ve İnanç

Cengiz Han'ın döneminde bütün dinlere aynı davranılıyordu. Fakat Moğollar arasında hala eski Kök Tengri inancı ve bugün Şamanizm denilen itikat gücünü koruyordu. Cengiz Han tahta geçtiğinde kendisinin Tanrı tarafından dünyaya yönetmek üzere gönderildiğine inanıyordu. Eski Moğollar Kök Tanrı'ya Tanrı veya Khormusta⁷³¹ derlerdi. Kormus Budizm yoluyla geçmiş olmalıdır.

Ülke sınırları içinde pekçok milletten ve dinden insan olduğu için Türk-Moğol Devletinin dinî politikası ilk başta bütün inançlara eşit olarak davranmaya gerektirmiştir.

13. yüzyılın Moğollarının dini konusunda Cüveynî; hangi dinden olurlarsa olsunlar âlimlere ve din adamlarına iyi davranır, onlar her zaman yüceltilirdi. Bunu Yüce Tanrı'ya karşı bir görev bilirlerdi. Müslümanlara saygı gösterdiği gibi Putperestlere (Budistler) ve Hristiyanlara da saygılı davranılırdı. Cengiz Hanın çocuklarının ve torunlarının bazıları İslâmiyeti, bazıları Hristiyanlığı bazıları Putperestliği seçtiler, bazıları da hiçbir dine girmeyerek atalarının yolundan gittiler⁷³² der. Burada bozkır halklarının din ve düşünce özgürlüğüne karşı sergilediği net tavrı

⁷³¹ D.Banzarov Farsça "Ormuzd"dan Moğolca'ya "Khormusta" olarak geçtiği iddia etmektedir. Bakınız, D.Banzarov, "The Black Faith, or Shamanism Among the Mongols", **Mongolian Studies, Journal of Mongolia Society**, Çev. Nattier and John R.Krueger, Volume VII, Bloomington 1981-82, s.61.

⁷³² Cüveynî, **a.g.e.**, s.87.

görebiliriz. Gündelik hayatta ne kadar hareketli özgür iseler de düşüncelerinde mutlaka görüş ayrılık bulunur, özgürlüğe de saygı duyarlardı.

Coğrafi açıdan baktığımızda Moğolistan'da 13. Yüzyılın birinci yarısında Şamanizmin etkin bir durumda olduğu Nestüri Hristiyanlığın da yaygın olduğu gerçektir. Selenge, Kerulen ve Togla bölgelerinde yaşayan Kereyit'lerin Hristiyanlığa sıkıca bağlı kaldıkları bilinmektedir.

Türk-Moğol Devletinin hâkim olduğu geniş bir sahada pek çok etniğin bir arada yaşamakta olması onun dini açıdan da çeşitlik göstermesine neden oldu. Türk-Moğol Devletinin ilk devirlerine baktığımızda devletin yüksek tabakasında ilk başta Kök Tanrı inancı hakim idi.

Fakat 13. Asra geldiğinde bu dinin içine pekçok itihat unsurlar girdiğinden aslı durumunu yitirdiğinden ıslah edilmesi zaruri hale gelmişti. Zaman için de Kök Tanrı inancı şamanist geleneklerin istilasına uğradı ve bugünkü vaziyet ortaya çıktı. Dolayısıyla Budizm, İslâmiyet, Hristiyan, Museviği bilmeden zamanımızdaki Şamanizm anlamak mümkün değildir.

Özellikle Uygur Türklerin inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan Budizm 13-15. asırlarda Moğolları da etkiledi. Ancak Türklerin Burkan dedikleri Buda'nın düşünceleri Orta Asya coğrafyasında başka başka uygulandı.

Moğollar da buna benzer şekilde Buda'ya “Burkan/Burkan” demeyi tercih ettiler.

Moğolların Budizmle tanışmaları 1206 yılında Çin'e yapmış oldukları sefer sonucundadır. Cengiz Han'ın din adamlarını desteklemesi, vergiden muaf tutulmaları

özellikle Taosist rahip Çang-çuen'in Cengiz Han katında itibar görmesi ve 1223 fermanıyla ona büyük ayrıcalıklar tanınması, Budist Lamaların dikkatini çekmiş ve onlar Moğollar arasında bu dinin hızla yayılması için çaba sarf etmişlerdir.⁷³³ Yuan sülalesinden gelenler, Kuzey Çin ve Moğolistan coğrafyasında yaşayanlar çoğunlukla budizm etkisinde kaldılar. Bu durum Moğolların Budizm duyulan saygısını artırdıysa da, 17. yüzyılın ikinci yarıya kadar Şamanizm olarak bilinen eski inançları olan sevgiyi azaltmamıştı.

Yine de Şamanizm, diğer yüksek dinlerin rekabetine dayanamadı. Çin'deki Moğollar Budist oldular.⁷³⁴

Böylece Moğolların bazıları dinlerini değiştirdiler. Mesela onlardan biri olan Naymanlar ve Kerayitler Nesturî Hristiyan, Kubilay'ın Moğolları Tibet ve özellikle Uygur vesayetinde Budist oldular. Fakat Kubilay Han'ın Budist olup olmadığı şüphelidir. Onun annesi her ne kadar Hristiyan ise de, Kubilay hem Budizm'e hem de Hristiyanlığı yakınlık gösteriyor idi. Ancak kendisi herhalde Şamanistti.

Kubilay'ın hastalandığında din adamlarıyla beraber yanında çok sayıda Şamanın bulunması ve eski geleneklere göre defin, cenaze töreni ve ayinlerin yapılması onun Şamanist olarak öldüğü izlenimini vermektedir.⁷³⁵

Bununla birlikte bir bütün olarak Moğollar atalarının dinlerine inanmaya devam ettiler ve diğer dinlere uzun süre şüpheyile yaklaştıkları gerçektir. Oralara giden ilk Avrupalı seyyahların gözlemleri Moğolların, münecimlerin hemen her şey hakkındaki

⁷³³ M.Akkuş, **İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri**, SÜ, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Konya 2011, s.63.

⁷³⁴ V.V.Eberhard, **Çin Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2007, s.263.

⁷³⁵ Akkuş, **a.g.t.**, s.65.

öngörülerine ne kadar bağlı olduklarını ortaya koymuştu. Ancak Marco Polo'nun zamanından sonra büyük kaganlığın Moğolları gayrî resmi ve gönüllü olarak çoğunlukla Tibet kaynaklı Budizm'i kabul ettiler.⁷³⁶ Fakat bu durum devletin yüksek tabakasında olanlar için geçerliydi diyebiliriz. Diğer taraftan Yuanlılarda Budizmin etkisi çok fazla olduğu halde İlhanlılar için bunu söylemek güçtür.

İlhanlılarda her dine eşit şekilde davranmaya devlet tarafından özen gösterilmiş ise de, zaman geçtikçe ister istemez İslamiyete kayıldığı gerçektir. Bu dönemde Anadolu'da Budist tapınakların yapıldığına dair iddialar da vardır. Hülegü ve onun oğlu Abaka çağında Budist rahipleri ve özellikle Tibet Lamaları ile fazlaca ilişki kurularak Budist mabetlerinin inşa ettirdiği ve buralara önem verildiği söylenilmektedir.⁷³⁷ Budistlerin varlığı bu topraklarda Abaka'dan sonra Argun ve Geyhatu döneminde de devam etti. Hristiyanlık, Gazan Han'ın tahta geçmesiyle bu topraklardan çekildiği bilinmektedir.

Bozkır halkları Şamanizmi ve Buddizmi yaşam tarzına göre çevirdiler.

Orta Asya'da Yusuf Has Hacip ve onun Kutadgu Biligi'nin ortaya çıktığı dönemden başlayarak, batı Türk toplulukları arasında İslamiyet hızla yayılmış, dini terminolojisi de kullanılmaya başlamıştır. Bu yüzden eski Türk dini artık İslamiyet ve diğer dinlerin içinde devam etmeye çalışılıyordu.⁷³⁸ Türklerin, ilk İslamiyete geçmesi ise 9. Asırda Orta Asya'dan batıya doğru hareketleri sırasında. Bu hareket neticesinde Türk kabileleri yavaş yavaş Batı Türkistan'da Arap emirleri, Tahirîler ve Samanîler tarafından idare olunan ülkelere yanaştılar. Bu memleketlere bilhassa Sır

⁷³⁶ C.I.Beckwith, **Empires of the Silk Road**, New Jersey 2009, s. 194.

⁷³⁷ B.Spuler, **İran Moğolları**, Çev. C.Köprülü, Ankara 1987, s.201; Akkuş, **a.g.t.**, s.66.

⁷³⁸ S.Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, II. Baskı, Ankara 2011, s.20.

Derya ve Zerefşan havzalarına yerleşerek İslâmiyeti kabul ettiler.⁷³⁹ Türklerin, İslâm dünyasının en güçlü lideri, bu büyük kültür ve medeniyetinin en büyük mimarları olarak çok şerefli bir şekilde bu câmiaya girmelerinden sonra⁷⁴⁰ İslâm uygarlığının ve yaşamasında pekçok yenilikler ortaya koydular.

Bunun yanı sıra Cengiz Han'dan başlayarak Müslümanlar devlete kabul edildi. Sadece Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın İslam dinine karşı tepki gösterdiğini kaynaklardan biliyoruz. Fakat bu sadece bir kişinin şahsi tavrı idi. Belli ki Ögedey, Güyük ve Mengü Han döneminde de bu durum devam ettiyse de⁷⁴¹ Türk-Moğol Devletinde ticaret işleri çoğunlukla Müslüman tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Mengü Han'ın yönetimi sırasında hiç kimse Müslümanlara ve özellikle de Hz.Muhammed'in dininin taraftarlarına laf söylemezdi.⁷⁴² Mengü Han, cemaat ve milletler arasında en fazla Müslümanlara saygı duyar ve ikramda bulunurdu. Hediye ve bağış konusunda onlara karşı eli açık davranır ve onların hakkını diğerlerinden daha iyi gözetirdi⁷⁴³ denilmesi ilginçtir. Belki de dönemin kaynakları devletin dini siyasetin değişim süreci geçirdikten sonra yazıldığı için devletin kuruluş döneminin din görüşünü iyimser olarak yorumlamıştır.

Türk-Moğol Devleti'nin son döneminde İslâmiyeti en çok önemseyenler İlhanlılar oldular. İlhanlıların Yakın Doğu coğrafyasındaki İslâmlaşma süreci üç aşamada gerçekleşen sosyal bir değişim hadisesi olarak değerlendirilebilir. Hülegü'nün

⁷³⁹ Togan, **a.g.e.**, s.75-76.

⁷⁴⁰ Z.Kitapçı, **Hilafet Ülkelerinde Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri**, Konya 2004, s.31-32.

⁷⁴¹ Cüveynî, **a.g.e.**, s.196-220.

⁷⁴² Cüveynî, **a.g.e.**, s.81.

⁷⁴³ Cüveynî, **a.g.e.**, s.481-482.

İran'a gelişinden Abâkâ'nın vefatına kadar geçen dönemde (1255-1282), Orta Asya ile bağlantıları gittikçe zayıflayan Moğollar'dan ancak küçük bir grup İslâmiyeti kabul etme yoluna gitmiştir. İkinci aşama; Abâkâ Han'ın vefatından sonra (1282) kendini hissettirmeye başlayan, ancak henüz Orta Asya geleneklerine bağlı bir neslin varlığı altında rûştünü tam olarak ortaya koyamayan ikinci neslin İslâmlaşmasıdır.⁷⁴⁴ Böylece Gazan ile birlikte İslâmiyeti kabul ettiği bildirilen ve sayıları yüz binlerle ifade edilen Moğollar İslamiyete geçtiler.⁷⁴⁵

Dini geçmişlerine baktığımızda Türklerle beraber batıya giden Moğollar, hem İslamlaşırken hem de Türkleşmişlerdir. Ayrıca 14. asırda Timurlular döneminde Orta Asya'nın, İslamiyetin bir merkezi haline gelmiş olduğu gerçektir. Orta Asya'dan Semerkant, Herat ve Buhara gibi şehirler İslamiyetin felsefe, mantık, fıkıh, usul-ı fıkıh ve edebiyat⁷⁴⁶ gibi alanlarında Şam ve Kahire'den daha üstün durumda bulunuyordu. Bu üstünlük Şahruh zamanında (1409-1447), 15. asır boyunca devam etti. Fakat Orta Asya'daki siyasi karışıklılıklar ilmin gelişmesinde engel oldu.

Kaynaklara baktığımızda 12. yüzyılda Hristiyanlık da Orta Asya halklarının bazılarında görülmekte idi. Bütün bu yayılmaların İpek yoluyla Çin'e kadar devam ettiği bilinmektedir. Hristiyanlık Asya topraklarında üç aşamada yayılmıştı. Birincisi M.S. 630-840; ikincisi M.S. 1000; üçüncüsü 1200-1350'li yıllar arasındadır. Kereyit,

⁷⁴⁴ O.G.Özgüdenli, **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları** (1295-1304), İstanbul 2009, s.101-102.

⁷⁴⁵ Özgüdenli, **a.g.e.**, s.101.

⁷⁴⁶ H.Alan, "Osmanlı-Timurlu İlmi Münasebetleri (Emir Temür Paneli)", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 405, Ankara 1997, s.20.

Nayman, Uygur, Merkit, Ongut’lar Hristiyanlığının Nesturian mesheblerindendiler.⁷⁴⁷ Yukarıda saydığımız halklar gibi birçok Moğol kavmi devletin kuruluşundan iki asır evvel bu dine girmişlerdi.⁷⁴⁸ Bunun en iyi bilenen örneği Kereyitlerdir. Türk-Moğol Devletinin ilk dönemin ele alan Carpini ve Rubruk’un seyahatnamelerinde Orta Asya Hristiyanlığı hakkında bolca bilgi, yaşayış tarzı ve diğer dinlere arasındaki çekişmelerine dair notlar vardır.⁷⁴⁹ Fakat Moğol Hristiyanlığı daha çok yüzeysel iken Öngütler de daha gelişmiş bir düzey söz konusuydu.⁷⁵⁰

Bunun delili 1254 yılında Karakurum’da bulunan Rubruk’un bahsettiği haçların benzerlerine Moğolistan’ın “Ömnögovı” ilçesinden rastlanmaktadır.⁷⁵¹

Bir zamanlar Karakurum’da cami, kilise ve tapınaklar bir arada olabiliyordu. İlk başta Cengiz Han’ın dinlere ve din adamların hoşgörüsü devletin içerisinde Hristiyanlığın öne çıkmasında çok etkili oldu. Mesela, Nayman olan Töregene Hatun ve Kereyitli Sorgaktani Hatun gibi Nesturi hatunlar, hem kendi naiplikleri hem de han olan eşler, ve çocukları dönemlerinde devlette çok etkiliydiler.⁷⁵² Türk-Moğol Devletinin kurulduğu zamanlarda hükümdar tarafından bütün dinler, özellikle Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet dengeli olarak desteklenmeye çalışılıyordu. Fakat bu politika zaman ilerledikçe taraflı hal almaya başladı. Çin’de hüküm süren Yuan sülaleleri açıkça

⁷⁴⁷ J.J.Saunders, “The decline and Fall of Christianity in Medival Asia”, **Muslims and Mongols**, Christchurch: University of Canterbury 1977, s.78-79.

⁷⁴⁸ Spuler, **a.g.e.**, s.221; Akkuş, **a.g.t.**, s.67.

⁷⁴⁹ Plano Carpini, **Mongolçuudiyn Tüüh** (Moğolların Tarihi), Çev.S.Tsolmon, S.Tuya, Ulaanbaatar 1988, s.16-17; Rubruk, **a.g.e.**, s.82-84, 114-120.

⁷⁵⁰ Akkuş, **a.g.t.**, s.68.

⁷⁵¹ U.Erdenebat, **Dundad Zuuniy Mongol Orond Zagalmaytny Şaşny Ursгал Nevterch Baysan Tovç Tüühees** (Orta Çağ’da Moğolistan’da Hristiyanlık Yayılmasının Kısa Tarihi), Ulaanbaatar 2009, s.1-47.

⁷⁵² Akkuş, **a.g.t.**, s.69.

Buddizm'e özen göstermeye, İlhanlılar ise Hülagü'den Gazan Han'a kadar ki dönemde Hristiyanlara önem verdi.⁷⁵³ Ön Asya'da hakimiyetini ilk kuran Curmağın Hristiyanlara karşı himaye göstermiş, Tebriz'de ve Nahçıvan'da kilise binalarına müsaade etmişti. Halefi olan Baycu Noyan, Papa IV. İnnocent ile siyasi münasebetler tesis etti. Sonraki Elçigiday Noyan ise Nayman uruğundan olup nesturi Hristiyan mezhebine mensuptu.⁷⁵⁴ Fakat İlhanlılar Gazan Han hükümdarlık döneminden başlayıp İslamiyeti desteklemek zorunda kaldılar.

Meşhur piskopos Jean de Marignoli'nin 1339-1340 yıllarında adında İli vâdisine geldiği bilinmektedir. Kıpçak ve Çağatay hanının yanında resmî görevini ifâ ettikten sonra Kefe'den Pekin'e büyük kağanın yanına gitti. Almalık'tan geçerken va'az verme, kilise inşa ettirme ve birçok kişiye vaftiz etme fırsatını buldu.⁷⁵⁵ 14. yüzyıldan sonra Hristiyanlık tesirini kaybetti ve Türk-Moğol Devletin hâkim olduğu bütün topraklarda neredeyse İslâmiyet bir yükselişe geçti.

Türkler'in Hristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet, Budizm ve Maniheizm⁷⁵⁶ gibi birçok dinlere geçtiği bilinmekle beraber, bu dinlerden Türklere tamamen egemen olan yoktur. Moğollar ise Şamanizm dışında Budizme geçmiştir ve günümüzde onların çoğu Budisttir.

⁷⁵³ F.Köprülü, "Marâga Rasathanesi", **Belleten**, Cilt VI, Sayı 21-24, TTK, Ankara 1942, s.210.

⁷⁵⁴ Togan, **a.g.e.**, s.260.

⁷⁵⁵ Grousset, **a.g.e.**, s.380.

⁷⁵⁶ Türklerin Maniheizm'e dair bakınız, E.Esin, **Antecedents and Development of Buddhist and Manichean Turkish Art In Eastern Turkestan and Kansu**, İstanbul 1967, s.1-121; G.M.Meredith, "Orta Asya Türklerinde Mânihâilik", **Türk Kültürü El-Kitabı**, Cilt II, Kısım. I. a, İstanbul 1972, s.148-185.

Yuan Devletinin çökmesiyle Budizmin Çin'den İç Moğolistan coğrafyasına kaydığı gerçektir. Moğollar için 14-15. yüzyılda Budizm söz konusu değilse de, 16. yüzyılın Moğol din alimlerinin çoğunlukla bu bölgeden çıktığını düşünürsek Budizm geleneğin devam ettiğini düşünmekteyiz. Diğer taraftan İlhanlılar arasında İslamiyet yayılmış ise de bu sadece batıya göç eden Moğollar için söz konusudur. Asıl Moğolistan'da yaşayan, Moğolların hiçbir zaman İslamiyete geçmediği ortadadır.

3.2.b. Eski Türk Dini

13-15. yüzyılın Türk-Moğol halklarının manevi değerleri, dini ve düşünceleri hakkında bahsederken mutlaka değinilmesi gereken bir konu da Eski Türk Dinidir. Çünkü bu din Türk-Moğolların düşünce ve anlayışlarının esas kaynağı idi.

Eskiden araştırmacılar Eski Türk Dini ile Şamanizm'i benzetir ya da aynı şekilde açıklar ve değerlendirmede bulunurlardı. Bununla birlikte 19. Yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya Türkleri arasında araştırma yapan W.Radloff, V.Verbitsky, A.Anohin gibi ilim adamlarının tesbitleri sonucunda eski Türk dininin ana vasfında Şamanlık varmış gibi bir düşünce hasıl olmuştur.⁷⁵⁷ Lakin son dönem incelemelerine göre, bunların çok farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Çin kaynaklarına göre, Kök Tengri inancı birtakım dini törenlerin muayyen bir düzen içerisinde ifa edildiği bir sistemdir. Hunlardan sonra Türk Devletinin başına geçen Tabgaç sülalesi zamanında da bu inançlar devam ettirilmiş, mesela onlar da baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında Kök Tengri'ye kurbanlar sunmuşlardı.

⁷⁵⁷ Gömeç, **Şamanizm...**, s.25.

Yine vesikalara baktığımızda kurbandan sonra kayın ağaçları dikerler, böylece kutlu ormanlar meydana getirirlerdi.⁷⁵⁸ Araştırmalardan yola çıkarak, Bozkır Türklerinin dini inançlarını şu üç noktada toplamak mümkündür. a) Tabiat kuvvetlerine inanma, b) Atalar kültü, c) Gök Tanrı'dır.⁷⁵⁹

Türkiye'de eski Türk Dini üzerine Ziya Gökalp, İbrahim Kafesoğlu, Hikmet Tanyu ve Saadettin Gömeç gibi bazı araştırmacılar tarafından konuyu aydınlatılmıştır. Ziya Gökalp'a göre, eski Türk Dinine "Toyonizm" veya "Nom" ismi verilmelidir. Nom kelimesi de Tarih-i Cihan Güşa'da "Türk dininden olanlara Nomıyan" denilmesine bağlanmaktadır. Cüveynî, Toyunların "Nom" adlı bir de kitaplarından haber verir.⁷⁶⁰ Bununla birlikte günümüzde Moğolcasında "nom" kitap manasında kullanılmakta olup, Orta çağ Moğol kaynaklarında "nomun", "nomu" vs şekillerde geçmesi Moğolların da Türklerle benzer itibatlara sahip olduğunu gösterir. Zaten Türklerle uzun bir süre beraber yaşayan Moğolların, Türklerin inançları hakkında bilgisiz kalabilmesi imkansızdır. Buna bağlı olarak eski Türk dininin Moğollar üzerindeki etkileri var mıydı, var ise nasıl bir seviyede olduğu vs. konular aydınlatılmayı beklenmektedir.

Eski Türk dini hakkında yazılı kaynak yok gibiyse de Türk-Moğol halklarının arasında kısmen olsa da gelenek, örf-adet ve dini törenlerde zaman zaman bazı unsurların varlığına rastlanmaktadır.

⁷⁵⁸ S.Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", Pamukkale Üniversitesi. **Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 4, Denizli 1998, s. 38-39; Gömeç, **Şamanizm...**, s.5.

⁷⁵⁹ İ.Kafesoğlu, "Eski Türk Dini", İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 3, İstanbul 1973, s.20, 29.

⁷⁶⁰ Gömeç, **Şamanizm...**, s.5-6.

Eski Türk dini veya Kök Tengri inancı ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olmadığını şu şekilde açıklayabiliriz. İlk olarak eski Türk dini ve Şamanizm arasında dünyanın yaratılışı hakkındaki yorumlar farklılık göstermektedir.

Sibirya Türkleri arasındaki bir hikâyeye göre, Erlik dünyanın yeni sakinleri olan insanlara iyi huylarından dolayı kin besler ve Kayra Kan’a bunları kendi emrine vermesini konusunda yalvarır. Fakat Tanrı bunu uygun görmez. Bunun üzerine Erlik, onların akıllarını çekip, kötü yola düşürerek kendi hâkimiyetini alır. Tanrı da Erlik tarafından kolayca kandırılan insanlara kızar. Sonunda Erlik’i güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının ulaşamadığı karanlıklara iter ve orada kalmasını buyurur.⁷⁶¹ Bunun benzeri olarak, Moğollar da öbür dünya hakkında bahsederken en kötü yer olan cehennemdeki krala “Erleg Nomun Han” derler. Onun da yer altında yaşadığına inanırlardı. Onlara göre, buradaki “Erlik” ve “Erleg” aynı sözlerdir. Bunların her ikisinin de yerin dibinde yaşadıklarını düşünürlerdi. Bu yüzden Orta Çağ döneminde Türk-Moğolların öbür dünyayla ilgili anlayışlarının benzer olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca Moğolların inançlarına bakıldığında “Erlik Nomun Han”, “Tengri” (Tanrı) gibi kelimeleri kullanılması, 13. yüzyılda Moğolların Uygur yazısını kullanmaya başlamasıyla din ve düşüncelerini onlara yaklaştırdıklarını düşünebiliriz.

Ayrıca Eski Türklerin birtakım kutsal saydığı nesneler de bulunmaktaydı. Bunlar “Kutlu Atalar Mezarlığı” olduğu gibi, zaman zaman büyük bir dağ veya ırmak da olabiliyordu. Eski Türkler dağların Tanrı makamı olduğunu da inanıyorlardı.⁷⁶² Bunun gibi Cengiz Han’da, Kentey Dağlarında Burhan Haldun’u kutsal dağ olarak ilan

⁷⁶¹ Gömeç, *Şamanizm...*, s.27.

⁷⁶² Gömeç, *Şamanizm...*, s.45.

etmişti. Bütün bunlar esasında Türkler ile Moğolların bir inanç sistemine dâhil olduklarına işarettir.

Bozkır Türk dininde “Tanrı” inancı yer almakte, diğerler varlıklar ikinci derecede kutsal sayılmaktadır. Bu suretledir ki, “Kök Tanrı” dini Türklere mahsus bir inanç sistemi olarak⁷⁶³ aktarılmaktadır. Rubruk’un seyahatnamesinde olduğu üzere Moğollar kendilerini zaman zaman tek Tanrı’ya inanlar olarak⁷⁶⁴ görüyorlardı. Türklerle aynı çağlarda yaşayan halklara baktığımızda Tanrının yanında mutlaka ikinci veya üçüncü varlıklar söz konusudur. Türkler sadece “Bir Tanrı”ya ibadet ediyorlardı.

Eski Türk diniyle İslamiyetin birtakim örtüşen yanları olduğu için pekçok araştırmacı Türklerin Müslümanlığa çabuk geçtiklerini söyler.

3.2.c. Şamanizm

Öncelikle günümüzde Şamanizmin sadece din değil bir kültür olduğuna ilişkin görüşlerin de mevcut olduğunu söylemeliyiz. Şamanizmde Şaman, genelde bir erkek ya da bir kadın uzmandır. Halk arasında Şamanın geleceği söyleyen ve hastaların iyileşmesini sağlayan belirli ve sınırlı görevleri olduğu söylenir.

Şaman kelimesi 18. yüzyılın sonlarına doğru karşımıza çıkar. Diğer taraftan dini tören yapan kişiye eski Türkler “kam” diyordu. Saha Türkleri erkek kama “oyun”, kadın kama “udagan” derler. Türklerdeki dini inançları taklit eden Moğollar eski kama

⁷⁶³ Kafesoğlu, **a.g.m.**, s.31.

⁷⁶⁴ Rubruk, **a.g.e.**, s.73.

“bö” yahut “böge”, kadın kama da Sahalar gibi “udagan” adını verirler.⁷⁶⁵ Şamanizm’le ilgili W.Radloff, D.Banzarov, N.N.Poppe, A.İnan, İ.Kafesoğlu başta olmak üzere pek çok alimler incelemede bulunmuşlardır. Şaman terimin Tunguzcadan Rusça yolu ile Batı ilim dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hind-Avrupa dillerinden Toharca (Samane=budist rahip) ve Sogdçadaki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hind-Avrupa menşeli olduğu görüşü kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzcaya yabancı görünmekte ve Şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizmin tesiri sezilmektedir.⁷⁶⁶ Orta Asya’daki Şamanizm’in ortaya çıkış ve gelişmesi üzerine günümüze kadar pek çok inceleme yapılmış ise de halen yeterli görünmemektedir.

Konuya bağlı olarak Moğolların dini hakkında V.V.Barthold; Moğol göçebelerin dini sayılan Şamanizmin avcılık döneminden beri var olduğunu söyler.⁷⁶⁷

Cengiz zamanında eski inançlar ve Şamanizm en üst düzeyde idi. Bunun bir neden hükümdarlık makamını yüceltmek⁷⁶⁸ ve Moğollar arasındaki an’aneyi kullanarak, devlet ve dini törenlerde Şamanlardan yararlanmak için onların toplum üzerindeki tesiri asla göz ardı edilmezdi. Günümüzdeki Moğol Şamanizmine göre, Tanrı, en yüksek makamdadır. Fakat zaman ilerledikçe bu tek Tanrı doksan dokuz olmuştur. Şamanist dualara baktığımızda elli beş iyilik Tanrısı, kırık dört kötülük

⁷⁶⁵ Gömeç, *Şamanizm...*, s.21.

⁷⁶⁶ Gömeç, *Şamanizm...*, s. 40.

⁷⁶⁷ V.V.Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Çev. H.Eren, Ankara 2006, s.3-4.

⁷⁶⁸ Dalay, *a.g.e.*, s.282.

Tanrının olduğunu anlıyoruz.⁷⁶⁹ Batıdaki iyilik Tanrıların en başında Savaş Tanrı gelmekle birlikte, diğer Tanrıların hepsinin görevleri bulunmaktadır.

Şamanizm, “bütün dünyayı ağaçları, dağları, suları canlı olarak algılar. Eğer insan onları düşünüp, kutsarsa, o ruhlar insanı korur, yardım eder, iyi hava ve bol avla ödüllendirir. Örneğin suyun sahibiyle iyi geçinilmek isteniyorsa, onu kirli kapla almamak, olur olmaz suya girip eşinmemek, suyu dağıtmamak gerekir. İnsanlar, tabiata saygı gösterip onu düşünmeleri gerektiğini unuturlarsa fırtınalarla, âfetlerle cezalandırılırlar.”⁷⁷⁰

Bununla beraber Şamanist olduğu söylenen Türklerin yıldırım ve şimşek hakkında da ilginç tasavvurları mevcuttur. Bunlara göre, yıldırım ve şimşegin hareketleri Ülgen tarafından kontrol edilmektedir. Mesela, yıldırım düşen ağaçtan bir parça alıp, saklanırsa, o yere kötü ruhlar giremez⁷⁷¹ derler. Buna benzer olarak günümüzde Moğollar arasında (özellikle çobanlar) bozkırda bulunmuş ok uçlarına “Tengriyn sum” (Tanrı’nın oku) derler ve saklarlar. Tanrı’ya olan saygısını ondan gelen şeyleri (ok uçları gibi) saklayarak gösterirler. Şamanların Tanrı’ya olan saygıları halk arasında hep tabiata karşı gösterilen davranışlarda kendini belli etmekteydi.

Genel olarak Türk ve Moğollar arasındaki Şamanizm gibi konulara baktığımızda pek çok benzerlik olduğu görünür ise de bunların süreçlerini incelediğimizde farklılıklar göze çarpmaktadır. Buna bağlı olarak konar-göçerlerin “ateş” ile ilgili anlayış ve bazı gelenekleri dikkat çekmektedir. Altaylılar ve Sahalar

⁷⁶⁹ Dalay, **a.g.e.**, s.284.

⁷⁷⁰ T.Büdegeçi, “Tuva Şamanlarının Dünya Görüşü Hakkında”, **Türk Kültürü**, Çev. E.Arıkoğlu, Sayı 360, Yıl XXXIII, Ankara 1995, s.637.

⁷⁷¹ Gömeç, **Şamanizm...**, s.49-51.

ateşi kutlu sayarlar. Altay Türklerinde son zamanlara kadar gelin ve güvey ilk ateşlerini çakmak taşıyla yakmışlardır. Onlara göre, ateşe küfür edilmez, ateşe tükürmek ve ateşle oynamak kesinlikle yasaktır. Türklerin itikadına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. VI. yüzyılda Kök Türklere gelen Bizans elçilerinin kötü düşüncelerden arındırılmaları için ateşten atlatıldıkları Bizans kaynaklarında kayıtlıdır.⁷⁷² Bunun benzeri bir olay Mengü Han'ın (1251-1259) döneminde de görülmüştür. Yabancı elçileri iki ateşin arasından geçirildikten sonra han ile görüştürülürdü. Ateşin kötülüklerden koruduğu geleneği günümüzde Moğolların cenaze törenlerinde uygulanmaktadır. Günümüzdeki, Moğolların cenaze törenlerinde mezara gömecek yerlere giderken belli sayıda kişiler katılır. Dönüşte ise eve varmadan önce iki ateşin arasında geçme adeti yaygın görülür. Buradaki iki ateş hem öbür dünyanın kapısını temsil eder, hem de kötülüklerden koruyucu ve temizleyici olarak görülmektedir. İşte eski Türklerde görülen bu durum halen Türk-Moğollarda sürdürülmektedir. Günümüzde Türkler Nevruz ve diğer bahar şenliklerinde ateş üstenden atlarlar.

Türk-Moğol Devleti'nin tarihine baktığımızda Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi inançların olduğunu görüyoruz.

Bununla birlikte Yuan sülalesi Budizmi, Çağatay Hanlığı, İlhanlılar ve Altın Orda İslamiyeti seçmiştir. Dolayısıyla Şamanizmin etkisi sadece günümüzdeki Moğolistan coğrafyasında 16. asıra kadar dayanabilmiş ve etkisini sürdürmüştür.

⁷⁷² Daha geniş bilgi için bakınız, K.İnostrantsev, "Eski Türklerde İnançları Hakkında Bir Kaç Söz", Çev. A.İnan, **Belleten**, Cilt XIV, Sayı 53-56, Ankara 1950, s. 45-47; Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini...**, s.41; Gömeç, **Şamanizm...**, s.51-52; Kafesoğlu, **a.g.m.**, s.11.

3.2.ç. Totemcilik

Türk-Moğol halklarının en eski çağlardan itibaren ortak bir coğrafyada uzun bir zaman boyunca yaşamaları, dini inanışlarında olduğu gibi totemlerinde de ortak noktaların bulunmasına sebep olmuştur. Din açısından baktığımızda Türklerin çoğu İslamiyete geçmiş iselerde halen eski Türk dininden, Totemizmden ve Şamanizmden kimi unsurları taşımakta oldukları açıktır. Moğollarda da Budizm'e geçildiği halde eski inanış ve uygulamaların izleri devam etmektedir. Aşağıda her iki halkta görülen ağaçlarla ilgili inanç ve uygulamaları kısaca değerlendirmeye çalışacağız.

Eski çağlarda Türkler ve Moğollar ağacı kutsal olarak görüp ona taparlardı. Bu sadece Türkler ve Moğollarda görülen bir davranış değildi. İnsanlar eski çağlarda doğaya karşı ve neden sonuç ilişkisini henüz bilmedikleri pek çok doğal olaylara korku ve şaşkınlık duygusuyla saygı göstermiş zaman geçtikçe şu veya bu şekilde bunlara tapmaya başlamışlardı. Bu inanç ve uygulamaları araştırmacılar aşağıdaki bölümlere ayırmışlardır: a) Bitkiye tapmak, b) Hayvanlara tapmak.⁷⁷³ Örneğin, Türklerin ağaç kültürüne baktığımızda eski Türklerde ağacın önemli bir tapınma objesi olduğunu görüyoruz. Moğollarda ise ağaç kültü ile ilgili bazı geleneklere bakabiliriz. Örneğin, Moğollar kırlarda tek bir ağaç bulunursa ona saygı gösterir ve kırmazlar. Çünkü çevredeki dağ ve nehirlerin ruhlarının yani sahiplerinin o ağacın bulunduğu yere gelip dinlendiğine inanırlar. Dolayısıyla, Şamanizmin ağaç kültüründen büyük ölçüde etkilenmiş⁷⁷⁴ olduğunu söylebiliriz. Eski Moğollar biri öldüğünde ruhunun ağaca geçeceğini inanırlardı.

⁷⁷³ B.Azzaya, “*Däftär-i Čingiz-nāmā*” *Survaljiyn Sudalgaa* (Kaynak İncelemesi), Ulaanbaatar 2006, s.106.

⁷⁷⁴ Azzaya, *a.g.e.*, s.106

İnsanların en eski inanışlarından olan ve kalıntıları günümüze kadara süregelen Totemizmde kutsal bir hayvana karşı gösterilen saygı veya tapma söz konusudur. Totemizmin izleri sadece göçebelerin değil bütün insanlık tarihinde görülmektedir. İnsanlar arasında kabilelerin (boy) oluşması zamanla totem ve tamgaların da ortaya çıkmasına neden oldu.

Her yeni kabile ortaya çıktığında eskisinin tamgasını üstüne bir işaret ekleyerek kullanırlardı. Bu sebeple tamgaların çoğalmasıyla birlikte onların görevi de siyasi hayatta belirli bir çerçeve içinde kullanılmasına neden oldu.⁷⁷⁵ Eski Türklerin tamgaları hakkında geniş bilgi Oğuz Kağan destanında mevcut bulunmaktadır. Burada Oğuz'un en büyük oğlu Kün Han akıllı bir müşavirinin tavsiyesine uyarak kendisinden sonra oğul ve torunlarının arasında mal ve mülk yüzünden anlaşmazlığa girmelerini önlemek için tamga ve işaretlerin kullanılmasını onlara öğretti. Araştırmacı M.Şinehüü'ye göre, Eski Türklerin Runik yazıda kullandığı harflerin bu tamgalarla bağlantılı olabileceği yönünde tahminde bulunmuş Moğollarda kullanılmakta olan tamgaları Runik yazıtlarla karşılaştırarak ortak noktaların bulunduğunu ileri sürmektedir.⁷⁷⁶ Ayrıca Oğuz tamgalarıyla Kazak Türklerinin tamgalarının benzemekte⁷⁷⁷ olduğu da bilinmektedir.

Altaylılar totem hayvanlarının, kendisini temsil eden bayrakla ordunun başında yürüdüğüne inanırlardı. Ayrıca Türklerde av için kullanılan şahin kuşu totem olarak

⁷⁷⁵ H.Perlee, **Mongol Tumniy Garlyg Tamgaar Hayj Sudlah ny** (Moğolların Kökeni hakkında Bir İnceleme: Tamgalarla), Ulaanbaatar 1975, s.9.

⁷⁷⁶ Azzaya, **a.g.e.**, s.111.

⁷⁷⁷ S.Gömeç, "Oğuz Tamgalarının Bazı Kazak-Türk Tamgalarıyla Karşılaştırılması", **Türk Kültürü**, 33/383, Ankara, 1995; S.Gömeç, Kök Türk ve Uygur Tamgaları Üzerine Bir Deneme, **Türk Kültürü**, 38/442, Ankara 2000, s.65; Anadolu Türklerin tamgalar hakkında bakınız, A.R.Yalgın, "Uludağ Çevresinde Türk Damgaları", **III. Türk Tarihi Kongresi**, Ankara 1948, s.426-433.

takdis edilmekte idi.⁷⁷⁸ Totem hayvanın varlığı ruhunu taşıdığını inanılan bu sembolle ortaya konulurdu. Bedeni ve kafatası kullanılabilirdi, ama totem hayvan öldürülmezdi.⁷⁷⁹ Totem olarak geyikgiller, keçigiller, tektırnaklılar, yırtıcı hayvanlar, yaban domuz, kuşlar, köpekler, kurtlarda kullanılmaktadır.

Türklere göre, bunların arasında en önemlisi “kurt”tur. Çünkü kurtlar yemeklerini hakederek kazanan nadir hayvanlardan biridir. Evcileştirilmesi mümkün değildir. Kurt Türk ve Moğol kültüründe muhim bir yeri teşkil eder.

Bunun yanı sıra Moğolların Gizli Tarihine baktığımızda Moğolların köpeği çok sadık bir hayvan olarak görüldüğü anlaşılır. Hatta Cengiz Han’ın kendi dört kumandanına “Dörvön Nohos” (Dört köpeğim) diye hitap ettiği de görülmüştür. Altın Orda Hanlığında Emir Nogay’ın isminin de “Nohoy”dan geldiğini biliyoruz.

13-15. yüzyıllarda dinlerin insanların hayatında önemli bir hale gelmesi Totemizmin daha çok gelenekler arasına girmesine sebep oldu. Günümüz Moğollarının kültüründe hem kurt, hem de köpeğe karşı bir saygı vardır. Her zaman kurt cesaretin, köpek ise sadakatın sembolü olmuştur. Bugün Moğol çobanlar “çino” (kurt) kelimesini pek söylemeyi hoş görmezler. Onun yerine “heeriyin amitan” (kır hayvanı), “boohoi” ya da “heeriyin nohoy” (kır köpeği) isimlerini takarlar. İsminin söylememesi istenmemesi ise kurtun “Tengeriyin elçi” (Tanrı’nın elçisi) olmasından kaynaklanan saygıdandır. Mesela, Prof. Gömeç; Türk destanlarındaki kurtun, Tanrı’nın Orta

⁷⁷⁸ A.Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, **VII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt I, Ankara 1972, s.171.

⁷⁷⁹ Roux, **a.g.e.**, s.54.

Asya'ya gönderdiği bir peygamber olabileceği üzerinde de durmaktadır.⁷⁸⁰ Ayrıca Moğol hikayelerinde kurt çoğunlukla iyi huylu bir hayvan olarak gösterilir.

Köpek ise insanlarla eşit görülür. Köpeğin öldüğünde tekrar insan olarak doğacağına inanırlar. Bu inancın Budizm yoluyla girdiği sanılmaktadır. Dolayısıyla köpek insanla birlikte yaşayabilir, ancak kurt bir elçi olduğundan asla birlikte biraraya gelmez.

3.2.g. Cenaze

13-15. yüzyıllardaki Türk-Moğollara ait cenaze törenleriyle ilgili olarak kaynaklarda önemli bilgiler mevcuttur. Bunların arasında farklılıklar olduğu gibi benzerlikler de söz konusudur. Rubruk; “Kumanlar, mezarların üzerinde bir tepe yaparlar. Bunun üzerine, doğu yönüne dönük ve karnının üzerinde elinde bir kase olan heykel dikerler. Zenginler bir piramit ya da küçük evler inşa ederler. Bazen yanmış tuğladan yapılmış büyük kuleler ve taş bulunmayan yerlerde taştan evler gördüm. Doğuya doğru gittikçe daha büyük ve merdivenli, kısmen yuvarlık, kısmen dört köşe görünüm arzeden farklı mezarlar da rastladım”⁷⁸¹ der. Mezarların doğuya doğru dönmesinin de Orta Asya halklarının inancına göre tabii sayılması gerekmektedir.⁷⁸² Mezarın hep doğu tarafına yapılması güneşin doğduğu yön olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Moğolistan'da eski mezarlar hep güneşli ya da gün boyunca güneş ışık görebilecek yerler özel olarak seçilmiştir ki, bu dikkat çekmektedir.

⁷⁸⁰ Bakınız, Gömeç, **Şamanizm...**, s.36.

⁷⁸¹ Rubruk, **a.g.e.**, s.42-43.

⁷⁸² Y.Kocasavaş, “Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri”, **Türkler**, Cilt 3, Ankara 2002, s.71.

Kaynakları incelediğimizde Türklerin bu dönemde cenazenin ardından ölen kişi için yas tuttuklarını görmekteyiz. Ayrıca ölünün bindiği atın kuyruğunu keserlerdi ki⁷⁸³ buna Türk kültüründe “tullama” deniyordu.⁷⁸⁴ Tabi ki zengin bir insanla, fakir bir kişinin cenaze törenleri aynı olmuyordu.

Halktan biri ölürse, ona hıçkırıklara ağlayarak, ağıt yakarlar. Onun aile mensupları bir yıl vergiden muaf tutulur. Ölen Cengiz Han soyundansa, mezarın yanında daima bir çadır bulundurulur. Mezarın yerini kimse bilmez. Soyuluların mezarlarının bulunduğu yerde daima bir müfreze nöbet tutar.⁷⁸⁵ Carpini bu konuda; “ölen kişi soylu biri ise cenaze için uygun bir yer bulur ve gizlice götürüp çadır ile beraberinde gömerler. Ölen kişiyi oturtmak suretiyle bırakırken onun önünde yemek olarak et ve kımız koyarlar. Öbür dünyada kullanılması için bir dişi at, tay ile beraber eğerli bir atı birlikte gömerler. Ayrıca bir at öldürerek etini yerler, kemiklerini ateşe verirler. Naaşı götürürken kullandığı araba ve evi parçalanıp yok ederler. Üç nesil boyunca onun ismi yasaklanır”⁷⁸⁶ diyor. Buna benzer olarak Çağatay’nın ölümünden sonra onun ismi yasaklandığı bilinmektedir. Ayrıca Moğollar arasında 20. yüzyılın başlarında cenazede kullanılan arabaların tekerleğini sonradan çıkarıp üç gün sonra tekrar taktıkları da bilinmektedir. İki ateş arasından geçme geleneği ise halen Moğolların cenazelerinde görülmekte olup, bu ve öbür dünya arasındaki geçit (kapı) olarak açıklanmaktadır.

⁷⁸³ Kocasavaş, **a.g.m.**, s.71.

⁷⁸⁴ Bakınız, A.İnan, “Altayda Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyeti, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah”, **İkinci Türk Kongresi**, İstanbul 1943, s.148.

⁷⁸⁵ Rubruk, **a.g.e.**, s.42.

⁷⁸⁶ Carpini, **a.g.e.**, s.19.

Dolayısıyla soyluların cenazelerinin gizlenmesine özen gösterilmesinin nedeni, mezarların tecavüzden ve insanların yağmasından uzak tutulması için idi. İbn Fazlan'ın anlattığına göre, Hazarlar hâkânlarının mezarlarını Etil Nehrinin yatağına gizlice gömdükten sonra mezarı inşâ edenleri öldürerek cenazenin yerinin sır olarak kalmasına sağlardı.⁷⁸⁷ Bunlar bozkır halklarına göre, ölen kişiye olan saygıdan dolayı, onun öteki dünyadaki hayatını rahatsız etmemek için yapılan gereklilik idi. Moğollarda da 13. yüzyılda hanlarının mezarlarını sır olacak bir şekilde gizlerlerdi. Hazarlarda olduğu gibi hükümdarın cenazeye katılan askerleri “sevdiği hanına öteki dünya’da hizmet etsinler” diye öldürülürdü.

Pek çok eserlerde Yuan Devletinin hükümdarları öldüğünde Moğolistan civarındaki “Yeke Koruk” denilen bir dağ götürülerek gömüldüğünü yazarlar. Bu sebeple Cengiz Han da dahil olmak üzere bu hanların mezarları günümüze kadar hiç bulunamamıştır. 13-14. yüzyıllar arasında Altın Orda Hanlığı ve İlhanlı hükümdarlarının mezarları ise kutsal mekan olarak ilan edilen bir yerde olduğu ve “Uranhay askerlerle”⁷⁸⁸ korunduğu bilinmektedir. Fakat bu her iki devletin de iyice İslam kültürünün etkisi altında kaldığını da unutmamalıyız.

Eski Türklerde ölüm halinde ruhun kuş şekline girerek uçup gittiğine inanıldığını, eski metinlerdeki *sonkur oldu* (şahin oldu) sözünün de bunu ifade ettiği ortadadır.⁷⁸⁹ Buna benzer olarak Moğolların Gizli Tarihi’nde Yesügey oğlu Temuçin için kız istemeye giderken Dei-seçen ile karşılaştığı sırada Dei-seçen bir şahini

⁷⁸⁷ İbn Fazlan, **a.g.e.**, s.130.

⁷⁸⁸ P.Ratchnevsky, **Genghis Khan: His Life and Legacy**, Trans. T.N.Haining, XII. Baskı, Oxford & Cambridge 2000, s.144.

⁷⁸⁹ Kocasavaş, **a.g.m.**, s.67.

rüyasında gördüğünü anlatır. Türkler ve Moğollarda Şahin kuşu öbür dünyadan gelen (veya giden) bir haberci olarak bilinmektedir.

3.2.ğ. Örf - Adetler

Tarih boyunca insanların sosyal hayatını belirleyen kanunların dışında onun kadar etkili olan örf ve adetler, kanun ve kuralların da esas kaynağı olmuştur. Örfler cins, yaş, sınıf ve meslekler gibi pek çok şartlara göre belirlenebilir. Türk-Moğol Devleti dönemindeki örf ve adetlerin nasıl olduğu konusu bir çok kaynakta yer almaktadır.

Konuyu daha iyi aktarabilmek için öncelikle eski Türklerin örf ve adetleri hakkında biraz bilgi vermek yerinde olacaktır. Oğuzlar, dini inanışlarının tesiri ile suya girmiyorlar, yabancıların da yıkanmalarına engel oluyorlardı. Çünkü, onların suda kendilerini büyüleyeceğinden korkarlardı ve böyle yapanlar para cezasına çarptırıldığına göre meselenin temelinde sosyolojik manada başka anlamlar gizlidir. Bütün Türklerdeki köklü bir inanışa göre, su kutsaldır ve arıdır. Yıkanmak kutlu ve arı olan suyu kirletmek ve böylece büyük bir günah işlemek demektir.⁷⁹⁰ Bununla beraber su insanlar için bir vazgeçilmez nimetlerden biridir. Suyu pisletmemekteki amaç, onun kutsallığından daha ziyade kirletilerek salgın hastalıklara veya kullanılmamasına engel olmaktır.⁷⁹¹ 13. yüzyılda Moğol yasasına ve adetlerine göre bahar ve yaz mevsimlerinde gündüz suya girmek, eli nehirde yıkamak, bakır ve gümüş kaplara su

⁷⁹⁰ F.Sümer, **Oğuzlar** (Türkmenler), Ankara 1967, s.45.

⁷⁹¹ Gömeç, **Şamanizm...**, s.56.

almak ve yıkanan çamaşırları açığa sermek günah ve uğursuz sayılırdı.⁷⁹² Çünkü Moğol inancına göre bunun Tanrının öfkesine sebep olacağına inanırlardı.⁷⁹³ Bu şekilde yasak konulmasını doğa ile iç içe yaşamaya alışık olan bozkır konar-göçer kültüründen gelen bir özellik idi. Bununla birlikte kaynaklarda yer alan birçok bilgidен Türk -Moğol halklarının günlük hayatında örf ve adetlerin belirleyici rol oynadığını kolaylıkla anlayabiliriz.

Buna bağlı olarak bıçakla ateşe dokunmamak, kırbacı değnek yerine kullanmamak, süt veya herhangi yemekleri yere dökmek gibi kurallar bulunduğunu ve bunu isteyerek yapanların ölümle cezalandırıldığını öğreniyoruz. Ayrıca kaynaklar bunlar istemeden yapanların büyük masraf karşılığında dua okutturduğunu ve sahip olduğu eşyaları iki ateş arasından geçirerek temizlediklerini⁷⁹⁴ aktarmaktadır. Altay ve Sahalar'a göre, Ülgen gökten bir ak, biri kara iki taş indirdi. Kuru otları bu taşları birbirine sürterek yaktı. Bundan dolayı ateş kutlu olup, bu çakmak taşından elde edilen ateşi mübarek saydıkları⁷⁹⁵ bilinmektedir.

Birini ya da hayvanlarını şimşek çarparsa şamana gider dua okuturlardı.⁷⁹⁶ Bununla beraber eski Türklerde olduğu gibi Moğolların da doğaya karşı saygı sergilediği görülmektedir. Dolayısıyla Moğolların Şamanizm görüşü açısından bütün dağ ve nehirlerin ruhani birer sahibi bulunduğu ve bunların insanlara canlı birer varlık olarak görüldüğü, bu nedenle de oraları temiz tutmak için özen gösterildiği

⁷⁹² Cüveynî, **a.g.e.**, s.196.

⁷⁹³ Akkuş, **a.g.t.**, s.79.

⁷⁹⁴ Carpini, **a.g.e.**, s.18.

⁷⁹⁵ S.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.120.

⁷⁹⁶ Carpini, **a.g.e.**, s.19.

bilinmektedir. Oysa Yasal olarak bu konuda kanunlar çıkarılarak verilecek cezalar da belirlenmişti. Örf ve adetlerin insanların sosyal hayatında rol oynadıkları gerçektir.

Bununla birlikte içtimai hayatın bir farklı kurumu evlilik hususunda Moğollar da tek eşlilik söz konusudur. Kaynaklara baktığımızda evlenme usul ve kaidelerinin olduğunu görüyoruz. Moğollar kız isterken uzaklardan almayı tercih ederlerdi. Ayrıca iki kabile arasında kız alıp verme suretiyle akrabalık bulunduğu da bilinmektedir. Birden fazla eş alma nadirdir. Abi veya kardeşin ölümünde yenge ile evlenme (leviratüs) geleneği ile geçmişte kalmıştır.⁷⁹⁷ Ayrıca tarihi kaynakları incelediğimizde han ve noyanların düğünleri büyük bir bayram ve şenlik olarak kutlanmaktaydı.

3.2.h. Yazı ve Dil

Altay dilleri üzerine B.Ya.Vladimirtsov, G.J.Ramstedt, M.V.Kotwicz, G.D.Sanjeev, ve N.Poppe vs. birçok araştırmacılar incelemede bulunmuşlardır. Altay dilleri ve Altay dil teorisi hususunda N.Poppe'nin ciddi çalışmaları vardır.⁷⁹⁸

Bunun yanı sıra araştırmacılar arasında Altay dil teorisi üzerine görüş ayrılıkları bulunduğu bilinmektedir. Mesela, a) Eskiden Altay dil diyebileceğimiz bir dil var mıydı? b) Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dilleri ne zaman birbirinden ayrılmışlardır? c) Altay dilleri grubuna ait diğer diller ne zaman ayrılmışlardır ? vs. sorularına farklı görüşlerle açıklamalarda bulunmaktadır. Altay dillerini inceleyenleri teorik açılarından iki gruba ayırabiliriz. Birinci kısım araştırmacılar, tarihi süreç içerisinde Altay dillerinin tek bir dilden ayrıldığını, kökeninin aynı olduğunu savunmaktadırlar. Bu araştırmacılarından bazıları B.Ya.Vladimirtsov, N.Poppe, G.J.Ramstedt ve

⁷⁹⁷ Carpini, **a.g.e.**, s.14.

⁷⁹⁸ N.Poppe, **Introduction to Altaic Linguistics**, Wiesbaden 1965.

L.Ligeti'dir.⁷⁹⁹ Ayrıca konar-göçerlerle ilgilenen araştırmacılardan özellikle Prof. N.Poppe'nin çalışmaları dikkat çekmektedir. Ona göre, 'Proto-Altay'dan eski Türkçe, eski Moğolca ve eski Tunguz dilleri ayrı olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁰⁰ O, Altay dilleri içerisinde Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin ayrılmasının yaklaşık 3400 yıl olduğunu dikkate alınırsa Türk ve Moğol dillerinin bundan daha evvel koptuğunu ileri sürmektedir.⁸⁰¹ Vladimirtsov'a göre, Proto-Altay'dan önce Moğolca-Türkçe ve Tunguz dilleri ayrılmış sonra eski Moğolca ve eski Türkçe olarak bölünmüştür.⁸⁰² Moğol dili üzerine A.Mostaert, "Dictionnaire Ordos" I-III, Pekin 1940-44; G.J.Ramstedt, "Kalmückisches Wörterbuch", Helsinki 1935; gibi alimlerin eserleri aydınlatıcıdır. Ayrıca Moğol araştırmacı A. Luvsandendev, Moğol dili ve edebiyatı üzerine incelemelerde bulunmuş olup, gelişim açısından birinci devri en eski bilinmeyen devirden M.S. 5. yüzyıla; ikinci devri olarak ise M.S. 5 - M.S. 14. yüzyıla kadar⁸⁰³ getirmektedir.

Ünlü Türkolog Clauson'a göre, Eski Türkçe dönemi 12. asırlardan evveldir.⁸⁰⁴ Bu dönemin kalıntıları da aynı zamanda dünya mirası olan Kök Türk veya diğer adıyla Orkun yazıtlardır.⁸⁰⁵ Konar-göçerlerin değişken hayat ve sosyal sorumluluklarından dolayı etnik gruplar sürekli göç halindeydiler ve buna bağlı olarak dillerinde de

⁷⁹⁹ P.Delgerjargal, **Mongolçuudiin Ugsaa Garval** (Moğolların Kökeni), Ulaanbaatar 2005, s.27.

⁸⁰⁰ N.Poppe, "Vladimirtsov's Grammar Forty or Five Years Later", **Mongolian Studies, Journal of the Mongolia Society**, Vol. 2, Bloomington 1975, s.117.

⁸⁰¹ Delgerjargal, **a.g.e.**, s.28.

⁸⁰² Poppe, **a.g.m.**, s.117.

⁸⁰³ G.Sühbaatar, **Mongolçuudiin Ertnii Övög** (Moğolların Ataları), I. Baskı, Ulaanbaatar 1980, s.126.

⁸⁰⁴ G.Clauson, **Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London 1972, s.VI.

⁸⁰⁵ Barthold, **a.g.e.**, s.7.

değişikler olmuştur. M.S. 1000 yılının içerisinde Türk dilinin yavaş yavaş iki ya da üç parça olarak ayrıldığı söylenmektedir.⁸⁰⁶

Ötüken dediğimiz bozkır alanında yaşayan kabilelerin dil, kültür ve yaşam tarzında giderek benzerlik oluşması, devletlerin teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır.

Türk dilinin etki sahası hakkında L.N.Gumilev'in ilginç bir teorisi vardır. Ona göre, Türkçenin uluslararası, ortak bir dil olarak 10-11. yüzyıllarda bozkırda hâkim olan eski Rusları oradan iten Kıpçaklar sayesinde ancak 11. yüzyılda yayılabildiği⁸⁰⁷ görüşündedir. 12-13. yüzyıllarda Türk dilinin tarihi gelişmesi de bir dönüm noktasında bulunuyordu. Türk dili bünyesinde müşahede edebildiğimiz ses ve şekil bakımından en büyük inkişaf bu yüzyıllara rastlamaktadır.⁸⁰⁸ Bu dönemde Türklerin İslamiyetle daha yakın temasta olması Arap alfabesini benimsemesine neden oldu.

Orta Çağ'da Türk dili Orta Asya coğrafyasının hakimi durumuna gelmiş bulunuyordu. Dil ve kültür açısından Orta Asya'daki Türklerin, diğer konar-göçerleri kendi etkileri altına aldıkları açıktır. Orta Çağ'da Türk ve Moğol Dili'nin birbirine etkileşimi gittikçe azalmış olsa da bazı Moğolca sözcükleri Osmanlı Türkçesinin içinde

⁸⁰⁶ Clauson, **a.g.e.**, s.V.

⁸⁰⁷ L.N.Gumilev, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, Çev: D.A.Batur, II. Baskı, İstanbul 2006, s.58.

⁸⁰⁸ R.R.Arat, "Türk Lehçe ve Şiveleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Cilt II, II. Baskı, Ankara 1992, s.61.

dahi görmek mümkündür.⁸⁰⁹ Dolayısıyla tarih boyunca bu iki dilin birbirlerini önemli ölçüde etkilediklerini söylebiliriz.⁸¹⁰

Bununla beraber Türkler yazı ve edebiyat açısından da gelişmiş bir kültüre sahip idiler. Türk alimleri tarafından pekçok değerli eser yazılmıştır. Bu eserlerin en başında Kâşgarlı Mahmud'un Divân-ü Lûgat-it Türk'ü ve Türkistan'ın Balasagun şehrinden Yusuf'un yazdığı Kutadgu Bilig yer almaktadır.⁸¹¹ Kâşgarlı Mahmud'un eseri Türk dünyasının dış cephesini tesbit ederken, Kutadgu Bilig, Türklerin mânevi tarafını, siyasî ve idarî görüşünü ortaya koymaktadır.⁸¹² Bunlar, Türklerin geniş Orta Asya coğrafyasındaki tarih süreçlerinde, kendi tarih ve edebiyat alanındaki düşüncelerini yazıya dökerek ölümsüzleştirdiklerinin bir göstergesidir.

Türklerle sürekli yakın temasta olan Moğolların da Orta Asya'nın bu kültüründen etkilenmiş olduğu bir gerçektir. 13. asırdaki Moğolların büyük gelişmelerinden biri Uygur yazısını alarak resmi Moğol yazı sistemini kurmalarıdır. Buna dair Rubruk; Moğollar Uygurların yazısını alıp, kullandılar. Onlar, yukarıdan aşağıya doğru düz bir şekilde yazarlar, sonra soldan sağa doğru başka bir sıra giderler. Bu şekilde okurlar⁸¹³ diyor. Yisunge Taş Yazıtı diye bilinen ve bu alfabe ile kazılan en

⁸⁰⁹ Daha geniş bilgi için bakınız, O.N.Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", İÜ, Türkiyat Enstitüsü, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XVII, İstanbul 1972, s.209-249; O.N.Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", İÜ, Türkiyat Enstitüsü, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XVIII, 1973-1975, İstanbul 1976, s.281-314.

⁸¹⁰ Daha geniş bilginiçin bakınız, A.M.Şerbak, **Türksko-Mongoliskiye Yazikoviye Kontakty v İstoriy Mongoliskiyh Yazikov**, Sankt-Peterburg 2005.

⁸¹¹ Daha geniş bilgi için bakınız, **Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi**, Çev. B.Atalay, Cilt I-IV, Ankara 1985-1986; **Kâşgarlı Mahmûd Kitabı**, Editör. S.B.Özönder, Ankara 2008.

⁸¹² İ.Kafesoğlu, "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", İÜ, Edebiyat Bölümü, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, İstanbul 1970, s.2.

⁸¹³ Rubruk, **a.g.e.**, s.73.

eski Moğolcanın en eski dönemine ait belge 1225 yılına aittir.⁸¹⁴ Bu yazıtı 1818 yılında G.İ.Spasky tarafından Moğolistan'ın Harhiraa nehrine yakın bir yerde bulundu. Araştırmacılara göre, 202 cm uzunluğunda, 74 cm genişliğinde ve 22 cm kalınlığındadır. Taş üzerine yazılan metne göre, bu yazıt Cengiz Han'ın Harezmsahlara karşı düzenlediği seferden dönüş sırasında kurultay yerinde (bayram düzenlediğinde) Yisunge'nin 335 ald⁸¹⁵ uzaklığına ok atabildiği için dikilmiştir.

Buna bağlı olarak Arami yazısından türeyen Sogd yazısını ilk olarak Uygurlar daha sonra Moğollar ve Mançular kullandılar.⁸¹⁶ Bu yazının konuşma dilinden farklı olması dikkat çekmektedir. 1234 senesinde Ögedey ve 1277 senesinde Kubilay Han'ın emriyle devletin eğitime ele aldığı ve bir nev'ı eğitim kurumlarında şehzadeler ve memur olacak çocuklar okutmaya başladığını görüyoruz.

Kubilay Han 1269 yılında kendine bağlı her yerde Moğol yazısının kullanılmasına buyurduğunda, bu işlerle uğraşayacak olanların başına Tibetli Budist Pagva'yı getirmiş idi. Tibet alfabesine dayanarak oluşturduğu yeni yazı sistemi kabul edildi. Bugün "Phagspa Yazısı"⁸¹⁷ olarak bilenen bu yazı dünyanın ilk çok dilli çeviri-yazım sistemi idi. Bu alfabenin daha sonradan Kore "Han'gul" yazı sistemine tesir ettiği düşünülmektedir.⁸¹⁸ Kubilay Han, bu yazının yaygın olarak kullanılması için okullar açtırmış ve tapınaklardaki Çin kitaplarının da bu yazıya çevrilmesini, devlet kanunlarının bu yazı ile yazılmasını buyurdu.

⁸¹⁴ Bu taş yazıtı ilim adamları arasında "Stone of Chinggis Khan" olarak bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bakınız, N.Poppe., J.R.Krueger, **The Mongolian Monuments In Hp'Ags-Pa Script**, II. Baskı, Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1957, s.1.

⁸¹⁵ 1 ald ortalama 160 sm'dir. Buna göre 536 metro olmalı.

⁸¹⁶ C.V.Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. A.Anadol, İstanbul 2006, s.64.

⁸¹⁷ Daha geniş bilgi için bakınız, Poppe., Krueger, **a.g.e.**, s.VIII-147.

⁸¹⁸ Beckwith, **a.g.e.**, s.194.

Dolayısıyla 13-14. yüzyıllarda Sanskrit, Tibet, Çin ve Fars dillerinden kitapları Moğolcaya tercüme edildi. Ayrıca Gungaajaltsan (1182-1251), Çoiçi-Odser Olcaytu (1295-1307) gibi bilginler Hinduca ve Tibetçeden birçok edebiyat eserlerini inceleyerek moğolcanın temel gramerini ortaya koydular. Onlardan biri olan Çoiçi-Odser ise Moğol Dil araştırması ve tercümanlık alanında büyük bir ilerleme göstermiş ünlü bir alim idi.⁸¹⁹ Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi'nin hem tarih hem edebiyat eseri olduğunu unutmamalıyız. Yine 13. Asra ait olduğu bir ana ve oğulun arasındaki özlemi aktaran edebi bir yazı da 1930'lu yıllarında Rusya'da bulunmuştur.⁸²⁰

Uygur Yazısıyla yazılmakta olan yarlıklar sayesinde bu yazının Osmanlı Devletinin saraylarına kadar girdiği ve 15-16. yüzyıllara kadar devam ettiği bilinmektedir.⁸²¹ Ayrıca Moğollar arasında bu yazı, 1946'ya kadar Moğolistan'da resmi yazı olarak kullanılıyordu.

Dolayısıyla “Moğolların Gizli Tarihi”, “Cami'üt-tevarih” ve “Tarih-i Cihan Güşa” gibi eserlerde de Moğol tarihçiliğinin ve edebi faaliyetinin bazı gelenekleri görülmektedir. 13-14. asırda ayrıca “Altan Defter”, “Dörvön Töriyn Arvan Buyant Nomiyn Tsagaan Tüüh” ve “Bogd Baatar Biyer Dialsan Temdeglel” v.s. eserler de ortaya çıktı. Hindu ve Tibet dillerinden “Subaşıd” ve “Sulharnayn Domog”⁸²² (Sulharnayn Destanı) türü eserler tercüme edildi. İskender hakkında yazıldığı sanılan bu eserin Uygur dilinden tercüme edildiği tahmin edilmektedir.

⁸¹⁹ Daha geniş bilgi için bakınız, Ş.Bira, “Mongoliskaya Tibetoyaziçnaya İstoriçeskaya Literatura” (XVII-XIX.v.), **Studia Historica**, Cilt III, Sayı 1, Ulaanbaatar 1960.

⁸²⁰ **Mongolyn Soeliyn Tüüh** (Moğolistan Kültür Tarihi), Cilt III, Ulaanbaatar 1999, s.31.

⁸²¹ S.Ş.Çağatay, “Uygur Yazı Dili”, **DTCFD**, Cilt II, Sayı 5, Ankara 1943, s.79.

⁸²² Büyük İskender (M.Ö.356 - M.Ö. 323)'i, Moğollar arasında “Sulharnay” olarak telaffuz ederlerdi.

3.2.1. Bayram ve Oyun Eğlenceler

Doğada baş gösteren değişiklikler insan toplumun hayatını her zaman etkilenmiş bunlar tarih boyunca bütün halklar tarafından çeşitli tören, ayin ve bayramlarla kutlanmıştır. Buna benzer sebeplerle Türkler arasında Bahar şenlik (Nevruz),⁸²³ Moğollar arasında “Tsagaan sar” (Beyaz ay anlamına gelir) bayramlar kutlanıyordu. Yeni yıl kutlanması veya bahar bayramı dışında yeni han seçilmesi-kurultay, savaşın zafer kutlaması ve düğün gibi bazı özel durumlarda tüm halka bayram yapılırdı.

Yeni hanın tahta geçmesi bayram olarak kabul edilirdi. Mesela, Altın Orda’da kurultaya bayram adını verirlerdi. Kurultay bir ay devam ederlerdi. Bu süre içinde Cengiz han ailesine mensup hanlar, gereken her şey üzerine hanlagörüşmek için yeni kıyafetlerle gelirlerdi. Her gün ayrı ayrı renklerle elbiseler giyerlerdi. Bu kurultay günlerinde tabii han ve sultanlara büyük hediyeler getirirlerdi.⁸²⁴ Ayrıca yeni hanın tahta geçmesi belli bir tören ve gelenek üzerine yürütülüyordu. Dolayısıyla Türk-Moğol Devleti’nde her dört devletin içerisinde yeni han tahta geçme töreni birbirine benzer olduğu açıktır.

İbn Battuta, bize Özbek Han dönemindeki bir bayram hakkında şu bilgileri aktarmaktadır. Bütün hatunlar yanlarındaki askerlerle birlikte arabalarına bindiler. Her emir-i tumanın kendisine has nişan tahtası vardı. Bu törende hazır bulunan on yedi emir, yüz yetmiş bin atlının kumandanları demektir. Sonra hil’atler getirildi ve bütün emirler hil’atlendiler. Her emir hil’at giydikçe sultanın köşkünün altına gelmekte ve sağ

⁸²³ Nevruz kelimesi Farsça bir kelime olsa da bu geleneğin Türklere aittir. Bakınız, A.Pirvedioğlu, “Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği”, **Türkler**, Cilt III, Ankara 2002, s.44.

⁸²⁴ Yakubovskiye, **a.g.e.**, s.73.

dizi üzerine çökerek ayağını uzatmakta, sol dizini ise dik tutarak hükümdarına bağlılığına ve hizmetini arz etmekte idi.⁸²⁵ Sonradan bütün beyler, beyzadeler, vezirler yemeğe davet edildi.

Bu anlattığımız tarihi hatıra bir yana, herhangi bir halkın kültüründen bahsederken şarkı olmadan düşünülmez. Mesela, Çin kaynaklarında 121 yılında Çinli Hunların üç ve dört dağlarını ele geçirince Türkler bu dağlara özlemleri dile getiren Türküler yakmıştır⁸²⁶ Bu da bize gösteriyor ki Uzun Hava denilen Türkü türü ta Hunlar döneminde beri bilinmektedir. Konar-göçerler şarkı ve şiir kültürü açısından zengin bir miras bırakmışlardır. Bunlar günümüze kadar gelmiştir.

Ayrıca hem eğlence, hem de bir nev'i spor olan Moğolların milli güreşleri, tarihî Türk belgelerinde anlatılan Türk güreşi ile benzerdir. Çin'de yapılan ilk güreş faaliyetiyle de aynı olması ilgi çekicidir. Buna dair da Çin kaynaklarında bilgilere rastlanmaktadır. Vurma, tekme atım, can yakma gibi aşırı hareketlerin yasaktı. Bacak oyunları uygulanır, yere düşen güreşçi kayberderdi.

Bu geleneksel Türk ve Moğol güreşi hala Moğolistan ve ona yakın türk yurtları Hakas, Altay ve Tuna Cumhuriyetlerinde sürmektedir.⁸²⁷ Her iki milletin de ata sporu güreştir.

Orta Asya'nın siyasi tarihinde atlı ve okçu birlikler belirleyici rolü oynamışlardır. Çünkü bozkır devletinin ordusu atlı birliklerden meydana gelmekteydi. Ata bir savaş aracı olarak kullanıldı. Türk ve Moğollar ondan eğlencesinde de istifade ediyorlardı.

⁸²⁵ İbn Battuta, **a.g.e.**, s.89-91.

⁸²⁶ Sühbaatar, **a.g.e.**, s.129.

⁸²⁷ Gülensoy, **a.g.m.**, s.32.

Türklerde Gökbörü, Beyge, Göğen, Cirit gibi atlı oyunların çoklu buna delildir. Bu oyunların dışında dörtlüde koşan at üzerinde ayakta durmak, karnının altında kaymak, yerdeki bir nesneyi almak, at üzerinde soyunup giyinmek gibi eğlenceli, becerilerle dolu atlı gösteriler de yapılırdı.⁸²⁸

Kaynaklara göre, eski Türkler ve Moğollar at yarışları da yapıyorlardı. Eski Türkler savaş öncesi atlarının kuyruğunu bağlar veya keserlerdi ki, buna “tullama”⁸²⁹ deniliyordu. Günümüzdeki Moğollar da at yarışlarında atların kuyruğun bağlarlar. Bu da Orta Asya’daki Türk-Moğol geleneklerinin ne kadar iç içe yaşadığının bir izidir.⁸³⁰

Eski Türkler küçüklüklerinden itibaren ok atmayı, yay germeyi öğrenirlerdi. Bu öğrendikleri gelecekte birer bozkır savaşçısı olmanın hazırlık aşamalarından biriydi. Bununla beraber okçuluk sadece savaşta öldürücü silah olmanın dışında bozkır halkları için eğlence malzemesi olarak da kullanılmıştır. Yarışmalarda ve evlilik törenlerinde ok atılırdı ki, düğün esnasında damat bütün gücünü kullanarak, okunu gelinle buluşacağı gözden uzak bir yere düşürmeğe çalışırdı.⁸³¹ Ok ile ilgili alakalı Kabak oyunu da zikretmeye değer. 13. asır Memlûk coğrafyacılarının⁸³² eserlerinde, 16. asırda Timur’lu kroniklerinde bu oyun nasıl eğlenildiği hakkındaki bilgilere rastlanmaktadır.

⁸²⁸ Ş.Çapan, “Dede Korkut Hikayeleri’nde Spor İzleri ve İlk Güreş Şeklimiz Üzerine Bir Araştırma-II-”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 42, İstanbul 1990, s.14.

⁸²⁹ S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, IV. Baskı, Ankara 2011, s.247.

⁸³⁰ T.Gülensoy, **MÖ. 4500 - MS. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler**, II. Baskı, Ankara 2011, s.242.

⁸³¹ Ş.Çapan, “Dede Korkut Hikayeleri’nde Spor İzleri ve İlk Güreş Şeklimiz Üzerine Bir Araştırma-II-”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 42, İstanbul 1990, s.15-16.

⁸³² İ.Yıldırım, “Türk Kültüründe Atlı Hedef Okçuluğu Olarak Kabak Oyunu ve Osmanlılardaki Görünümü”, **Türkler**, Cilt X, Ankara 2002, s.626.

Mesela, Babür, Hatıratında, amcası Sultan Ahmed Mirza'nın kabak atışındaki ustalığından söz etmektedir.⁸³³

Dünya tarihinde 16-17. yüzyıldan itibaren ok ve yayın savaşta yavaş yavaş önemini kaybetmesiyle, onlar sadece oyun olarak hayatta kalabilmişti. Okçuluk ve atıcılık Türklerle, Moğolların vazgeçilmez eğlencesi ve sporudur.

⁸³³ Baburnâme'de: (Sultan Ahmed Mirza) Oku ve tir-gezi hedefe (ilbasun) ekseriya isabet ederdi. Kabağı meydanın öbür ucundan ekseriye isabet ederdi" der. **Baburnâme "Babur'un Hâtıratı"**, Haz. Reşit Rahmetli Arat, II. Baskı, Ankara 1985, s.28; İ.Yıldırım, "Türk Kültüründe Atlı Hedef Okçuluğu Olarak Kabak Oyunu ve Osmanlılardaki Görünümü", **Türkler**, Cilt X, Ankara 2002, s.627.

SONUÇ

13-15. Yüzyıllar arasında yaşıyan Türk-Moğol Halklarının tarihi, söz edilen dönemden itibaren pekçok kişı tarafından incelenmiş, değerdendirilmiş ve kaydedilmiştir. 19. Yüzyılda modern tarih biliminin ortaya çıkmasıyla Orta Çağ Türk-Moğol dönemi hakkında da eserler yayınlanmaya başlanmıştır. Günümüze kadar bütün dünyada basılmış o kadar çok eser bulunmaktadır ki bunların bir listesi çıkarılacak olursa birkaç cilt meydana getireceğı muhakkaktır. Biz de burada 13-15. yüzyıllarda Türk-Moğol Halklarının sosyo-kültürel ve siyasi tarihlerini birçok yönden değerdendirmeye çalıştık. İncelemelerimizi Türkiye, Moğolistan gibi birçok ülkede yapılan araştırmalara ait yazılı kaynaklardan faydalanarak ve Cengiz Han'ın kurduğı Türk-Moğol Devleti çerçevesinde yapmaya gayret ettik.

13. yüzyıl tarihine baktığımızda Türklerin Orta Asya'nın geniş alanlarına yayılmış, kültür, gelenek ve dini bakımdan pek çok değışikliğe uğramış olmasına rağmen dil açısından birlik ve beraberliği koruduğunu, Moğolların ise günümüzdeki Moğolistan coğrafyasında Cengiz Han'ın önderliğinde Türk-Moğol Devletini kurduğunu ve kısa bir süre sonra Türkerin bu devlete dahil olduğunu görmekteyiz. Sözü edilen dönemde Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkması, Türk ve Moğol halkları ve dünya tarihini derinden etkilemiştir.

Buna bağılı olarak Tezimizin birinci bölümünde Türk-Moğol Devletinin coğrafi durumu ve siyasi teşkilatına değindik. Burada Türk-Moğol Halklarının ortak bir siyasi teşkilattan ibaret olduğunu ve bir çok yönden Hun ve Kök Türkler gibi eski bozkır devletlerinden etkilendikleri sonucuna vardık.

İkinci bölümde Türk-Moğol Devletinin çöküş dönemini ele aldık. Günümüze kadar yapılan araştırmalarda Türk-Moğol Devletinin yükselişine geniş olarak yer verildiğini, ancak çöküş dönemine kısaca değinildiğini tespit ettik. Bunun devletin çöküş dönemine ait eserlerin az olmasından ve pek çok eserde yer alan bilgilerin de kesin olmamasından kaynaklanmış olabileceğini düşündük. Biz burada devletin bölünmesini ve çöküş dönemini siyasi tarih açısından ele alarak Yuan, Altın Orda, İlhanlı ve Çağataylılar olarak ayrı ayrı inceledik. Bununla birlikte Çağataylıların varisi olan Timur Devletini de konuya dahil etmeyi uygun gördük.

Türk-Moğol Devleti'nin bölünmesinin bazı araştırmacılar tarafından çöküş dönemi olarak değerlendirmesinin yanlış bir görüş olduğunu, siyasi tarih açısından baktığımızda çöküş döneminin uzun süreç içerisinde gerçekleştiğini, bozkır devletlerinin çöküşünün temel nedeninin siyasi karışıklar, başka bir deyişle taht kavgaları olduğunu, bunun yanısıra ortaya çıkan ekonomik sorunların çözülmemesi ve halklar arasında gün geçtikçe kültürel farkların artmasının Türk-Moğol Devletinin çöküşünü büyük ölçüde etkilemiş olduğu anlaşıldı.

Bütün bunlara bakarak Türk-Moğol Devletinin yönetici kesimi olan Cengizliler ülkenin güç, nüfus ve topraklarını aralarında taksim ettiler ise de alınan bu önlem siyasi rekabetlere engel olamadı.

Üçüncü bölümde ise Türk-Moğol Halklarının ekonomik-kültürel hayatına dair incelemede bulunduk. Araştırmalarımızı Türk-Moğol Devletinin kurulduğu coğrafya çerçevesinde kalarak yürüttük. Her iki halkın ekonomik ve kültürel durumunu inceleyerek aralarındaki benzerliklerin güçlü bir şekilde devam ettiğini ortaya koyduk.

Bütün bunlara bakıldığında Cengiz Han'ın önderliğinde Moğolların kurduğu devletin geniş bir coğrafya üzerinde ve yüz elli seneden fazla hakim kalabilmesi Hunlar ve Kök Türklerin devlet geleneğinin de sayesinde. Tarihte Batu Han'ın komutanlığında Türk ve Moğol askerlerinden oluşan ordu Avrupa'ya sefere çıktığında 12 tümen askerin yarısından fazlası yani 7 tümenin Türklerden meydana gelmiş olması Türklerin ne kadar büyük bir katkıda bulunduğunun göstergisidir.

ÖZET

Türk-Moğol tarihine ait incelemeler 18. Asrın ortalarında başlayarak günümüze kadar çok detaylı bir şekilde modern tarih biliminin de yardımıyla yapılmaktadır. Oldukça uzun bir zaman dilimin kapsayan Oldukça uzun zaman bir dilimini kapsayan Türk-Moğol Devletinin dönemi, Bozkır Türk-Moğol kültürü ile diğer medeniyetlerin sıkı bir temasta olduğu bir çağdır. Cengiz Han'ın önderliğinde Türk ve Moğollar bir araya gelerek dünya tarihinde derin izler bıraktılar. İncelememide Cengiz, Çağataylılar dışında onun devam olan Timurlulara da Türk-Moğol Devletinin tarihi içinde yer verdik. Çünkü Çağataylıların mirasçısı olan bu devlet, bir çok yönden Türk-Moğol Devletinin içinde yer alması gerekiyordu. Zira Türk-Moğol Devletinin çöküşü sırasındaki siyasi olayları anlamak için Timurluları da bilmek gerekir. Bu Orta çağ Türk-Moğol halklarının siyasi, ekonomik ve kültürel durumlarını değerlendirilmesi konuya dair fikir vermesi bakımından son derece önem taşımaktadır.

Dolayısıyla bu çalışmada Türk-Moğol halklarının yaşadığı coğrafya ve siyasi teşkilatlarına değinildiği gibi; Konuya Cengiz Han'ın kurduğu devletin çerçevesi içerisinde bakıldı. Cengiz Han'ın devleti kurduğu 1206'dan Timur'un ölümüne (1405) kadar olan dönemin siyasi tarihi kısaca değerlendirildi. Türk-Moğol Devletin içerisindeki Türk-Moğol halklarının durumlarını ekonomik ve kültürel açıdan araştırıldı. Bütün bunlardan çıkan sonuç; Türk-Moğol Devletinin temel çöküş nedeni olarak siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan farklılaşma ve iç çekişmeler gibi bir çok sebebi devleti çöküşe sürüklemiş olduğunu, ayrıca devletin sona ermesine kadar uzun bir süreç yaşandığını gösteriyor.

ABSTRACT

Beginning in the mid-18th century, the study of Turkish-Mongolian history employing the modern science of history continues in a very detailed way to the present. Considerably long period of Turkish-Mongolian State is a period of severe contact between Turkish-Mongolian culture and other civilizations. Coming together under the reign of Ghenghis Khan, Turks and Mongols made their dramatic mark on the world history. In this study we have dealt with Timurids along with Genghisids and Caghataids. It seemed better, regarding its different peculiarities, to consider Timurid state as an heir to Caghatay state and explore this state as a continuation of Turkish-Mongol State. Besides, it is a matter of necessity to understand Timurids in order to understand the political incidents ending with the collapse of Turkish-Mongolian State. This is of great importance in evaluating the mid-centuries cultural, political and economic status of Turkish-Mongolian peoples.

Hence, in this study, the topics like geography and political organizations of Turkish-Mongolian peoples have been dealt within the outline drawn by the borders of Ghenghis Khan's state. Here, the political history of the period between 1205 (the inauguration of his state) and 1405 (the death of Timur) is explored in short. The economic and cultural status of Turkish-Mongolian peoples under this state is investigated. The conclusion reached is that, political, economic and cultural change together with internal conflicts paved the way for the collapse of Turkish-Mongolian State. Still, this did not happen at once, indeed, it has been a rather long process.

KRONOLOJİ

- 1162 - Cengiz Han doğdu.
- 1206 - Türk-Moğol Devleti kuruldu.
- 1211 - Cengiz Han, ordusu ile Kuzey Çin'e saldırdı.
- 1215 - Cengiz Han ve Harezmsahlar karşılıklı elçiler gönderdi.
- 1215-1216 - Harezmsah Kıpçaklar'a karşı sefer yaptı ve Moğollar ile çarpıştı.
- 1218 - Cengiz Han Kara Kitaylara sefer çıktı.
- 1219-1224 - Cengiz Han Harezm'e sefer etti.
- 1225 - Cengiz Han'ın Moğolistan'a döndü.
- 1227 - Cengiz Han öldü, Cuci'nin yerine Batu Han Altın Orda'nın tahtına geçti.
- 1229-41 - Ögedey Han ilan edildi.
- 1235 - Ögedey Han'ın emriyle büyük kurultay toplandı.
- 1236 - Batu Han'ın idaresinde Doğu Avrupa'ya karşı seferler başladı.
- 1237-38 - Rus Knezlikleri Türk-Moğol Devletinin hakimiyet altına girdi.
- 1238 - Berke Hanın Ryazan, Vladimir gibi birtakım Rus prensliklerini ele geçirdi.
- 1240 - Kiev fethedildi.
- 1241-46 - Ögedey'nin dul eşi Turakina'nın saltanatı.
- 1242-46 - Çağatay Hanlığında Kara Hülegü'nün saltanatı.
- 1246-48 - Moğolistan'da büyük kurultayın toplandı ve Güyük Han ilan edildi.
- 1248 - Elçigiday Kıbrıs'ta bulunan Fransa kralı IX. Louis nezdine elçi olarak gönderildi.

- 1248-51 - Mengü Han ve Güyük Han'ın dul eşi Oğul Kamış arasındaki mücadele devri.
- 1250 - Kıpçak bozkırlarında Ala-Kamak'ta Batu'nun başkanlığında kurultay toplandı.
- 1251 - Karakurum'da büyük kurultay toplandı ve Mengü büyük han ilan edildi.
- 1251-59 - Mengü Han'ın hükümdarlık devri.
- 1251-52 - Kara-Hülegü, Mengü Han'ın fermanı ile Çağatay Hanlığı'nın başına getirildi.
- 1252 - Kara Hülegü'nün ölümü üzerine Örgene Hatun idareyi ele aldı.
- 1253 - Rubruk Sartak'ın ordasına geldi.
- 1254 - Örgene Hatun, Mengü Han'ın emri ile batıya sefer yapmakta olan Hülegü'yi Almalık'ta kabul ett.
- 1255 - Batu Han'ın öldü ve Sartak Altın Orda'nın başına geçti.
- 1256 - Berke Altın Orda'nın hanı oldu, İran'da Hülegü'nün saltanatı başladı.
- 1257 - Rus topraklarında bir nüfus sayımı yapıldı.
- 1258 - Hülegü Bağdat üzerine yürüdü.
- 1259 - Mengü Han öldü.
- 1260 - Çin'de Kubilay ve Moğolistan'da Arık Buka aynı zamanda büyük han ilan edildi.
- Ayn-ı Calut'ta Memlûk Sultanı Kutuz ile Ketboğa savaşı.
- 1261-66 - Algu'nun Çağatay topraklarında bağımsızlık hareketi.
- 1262 - Hülegü ve Berke Han arasında savaş başladı.
- 1262 - İlhanlı ve Altın Orda Terek ırmağında çarpıştı.

- 1262-64 - Algu ile Arık Buka'nın mücadelesi.
- 1263 - Altın Orda ve İlhanlılar Kür Irmağının sol kıyısında savaştılar.
- 1264 - Arık Buka, Kubilay Han'a teslim oldu. Algu ve Örgene'nin öldü.
- 1265 - Kubilay ile Barak savaştılar.
- Hoten Barak tarafından yağmalandı.
- Yedisu Ögedey'nin torunu Kaydu tarafından zaptedildi.
- Hülagü Han öldü. Abaka (1265-1282) tahta geçti.
- 1266 - Berke Han öldü.
- 1267 - Çağataylı Barak ile Kaydu savaştılar.
- 1268 - Barak ile Kaydu arasında sulh yapıldı.
- 1269 - Talas Nehri kenarında yapılan kurultayla Çağatay Hanlığı Barak, Kaydu ve Mengü Timur arasında taksim edildi.
- 1270 - İlhanlı Abaka ve Çağataylı Barak arasında yapılan savaş oldu ve Barak yenildi.
- 1271 - Kaydu kendisine karşı çıkınca Nikbay'ı öldürttü ve Toka Timur han ilan edildi.
- 1273 - Abaka Han Papa ve İngiltere kral I. Edward'la dostluk ilişkiler kurdu.
- 1281 - İlhanlılar ve Memlûkler Humus civarında savaştı.
- 1282 - Altın Orda'da Tuda Mengü han oldu.
- İlhanlılarda Teküdar Ahmed tahta geçti.
- 1284 - İlhanlı tahtına Argun çıktı.
- 1287 - Tula Buka Çağatay han oldu.
- 1291 - Altın Orda'da Tokta, İlhanlılarda Geyhatu han ilan edildi.

- 1294 - Argun'un oğlu Gazan İlhanlı hanı oldu.
- 1295 - Baydu han ilan edildi.
- 1296 - Çağataylılar Kuzey-batı Hindistan'a akınlar başlattı.
- 1297 Çağatay hanı Duva Pencap'ı yağmalattı.
- 1298 - Altın Orda'da Emir Nogay ve Tokta arasındaki savaş oldu ve Tokta yenildi.
- 1299 - Gazan Han, Şam'ı teslim aldı.
- 1301 - Kaydu öldü.
- 1303 - Duva ile Kaydu'nun oğlu Çapar büyük han Olcaytu Timur'un hakimiyetini tanıdılar.
- 1304-1316 - İlhanlı tahtına Olcaytu geçti.
- 1306 - Duva öldü. Büyük oğlu Küncük tahta geçti.
- 1308 - Çağatay han olarak Böri'nin torunu Taligu tahta geçti.
- 1310 - Esen Buka Çağatay han oldu.
- 1312 - Altın Orda'da Özbek han ilan edildi.
- 1313 - İlhanlılar ile Çağataylılar savaştı.
- Yasavur, Çağatay Hanı olarak ilan edildi.
- 1316 - Ebu-Sa'îd tahta geçti.
- 1318 - Kebek Çağatay han oldu.
- 1326 - Çağataylı Tarmaşirin tahta çıktı.
- İlhanlılar Gazne'yi ele geçirdi.
- 1329 - Çağataylılar Delhi'ye sefer açtı.

- 1334 - Çağataylı Çengşi Han hakimyeti ele geçirdi.
- 1336 - Emir Timur doğdu.
- 1338 - Papa XII. Benoit Almalık'a bir piskopos gönderdi.
- Bozan Çağataylı han oldu.
- 1340 - Altın Orda tahtına Canı Bek Han çıktı.
- 1346-47 - Çağatay Hanlığı Yasavur'un oğlu Kazgan'ın eline geçti.
- 1357 - Berdi Bek, babası Canı Bek'i öldürdü ve tahtına oturdu.
- 1358-1362 - Tuğluk Timur Han ordusuyla Mâverâünnehr'e girdi.
- 1364 - Tuğluk Timur öldü.
- İlyas Hoca, han oldu.
- 1364 - Timur ile İlyas Hoca savaştı.
- 1368 - Yuan Devleti'nin çöktü.
- 1370 - Timur, Semerkant'i ele geçirdi.
- 1371 - Timur Harezmi üzerine yürüdü.
- 1375 - Celâyirliler ve bazı beyler ayaklandı.
- 1376 - Urus Han'ın yanından kaçan Toktamış, Semerkant'a Timur'un yanına geldi.
- 1380 - Timur Emiran Şah'ı Horasan'a gönderdi.
- 1386 - Timur İran üzerine sefere çıktı.
- 1388 - Toktamış büyük bir ordu ile Sır Derya Nehri'ne kadar geldi.
- 1389 - İlkbaharda Timur, Toktamış'ın üzerine yürüdü.

- 1391 - Timur, uzun bir yürüyüşten sonra Kunduzca'da Altın Orda han Toktamış'ı yendi.
- 1392 - Timur, Buhara'ya geldi.
- 1394 - Toktamış'ın askerleri Şirvan çevresini yağmalattı.
- 1395 - Terek Irmağı kıyılarında Toktamış Han, Timur'un ordusuna yenildi.
- 1398 - Delhi şehri Timur tarafından ele geçirildi.
- 1402 - Ankara Savaşında Yıldırım Bayezid esir edildi.
- 1405 - Timur, Çin seferine giderken Otrar'da hastalanarak öldü.

KAYNAKÇA

- Aka, İ., (1981-86), “Timur’un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi”, **Türk Tarihi Belgeleri Dergisi**, Cilt XI, Sayı 15, Ankara.
- _____, (1987), “Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)”, **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt II, Ankara.
- _____, (1991), **Timur ve Devlet**, Ankara.
- _____, (2005), **Makaleler**, Cilt I. Ankara.
- Aka, İ., Koprman, K.Y., (1971), **Barthold: Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara.
- Aka, İ., Koprman, K.Y., (1976), **Türk Medeniyet Tarihi**, Ankara.
- Akkuş, M., (2011), **İlhanlıların Anadolu’daki Dini Siyasetleri**, SÜ, SBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Konya.
- Aknerli Grigor, (1954), **Moğol Tarihi**, Çev. H.D.Andreasyan, İstanbul.
- Alaaddin Ata Melik Cuveynî, (1999), **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev. M.Öztürk, II. Baskı, Ankara.
- Alan, H., (1992), **Osmanlı Timur Münasebetleri**, MSÜ. Tarih Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, İstanbul.
- _____, (1997), “Osmanlı-Timurlu İlmi Münasebetleri (Emir Temür Paneli)”, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 405, Ankara.
- _____, (2003), “Osmanlı Devletinin-Timurlular İle İlişkileri”, AİBÜ. **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, Bolu.

- _____, (2006), “İdare Gelenekte Süreklilik ve Kırılma (Büyük Selçuklu-İlhanlı-Çağatay-Timurlu)”, İÜ. **Türkiyat Araştırma Enstitüsü. Cengiz Kağan ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri Sempozyumu.** İstanbul.
- _____, (2006), “Timurlu Döneminde Hukuk ve Uygulanması”, **Zindanlar ve Mahkûmlar**, İstanbul.
- _____, (2007), “Timurlülerde Hükümlanlık Anlayışı Kaynaklar ve Uygulama”, **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, Bildirileri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul.
- _____, (2007), **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul.
- _____, (2009), “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, **Tataristan Ş. Bilimler Akademisi, Altın Orda’nın Siyası ve Sosyal Ekonomik Tarihi, Sempozyumu**, Kazan.
- _____, (2009), “Supportes of the Timurid Abu Said: Ubaydallah Ahrar and Arghun Tribe”, **International Seminar on the History and Culture of Turkic Peoples**, Beijing.
- Alinge, C., (1967), **Moğol Kanunları**, Çev. Ç. Üçok, Ankara.
- Allsen, T., (1994), “The Rise of The Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China”, **The Cambridge History of China** (Alien Regimes and Border States), Volume. VI, Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, (2004), **Culture an Conquest in Mongol Eurasia**, III. Baskı, Cambridge University Press.

- Alpargu, M., (1991), “Çağatay Hanlığı”, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 2, Ankara.
- Ankhabayar, D., (2006), **Mongoliyn El Haant Uls** (Moğol İlhanlı Devlet), Ulaanbaatar 2006.
- Altımişova, Z., (2004), **Çağataylılar Zamanında Kırgızistan**, AÜ, SBE, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, Ankara.
- Andreasyan, H.D., (1950), “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Cilt I, Sayı 2, İstanbul.
- Arat, R.R., (1992), “Türk Lehçe ve Şiveleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Cilt II, II. Baskı, Ankara.
- Arslan, M., (1984), **Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı**, İstanbul.
- Artamonov, M.İ., (2004), **Hazar Tarihi**, İstanbul.
- Arvan Buyant Nomyn Tsagaan Tüüh-Tsagaan Tüüh** (Ak Tarihi), Haz. Ş.Çoymaa, R.Tördalay, Ulaanbaatar 2006.
- Atasoy, N., (1971), “Miniyatürlerde Türk Büyükleri ve Alp Arslan”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, Ekim, İstanbul.
- Atif, M., (1999), **Kaşgar Tarihi**, Kırıkkale.
- Ayalon, D.,(1971), “The Great Yasa of Chingiz Khan (B)”, **Studia Islamica**, No 34, Published by: Maisonneuve & Larose.
- Aydın, E., (2010), “The Contribution of The Mongolian Language on The Reading of Place Names in Old Turkic Inscriptions: Togla or Tugla (Tugula?)”, **Central Asiatic Journal**, 54/1. Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
- Aydoğmuşoğlu, C., (2007), **Tarihte Tebriz**, AÜ, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, Ankara.

- Baasanjav, Z. Et al., (2006), **Mongol Ulsiin Tüüh** (Moğolistan Tarihi), II. Baskı, Ulaanbaatar.
- Baburnâme “Babur’un Hâtıratı”**, Haz. Reşit Rahmetli Arat, II. Baskı, Ankara 1985.
- Banzarov, D., (1981-82), “The Black Faith, or Shamanism Among the Mongols”, **Mongolian Studies, Journal of Mongolia Society**, Çev. Nattier and John R., Krueger, Vol. VII, Bloomington.
- Barkman, U., (2004), “Pax Mongoica-giin Talaar Ergetsüülen Bodohui (‘Pax Mongolica’-Hakkında Bazı Düşünceler)”, **Mongolian Great Empire (Formation, Growth, Decline), International Conference**, September 21-23. Ulaanbaatar.
- Barthold, V.V., (1963), “Cengiz Han”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt III, İstanbul.
- _____, (1975), **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. K.Y.Koprman ve İ.Aka, Ankara.
- _____, (1986), “Barak”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul.
- _____, (1986), “Berke”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul.
- _____, (1988), “Çağatay”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt III, İstanbul.
- _____, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, Ankara.
- _____, (2006), **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Çev. H.Eren, Ankara.
- _____, Boyle, J.A., (1986), “Batu”, **The Encyclopaedia of Islam**, Volume I, A-B, IV. Baskı, Leiden: E.J.Brill.
- Başer, S., (2007), “Medeniyetin Ordusu veya Ordunun Medeniyeti”, **Uluslararası Askerî Tarih Dergisi**. No 87, Ankara.
- Batsüren, B., (2009), **Öndör Teregtnüüd ba Ertanii Türegüüd** (Yüksek Arabalı Halklar ve Eski Türkler), Ulaanbaatar.

- Bawden, C.R., (1956), **The Mongol Chronicle Altan Tobçı**, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Baykara, T., (1975), “Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Say 6, Ekim, İstanbul.
- _____, (2006), **Türk, Türklük ve Türkler**, İstanbul.
- _____, (1986), “Dr. Emel Esin”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl XXIV/1, Ankara.
- Bayur, Y.H., (1987), Hindistan Tarihi, Cilt I, Ankara.
- Bazarsüren, J., (2004), “Usan Tataat bolon Tömör Şirhegt Num” (“Usan Tataat” ve “Tömör Şirhegt” Yaylar Üzerine), **Studia Historica**, Cilt XXXV, Ulaanbaatar.
- Beckwith, C.I., (2009), **Empires of the Silk Road**, New Jersey.
- _____, (2011), **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. K.Yıldırım, Ankara.
- Biçurin, N.Ya., (1950), **Sobranii Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii ve Drevnie Vremena**, Cilt I-III, Moskova-Leningrad.
- Bira, Ş., (1960), “Mongoliskaya Tibetoyaziçnaya İstoriçeskaya Literatura” (XVII-XIX.v.), **Studia Historica**, Cilt III, Sayı. 1, Ulaanbaatar.
- _____, (1997), “Mongolyn Ezent Güreny Üyeyn Soelyn Hariltsaany Tüühees” (Moğol İmparatorluğu Dönemin Kültürel İlişkilerin Tarihi), **Studia Historica**, Cilt XXX, Ulaanbaatar.
- Biran, M., (1997), **Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State In Central Asia**, Richmond: Curzon Press.
- Birol, N., (1991), **İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan**, AÜ, Tarih Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, Ankara.

- Blahoslav, H., (2002), "Agriculture", **Brill's Enclopaedia Of The Ancient World New Pauly**, ANTIQUITY, Volume I, Brill: Leiden-London.
- Bor, J., (2004), **Bilgüün Diplomatıç Çingis** (Bilge Diplomat Cengiz), II. Baskı, Ulaanbaatar.
- _____, (2004), **Mongol Hiygeed Evraziyn Diplomat Şastir** (Moğol ve Avrasya'nın Diplomatik İlişkileri), Cilt II, Ulaanbaatar.
- Bregel, Y., (2000), **Historical Maps of Central Asia, 9 th – 19 th centuries A.D**, Bloomington: Indiana University.
- Buel, P.D., (1990), "Pleasing the Palate of the Qan: Changing Foodways of the Imperial Mongols", **Mongolian Studies, Journal of the Mongolia Society**, Vol XIII, Bloomington.
- Bulduk, Ü., (1992), "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-ı", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 3, Ocak, Ankara.
- _____, (1997), "Dede Korkut Destanları'nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya", **Yeni Türkiye**, Yıl 3, Sayı 15, Ankara.
- Büdegeçi, T., (1995), "Tuva Şamanlarının Dünya Görüşü Hakkında", Çev. E.Arıkoğlu, **Türk Kültürü Aylık Dergisi**, Sayı 360, Yıl XXXIII, Ankara.
- Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt I, Haz. M.Çevik, İstanbul 2010.
- Cabriel, R.A., (2004), **Cenghis Khan's Greatest General: Subotai the Valiant**, University of Oklahoma Press, Norman.
- Caferoğlu, A., (1972), "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", **VII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt I, Ankara.
- Cahun, L., (2006), **Asya Tarihine Giriş**, Çev: S.İ.Kaya, İstanbul.

Cengiz İmparatorluğu Hakkında ilk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei Lu ve Hei Ta shi Lu, Haz. M.Uyar., D.Ankhubayar, İstanbul 2012.

Cengiznâme, Haz. B.Şişman, Samsun 2009.

Cevahirral Nehru., (1987), **Ertöntsiyn Tüühiyg Söhön Üzvel**, Ulaanbaatar.

Chaliand, G., (2001), **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya**, Çev. E.Sunar, İstanbul.

Clauson, S.G., (1965), "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study", **Central Asiatic Journal**, Vol. 10, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.

_____, (1972), **Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London.

Clavijo, (1993), **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul.

Cleaves, F.W., (1976), "A Chinese Source Bearing on Marco Polo's Departure From China and Persian Source on His Arrival in Persia", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol 36, Harvard: Harvard-Yenching Institute.

_____, (1982), **The Secret History of Mongols**, London.

Çağatay, S.Ş., (1943), "Uygur Yazı Dili", **DTCFD**, Cilt II, Sayı. 5, Ankara.

Çandarlıoğlu, G., (1995), **Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu**, İstanbul.

_____, (2004), **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, İstanbul.

Çin Kaynaklarında Türkistan Seçmeleri, Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013.

Çuang Hen, (2005), **Togontömör Haaniy Tüüh** (Togan Timur Han Tarihi), Çev. Altansümber ve Buyant, Pekin.

D'Ohsson, M.B., (2006), **Moğol Tarihi**, Çev. E.Kalan, Q.Şükürov, İstanbul.

- Delgerjargal, P., (2005), **Mongolchuudiin Ugsaa Garval** (Moğolların Kökeni), Ulaanbaatar.
- Daş, M., (2005), “Bizans Kaynaklarında Türk İmajı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XX, Sayı 2, (Aralık), Bornova-İzmir.
- Devlet, N., (2002), **Empire in Eurasia**, İstanbul.
- Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi**, Çev. B.Atalay, Cilt I-IV, Ankara 1985-1986.
- Douglas, R., (1877), **The Life of Jenghis Khan**, London.
- Dukas, (1956), **Bizans Tarihi**, Çev. V.L.Mermioğlu, İstanbul.
- Durak, N., (2008), “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/1, Winter, Ankara.
- Durmuş, İ., (2009), “Türk Kültür Çevresinde Ant”, **Milli Folklor**, Yıl 21, Sayı 84, Ankara.
- Earthy, E.D., (1955), “Shorter Notes: The Religion of Cenghis Khan” (A.D. 1162-1227), **NVMEN**, Cilt II, Leiden.
- Eberhard, V.V., (1942), **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara.
- _____, (1945), “Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: 1 Toba’ların Hayvancılığı”, **Belleten**, Cilt IX, Sayı 36, TTK, Ekim, Ankara.
- _____, (2007), **Çin Tarihi**, IV. Baskı, Ankara.
- _____, (2010), **Uzak Doğu Tarihi**, IV. Baskı, Ankara.
- Eiji, M., (1978), “Part II Moghūlistān”, **Acta Asiatica Bulletin of the Institute of Eastern Culture**, Cilt XXXIV, Tokyo.
- Elverskog, J., (2006), **Our Great Qing**, Honolulu: University Hawai’i Press.

- Enkhbat, A., (2011), **Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasî ve Kültürel Durumları**, AÜ, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Enkhçimeg, Ts., (2007), “Kebek Haany Möngöny Şineçleliyn Asuudald” (Kebek Han’ın Finans Reformu), **Studia Historica**, Cilt XXXVII, Ulaanbaatar.
- Erđy, M., (1996), “Orta Avrasya Boyunca Hiong-Nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Çev. H.Şirin, Cilt XI, Bornova-İzmir.
- Eren, H., (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara.
- Ergin, M., (1970), **Oğuz Kağan Destanı**, Ankara 1970.
- Erkun, V., (1981), “Tarım”, **Türk Ansiklopedisi**, Cilt XXX, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- Esin, E., (2006), **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul.
- Findley, C.V., (2006), **Dünya Tarihinde Türkler**, Çev. A.Anadol, İstanbul.
- Gabriel, R.A., (2004), **Genghis Khan’s Greatest General Subotai the Valiant**, Oklahoma.
- Galdan, (2006), **Erdeniyn Erih**, Haz. J.Gerelbadrakh., D.Büdsüren., P.Byambahorol, Ulaanbaatar.
- Ganbold, J., (1992), “Çingis, Şan-yü Neriyn Tuhayd” (Cengiz ve Şan-yü adları Üzerine), **Studia Historica**, Cilt XXVI, Ulaanbaatar.
- Genç, R., (1981), **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, İstanbul.
- Gömeç, S., (1992), “**Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından değerlendirilmesi**”, AÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ve (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.

- _____, (1998), “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, Pamukkale Üniversitesi. **Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 4, Denizli.
- _____, (2000), “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1999-2000, 20/31, Ankara.
- _____, (2001), “İpek Yolu ve Orta Asya Kültürü Tarihi” adlı Kitapta Kök Türklerle İlgili Yanlış Değerlendirmeler”, **Türk Kültürü**, Sayı 456/XXXIX, Ankara.
- _____, (2002), “Kırgız Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Kafalı Armağanı**, Ankara.
- _____, (2002), **Tarihte ve Günümüze Kırgız Türkleri**, Ankara.
- _____, (2003), “Keşik Kelimesi”, **Türk Kültürü**, Sayı 483-484, Yıl XLI, Ankara.
- _____, (2006), **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara.
- _____, (2007), “Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri”, **Uluslararası Askerî Tarih Dergisi**. No 87, Ankara.
- _____, (2009), **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara.
- _____, (2010), “Terken Unvan Hakkında”, **D.T.C.F-Türk Dil ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi**, AÜ, Cilt XVII, Sayı. 2, Ankara.
- _____, (2011), “Terken Unvan Hakkında”, **Türkoloji Dergisi**, Cilt XVII, Sayı. 2, Yılı 2010, Ankara.
- _____, (2011), **Kök Türk Tarihi**, IV. Baskı, Ankara
- _____, (2011), **Kırgız Türkleri Tarihi**, III. Baskı, Ankara.
- _____, (2011), **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, II. Baskı, Ankara.
- _____, (2011), **Uygur Türkleri Tarihi**, IV. Baskı, Ankara.

_____, (2012), **Dişi Kurtun Çocukları**, Ankara.

Gregory Abû'l-Farac, (1999), **Abû'l-Farac Tarihi** (Bar Hebraeus), Cilt II, Çev. Ö.R.Doğrul, III. Baskı, Ankara.

Grigor of Akanc, (1954), **History of the Nation of the Archers** (The Mongols), Trans. F.W.Cleaves, Cambridge.

Grousset, R., (2010), **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M.R.Uzmen, VI. Baskı, İstanbul.

Grumm-Grjimaylo, A.G., (1914, 1926), **Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray**, Cilt I, Sankt-Peterburg, Cilt II, Leningrad.

Gumilev, L.N., (2006), **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, Çev. D.A.Batur, II. Baskı, İstanbul.

Gül, M., (2010), **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu** (Tarihî Arka plan ve XIII-XIY. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti), İstanbul.

Gülensoy, T., (1998), “Moğolistan’da Yaşayan Türk Kültürü”, **Bilge Dergisi**, Güz 18, Ankara.

_____, (2011), **MÖ. 4500-MS. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler**, II. Baskı, Ankara.

Günaltay, Ş., (1937), “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin”, **Belleten**, Cilt I, Sayı 1-4, TTK, Ankara.

Gündoğdu, A., (2000), “The Ottomans and The World Trade: The Project For The Return to Historical Wealth”, **The Great Ottoman-Turkish Civilisation 2** (Economy and Society), Ankara.

_____, (2004), “Bozkırın Egemenlik Anlayışı”, **Kafalı Armağanı**, Ankara.

Haadiyn Ündsen Huraanguy Altan Tobçi, Haz. Ş.Çoymaa, Ulaanbaatar 2006.

- Haider, M., (1976), “The Sovereign İn The Timurid State (XIV. th-XV. Th Centuries)”, **Turcica**, Tome VIII/2, Paris-Strasbourg.
- Hayit, B., (1975), **Türkistan Rusya ile Çin arasında**, Çev. A.Sadak, Ankara.
- Hinz, W., (1942), “Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki”, Çev. M.A.Köymen, **Belleten**, Sayı 21-22 sayılı Belleten’den ayrı basım, TTK, Ankara.
- Huang, R., (2007), **Çin Tarihi**, Çev. A. Sönmez, İstanbul.
- Hudyakov, Yu.S., (1985), **Drevniye Kulturiy Mongolov**, Novosibirsk.
- Hurmethan, M., (2009), “Höh Türegiyn Höşöö Dursgal, soeliyn Tuhay” (Kök Türklerin Kültür ve Heykeller Hakkında), **Nomadic Studies**, No 16, Ulaanbaatar.
- İbn Arabşah, (1997), **Acaib El-Makdul Tarihi Teymur**, Çev. D.Akbulut, AÜ, Tarih Anabilim Dalı. Lisans Tezi, Ankara.
- İbn Battuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler**, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981.
- İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi**, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975.
- İder, D., (2012), **Yuan Ulsiyın İh Tüşmel Höhtömör** (Yuan Memürü Höhtömör (Kök Timur)), Ulaanbaatar.
- İnalcık, H., (2007), **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ** (1300-1600), Haz. R.Sezer, İstanbul.
- İnan, A., (1948), “Eski Türklerde ve Folklorda ANT”, **DTCFD**, Cilt VI, Sayı 4, Ankara.
- İnan, A., (1949), “Küçük Notlar: Barak Efsanesi”, **Belleten**, Cilt XIII, Ankara.
- İnan, A., (1954), **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK, Ankara.
- İnostrantsev, K., (1950), “Eski Türklerde İnançları Hakkında Bir Kaç Söz”, Çev. A.İnan, **Belleten**, Cilt XIV, TTK, Ankara.

Jackson, P., (1998), “Marco Polo and His Travels”, **Bulletin of the School Oriental and African Studies**, Vol 61, No 1, London: University of London.

_____, (2005), **The Mongols and the West 1221-1410**, Harlow.

Jamba, (2006), **Asragçi Nertiyn Tüüh** (Asragçi'nin tarihi), Haz. D.Zayabaatar, Ulaanbaatar.

John Masson Smith, Jr, (1984), “Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure?”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol 44, No 2, (December), Boston: Cambridge.

Kafalı, M., (1965), Ötemiş Hacı'ya göre Cuci Ulusunun Tarihi, Doktora Tezi, İstanbul.

_____, (1970), “Cuci Sülâlesi ve Şu'beleri”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 1, Ekim, İstanbul.

_____, (1970), “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 24, İstanbul.

_____, (1971), “Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasal Roller ve Ehemmiyetleri”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, Ekim, İstanbul.

_____, (1971), “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 25, İstanbul.

_____, (1974), “Timur”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt XII/I, İstanbul.

_____, (1976), **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul.

_____, (2005), **Çağatay Hanlığı (1227-1345)**, Ankara.

_____, (2009), **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, Ankara.

Kafesoğlu, İ., (1970), “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, İÜ. Edebiyat Bölümü. **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı. 1, İstanbul.

- _____, (1973), “Eski Türk Dini”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Sayı 3, İstanbul.
- _____, (1992), “İslâmî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilâtı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara.
- _____, (2012), **Türk Millî Kültürü**, XXXIV. Baskı, İstanbul.
- Kamalov, İ., (2009), “Timur’un Hayalî Moskova Seferi”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt VI, Sayı 23, Ankara.
- _____, (2009), **Altın Orda ve Rusya** (Rusya üzerindeki Türk-Tatar etkisi), İstanbul.
- Kanat, C., (2001), “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XVI, Bornova-İzmir.
- Kâşgarlı Mahmûd Kitabı**, Editör. S.B.Özönder, Ankara 2008.
- Khazanov, A.M., (1994), **Nomads and the Outside World**, London.
- Kitapcı, Z., (2004), **Hilafet Ülkelerinde Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri**, Konya.
- _____, (2000), **Moğollar arasında İsâmiyet**, Cilt II, Konya.
- Klyashtorny, S.G., (2003), **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, İstanbul.
- Kocaoğlu, T., (2005), “Giriş”, “**Altın Orda ve Varisleri**” **İkinci Uluslararası Konferansı**, 22-24 Nisan, İstanbul.
- Kolbas, J., (2007), **The Mongols in İran**, London & New York.
- Kozina, S.A., (1941), **Sokrovennoe Skazanye**, Moskva-Leningrad.
- Köprülü, F., (1942), “Marâga Rasathanesi”, **Belleten**, Cilt VI, Sayı 21-24, TTK, Ankara.
- Köymen, M.A., (1954), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Cilt II, Ankara.

- Kurat, A.N., (1940), **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Orda, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitkiler**, İstanbul.
- _____, (1972), **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara.
- Lablaş, P.V., (1932), **Marko Polo'nun Seyahatı**, Çev. Z.Emiroğlu, İstanbul.
- Lamb, H., (2006), **Moğolların Efendisi Cengiz Han**, Çev. A.G.Bozkurt, İstanbul.
- Lane, G., (2005), **Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran**, II. Baskı, London & New York.
- Lattimore, O., (1941), **Inner Asian Frontiers of China**, Boston: Beacon Press.
- Lo-bzan bsTan-'jin., (1952), **Altan Tobči (A Brief History of the Mongols)**, by, F.W.Cleaves, Cambridge: Harvard University Press.
- Luşnikov, O.V., (2011), "Mongoliskay İmperiy i Ulus Djuçi v Sovremennoy Mongolskoy Istorigrafiy", Zolotoordinskoe Nasledie, Materiali Mejdunarodnoy Nauçnpoy Konferentsii, **Politiceskaya i Sotsialno-Ekonomiceskaya İstoriya**, Vipusk 2, 29-30. Mart, Kazan.
- Luvsandanzan, (2006), **Altan Tobçi**, Haz. Ş.Çoymaa, Ulaanbaatar.
- _____, (2008), **Altan Tobçi**, Çev. T.Gülensoy, Ankara.
- Lyapunov, B.V., (1953), **İz Glubiny Vekov**, Moskva.
- Manghol-un Niuça Tobça'an** (Moğolların Gizli Tarihi), Çev. A.Temir, Ankara 1948.
- Manz, B.F., (1993), **The Rise and Rule of Tamerlane**, Cambridge.
- _____, (2000), "Timur ve Hakimiyetin Sembolü", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Çev. M.Ş.Yüksek, Cilt XV, Bornova-İzmir.
- _____, (2009), "Mongol History Rewritten and Relived", **GEFAD**, Cilt XXIX, Sayı 1, Çev. M.Ş.Yüksel, Ankara.

- Marshall, R., (1995), **Doğudan Yükselen Güç**, Çev. F.Doruker, İstanbul.
- Meillassoux, C., (1972), “L’Itineraire D’Ibn Battuta de Walata a Malli” **The Journal of African History**, Vol 13, No 3, Cambridge University Press.
- Mergen Gegeen Luvsandambizaltsan., (2006), **İh Mongol Ulsyn Ündsen Altan Tovç Tuuj Orşvoy**, Haz. D.Bürnee, Ulaanbaatar.
- Mirza Haydar Duğlat, (2006), **Tarih-i Reşidi**, Çev. O.Karatay, İstanbul.
- Mirza Muhammed Haider, Dughlat, (1895), **The Tarikh-i-Rashidi**, Çev. E.Denison Ross, London: Sampson Low, Marston and Company.
- Morgan, D., (1986), “The “Great Yasa” of Cengiz Khan and Mongol Law in The Ilkhanate”, **Bulletin of The School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol 49, No 1, Honour of Ann K.S. Lambton, Cambridge.
- _____, (2003), **The Mongols**, XVI. baskı, Cornwall: Blackwell Publishing.
- Mönkhтsetseg, T., (1995), “Hubilay Haany Hoer Dovtolgooniy Tuhay” (Kubilay Han’ın İki Sefer Üzerine), **Studia Historica**, Cilt XXIX, Ulaanbaatar.
- Muminov, İ.M., **İstoriya Samarkanda**, Taşkent.
- Nicola Di Cosmo, (1994), “Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History”, **The Journal of Asian Studies**, Vol 53, No 4 (November), Association for Asian Studies.
- _____, Shpakovsky, V., (2003), **Kalka River 1223: Cenghiz Han’s Mongols İnvade Russia**, Oxford: Osprey Publishing.
- Nizameddin-i Şâmi, (1949), **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara.
- Nordenskjöld, A.E., (1899), “The Influence of the “Travels Marco Polo” on Jacobo Gastaldi’s Maps of Asia”, **The Geographical Journal**, Vol 13, No 4, Blackwell publishing on behalf of the Royal Geographical Society.

- Ochir, A., Tsolmon, S., (2002), “Çingis Hany Dotood Myanganiy Tuhayd” (Cengiz Han’ın “İç” Binlikler Hakkında), **Cengiz Han’ın Doğumun 840 yıl. Araştırmalar Sempozyumu**, Ulaanbaatar.
- _____, Serjee, J., (1983), “Borjigin Neriyn Garlyn Tuhayd”(Borjigin adının menşei), **Studia Historica**, Tom XVII, Fas 9, Ulaanbaatar.
- Oktay, H., (2007), **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul.
- Onat, A., (1991), “Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XV, Sayı 26, (1990–1991), Ankara.
- Orkun, H.N., (1950), “Eski Türkler Nasıl Yemin Ederlerdi?”, **Resimli Tarih Mecmuası**, Sayı. 9, Eylül, İstanbul.
- _____, (1986), **Eski Türk Yazıtları**, Ankara.
- Ögel, B., (1962), **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK, Ankara.
- _____, (1964), **Sino Turcica**, Taipei.
- _____, (1978 - 2000), **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt I-IX, İstanbul-Ankara.
- Özerdem, M., (1951), “Çin Kaynaklara Göre Çin Türkistan’ın Şehirleri”, **DTCFD**, Cilt IX, Sayı 1-2, Ankara.
- Özgüdenli, O.G., (2009), **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları** (1295-1304), İstanbul.
- Özyetkin, A.M., (1996), **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi**, Ankara.
- Pirvedioğlu, A., (2002), “Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği”, **Türkler**, Cilt III, Ankara.

- Plano Carpini, (1988), **Mongolçuudiin Tüüh** (Moğolların Tarihi), Çev. S.Tsolmon, S.Tuya, Ulaanbaatar.
- Poppe, N, J.R. Krueger, J.R., (1957), **The Mongolian Monuments In Hp'Ags-Pa Script**, II. Baskı, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- _____, (1965), **Introduction to Altaic Linguistics**, Wiesbaden.
- _____, (1975), "Vladimirtsov's Grammer Forty or Five Years Later", **Mongolian Studies, Journal of the Mongolia Society**, Vol 2, Bloomington.
- Potapov, L.P., (1960), "Göçebelerin İbtidai Cemaat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Adet", Çev. R. Uygun, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, Cilt XI, Sayı 15, İstanbul.
- Rachewiltz, I., (1972), **Index To The Secret History of the Mongols**, Bloomington.
- _____, (1992), "Some Reflections on Paragraph One of The Secret History of the Mongols", **Fifth International Congress of Mongolists**, Ulaanbaatar.
- Rashiduddin Fazlullah, (1999), **Jami'ü't-Tawarikh**, Çev. W.M.Thackston, Cilt II, Boston: Published at Harvard University.
- _____, (2002), **Sudryn Çuulgan** (Cami'üt-tevarih), Cilt I-III, Çev. Ts.Sürenkhorloo, II. Baskı, Ulaanbaatar.
- Raşi Puntsag, (2006), **Bolor Erkhi**, Haz. Ç.Bayarsayhan, Ç.Nerguy, B.Büdsüren, Ulaanbaatar.
- Rhys, E., (1939), **The Travel of Marco Polo**, London.
- Rossabi, M., (1988), **Khubilai Khan: His Life and Times**, Berkeley: University of California Press.
- Rossabi, M., (2008), **Kubilay Han'ın Seyyahı Rabban Savma ve Doğudan Batı'ya İlk Yolculuk**, Çev. E.Uşşaklı, İstanbul.

- Roux, J.P., (2001), **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev. A.Kazancıgil, A.Bereket, İstanbul.
- _____, (2006), **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. L.Arslan, İstanbul.
- _____, (2008), **Büyük Moğolların Tarihi** (Babur), Çev. L.Arslan-Özcan, İstanbul.
- Rubruk, W., (2001), **Moğolların Büyük Hanına Seyahat** (1253-1255), Çev. E.Ayan, İstanbul.
- Saunders, J.J., (1977), **Muslims and Mongols**, Christchurch: University of Canterbury.
- Schiltberger, J., (1995), **Türkler ve Tatarlar Arasında** (1394-1427), Çev. T.Akpınar, İstanbul.
- Shiratori, K., (1945), “Kaghan Unvanının Menşei”, Çev. İ.Gökbahar, **Belleten**, Cilt IX, Sayı 36, Ankara.
- Spuler, B., (1987), **İran Moğolları**, Çev. C. Köprülü, II. Baskı, Ankara.
- Sumyabaatar, B., (1990), **The Secret History of the Mongols**, Transcription, Ulaanbaatar.
- Sühbaatar, G., (1980), **Mongolçuudiin Ertanii Övög** (Moğolların Ataları), I. Baskı, Ulaanbaatar.
- Sümer, F., (1972), **Oğuzlar**, II. Baskı, Ankara.
- Şagdar, H., (2000), **Mongolçuudiyn Ayan Dayn Tsergiyn Urlagyn Tüüh** (XIII Zuun), (Moğolların Seferleri ve Savaş Sanat Tarihi (XIII. asır)), Cilt II, Ulaanbaatar.
- Şerbak, A.M., (2005), **Türksko-Mongoliskiye Yazikoviye Kontakty v İstoriy Mongoliskyh Yazikov**, Sankt-Peterburg.

Temir, A., (1949), “Nizamüddin Şâmî: Zafername”, Bibliyografya, **Belleten**, Cilt XIII, Sayı. 50, (Nisan), TTK, Ankara.

_____, (1989), **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, Ankara.

_____, (1992), “Nogay Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Tarih-coğrafya, Ankara.

Tezcan, M., (2012), **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Trabzon.

The Chronicle of Ibn al-Athîr For the Crusading Period from Al-Kâmil fî'l-ta'rîkh (The Years 589-629/1193-1231. The Ayyûbids after Saladin and the Mongol Menace), Cilt 3, Çev. D.S.Richards, II. Baskı, Aldershot & Burlington, Ashgate Publishing Company 2008.

Tiesenhausen, V., (1884), **Sbornik Materyalov, Otnosyaşhsya k İstorii Zolotoi Ordi**, Tom 1. Sanktpeterburg.

Timor, N.A., (2002), **Güneydoğu Asya**, İstanbul.

Togan, Z.V., (1950), “Haydar Mirza”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt V, İstanbul.

_____, (1950), **Tarihte Usul**, I. Baskı, İstanbul.

_____, (1954), “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt XV, Sayı 1-4, Ayrı Basım, İstanbul.

_____, (1972), “Emir Timur’un Soyuna Dair Bir Araştırma”, İÜ, Edebiyat Fakültesi, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı 26, İstanbul.

_____, (1981), **Umumî Türk Tarihi’ne Giriş**, III. Baskı, İstanbul.

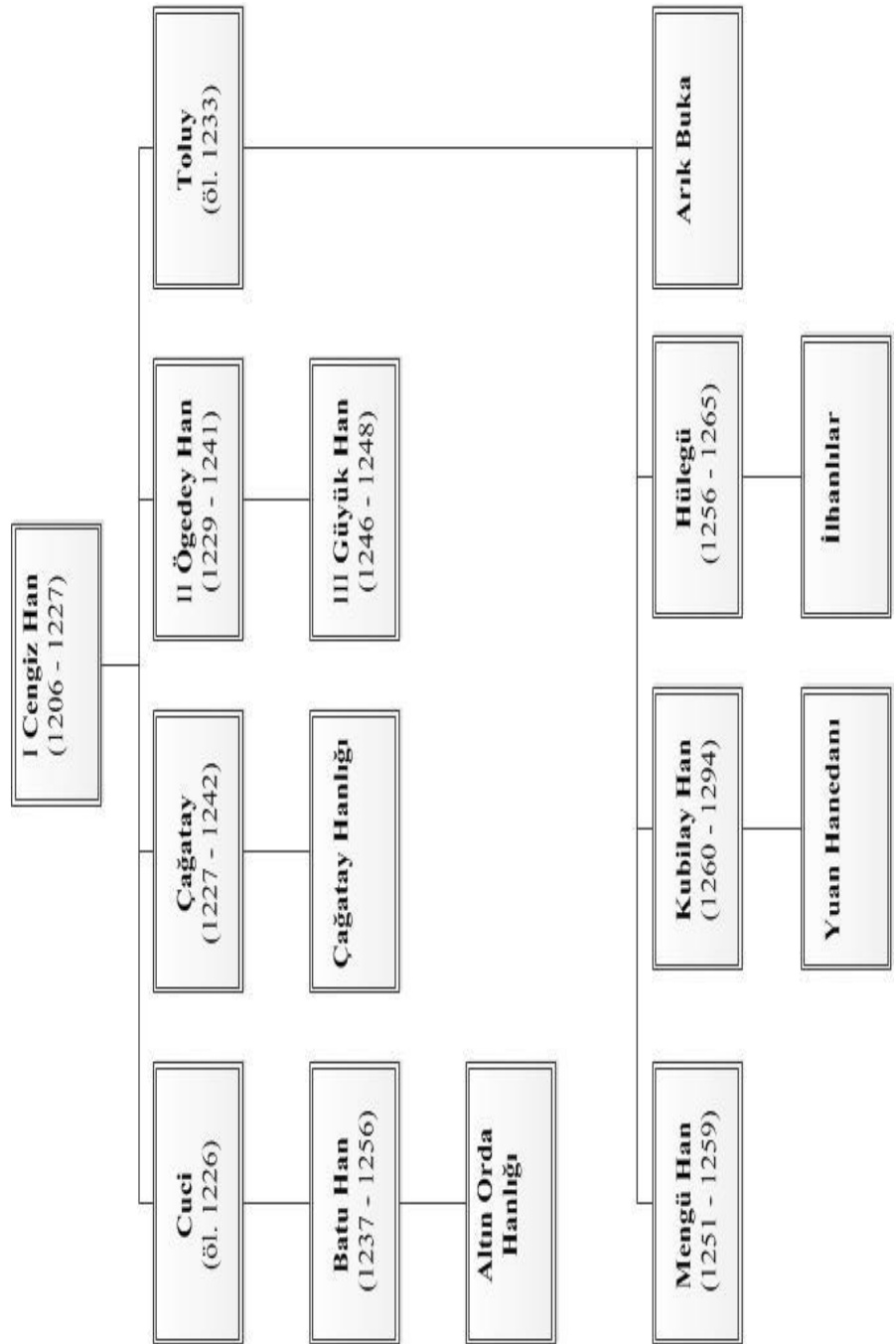
Toynbee, A., (1952), **Der Gang Der Weltgeschichte**, III. Baskı, Zürich

- Tserenhand, G., (1966), “Mongolçuudiyn Ger Bül, Ger Ahiyn Zarim Asuudald (Hurimlah Yos)” (Moğol Aile ve Bazı Meseleleri, Düğün törenleri), **Studia Historica**, Cilt VI, Ulaanbaatar.
- Tsevel, Ya., (1959), “Mongolyn Tsagaan İdee” (Moğolların Sütü Yemekleri), **Studia Ethnographica**, Cilt I, Ulaanbaatar.
- Tsevel, Ya., (1966), **Mongol Helny Taylbar Toly** (Moğolca açıklamalı sözlük), Ulaanbaatar.
- Tsolmon, S., (2006), **Mongoliyn Altan Ordon Uls** (Moğol Altın Orda Devleti), Ulaanbaatar.
- Tuna, O.N., (1972), “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, İÜ, Türkiyat Enstitüsü, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XVII, İstanbul.
- _____, (1976), “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler”, İÜ, Türkiyat Enstitüsü, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XVIII, 1973-1975, İstanbul
- Turan, O., (1941), “Çingiz Unvan Hakkında”, **Belleten**, Cilt V, Sayı 17-20, Ankara.
- _____, (2005), **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul.
- Turnbull, S., (2010), **The Mongol Invasions of Japan 1274 and 1281**, Oxford & Long Island City.
- Tülbasiyeva, L., (2004), **Kazakların Yaşam Estetiği**, Ankara.
- Tüzükât-ı Timur**, Haz. K. Şakirov, A.Aslan, III. Baskı, İstanbul 2010.
- Utemiş Hadji, (1992), **Çingiz-Name**, Faksimile, Perevod, Transkripsiy, Tekstologičeskiye, Primeçaniya. Haz. V.P.Yudina, Alma-Ata.
- Uyar, M., (2007), **İlhanlı Devleti’nin Askerî Teşkilâtı**, AÜ, SBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.

- Vernadsky, G., (1944), “Cengiz Han Yasası”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, Cilt I, (1941-1942), İstanbul.
- _____, (2007), **Moğollar ve Ruslar**, Çev. E.B.Özbilen, İstanbul.
- Vladimirtsov, B.Ya., (1944), **Moğolların İctimaî Teşkilâtı** (Moğol Göçebe Feodalizmi), Çev. A.İnan, Ankara.
- _____, (1983-84), “The Oirat-Mongolian Heroic Epic”, **Mongolian Studies, Journal of Mongolia Society**, Çev. Nattier and John R.Krueger, Vol VIII, Bloomington.
- Yakubovskiy, A.Yu., (1992), **Altın Orda ve Çöküşü**, Çev. H.Eren, IV. Baskı, Ankara.
- Yıldırım, İ., (2002), “Türk Kültüründe Atlı Hedef Okçuluğu Olarak Kabak Oyunu ve Osmanlılardaki Görünümü”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt X, Ankara.
- Yınanç, M.K., (1986), “Bayezid I., Yıldırım”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt II, İstanbul.
- Yuvalı, A., (1994), **İlhanlılar Tarihi I, Kuruluş Devri**, Kayseri.
- Yücel, Y., (1989), **Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları** (1393-1402), Ankara.
- Yüksel, M.Ş., (2008), “Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXIII, Sayı 1, (Temmuz), Bornova-İzmir.
- Yüksel, M.Ş., (2008), “Timurlular Devleti Tarihi Ana Kaynakları”, **Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları**, İstanbul 2008.
- _____, (2010), **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, Ankara.
- Zahirüddin Muhammed Babür, (1985), **Babur’un Hâtıratı**, Çev. R.Arat, Ankara.

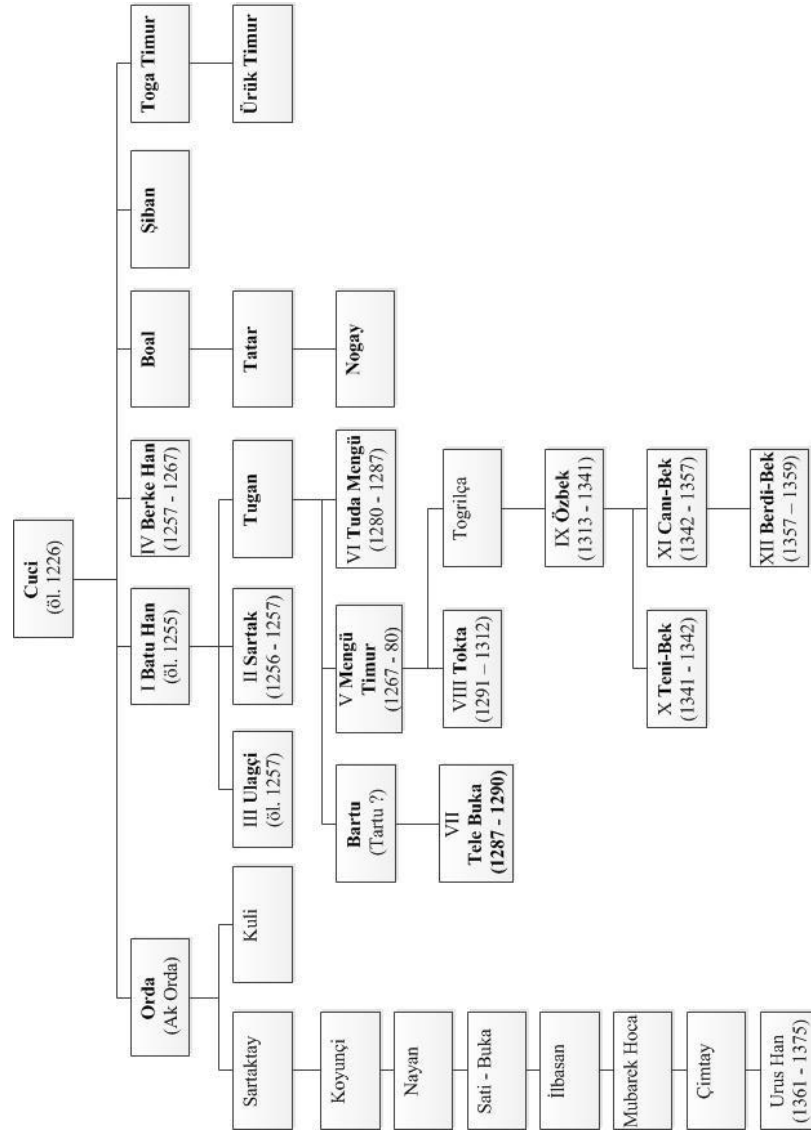
EKLER

1. TABLULAR

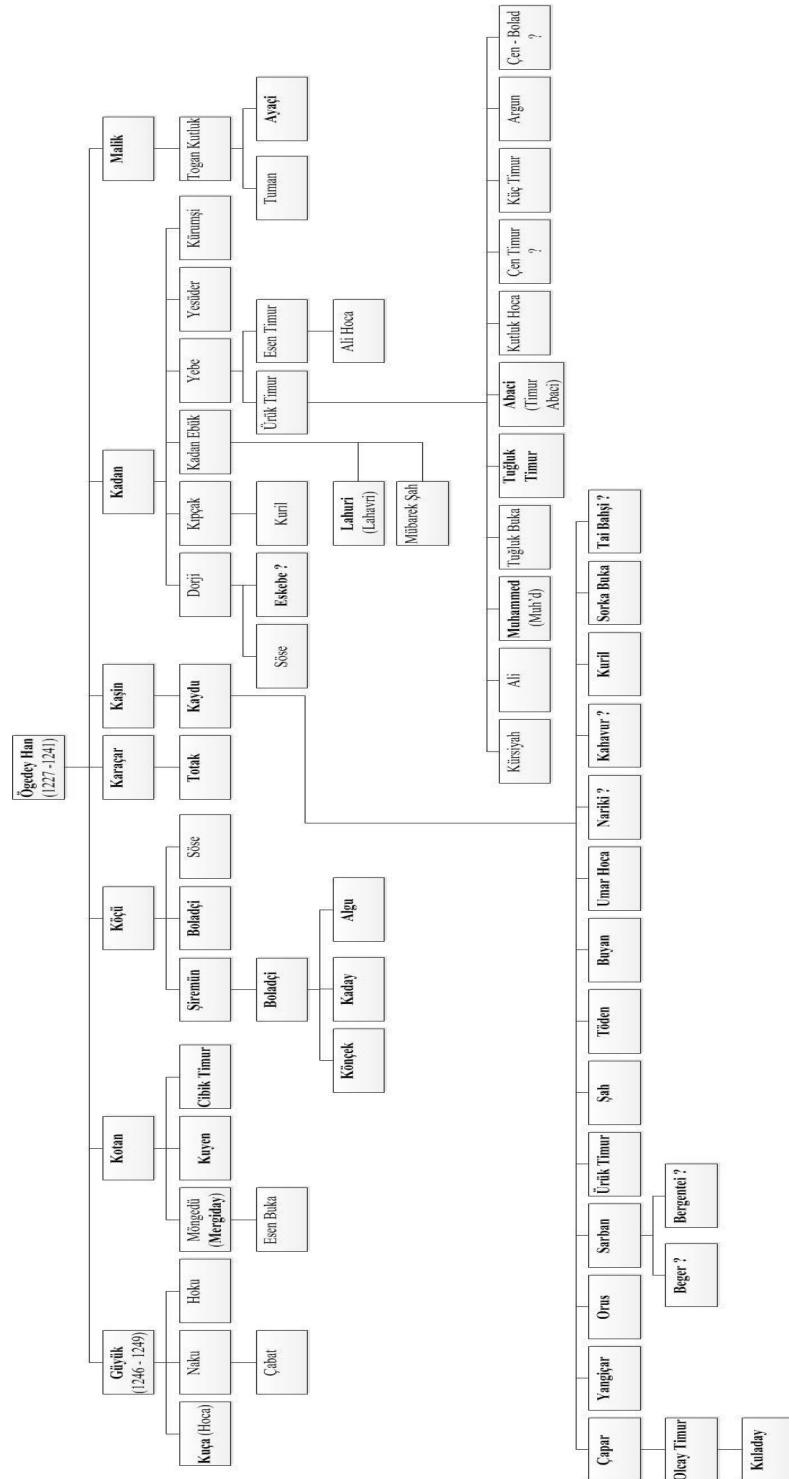
Tablo. 1. Cengiz Han'ın sülalesi.⁸³⁴

⁸³⁴ M.Biran, **Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia**, Richmond: Curzon Press 1997, s.120; G.Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, Çev. E.B.Özbilen, İstanbul 2007, s.502'den bazı değişimlerle alınmıştır.

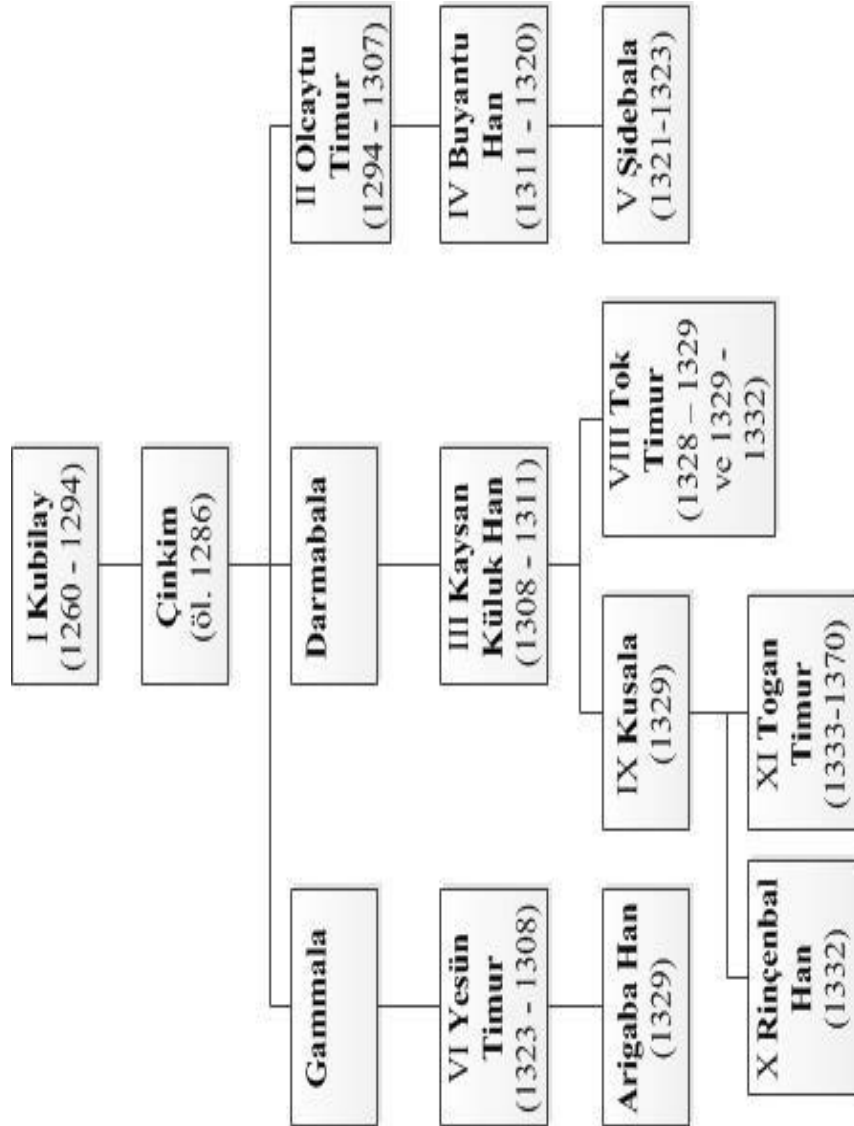

Tablo. 2. Cuci ve Altın Orda Hanlığı.⁸³⁵

⁸³⁵ Handemir, **Habibü's-Siyer**, Cilt III, Çev. W.M.Thackston, Boston: Harvard University 1994, s.XIII; M.Biran, **Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia**, Richmond: Curzon Press 1997, s.125'den bazı değişimlerle alınmıştır.

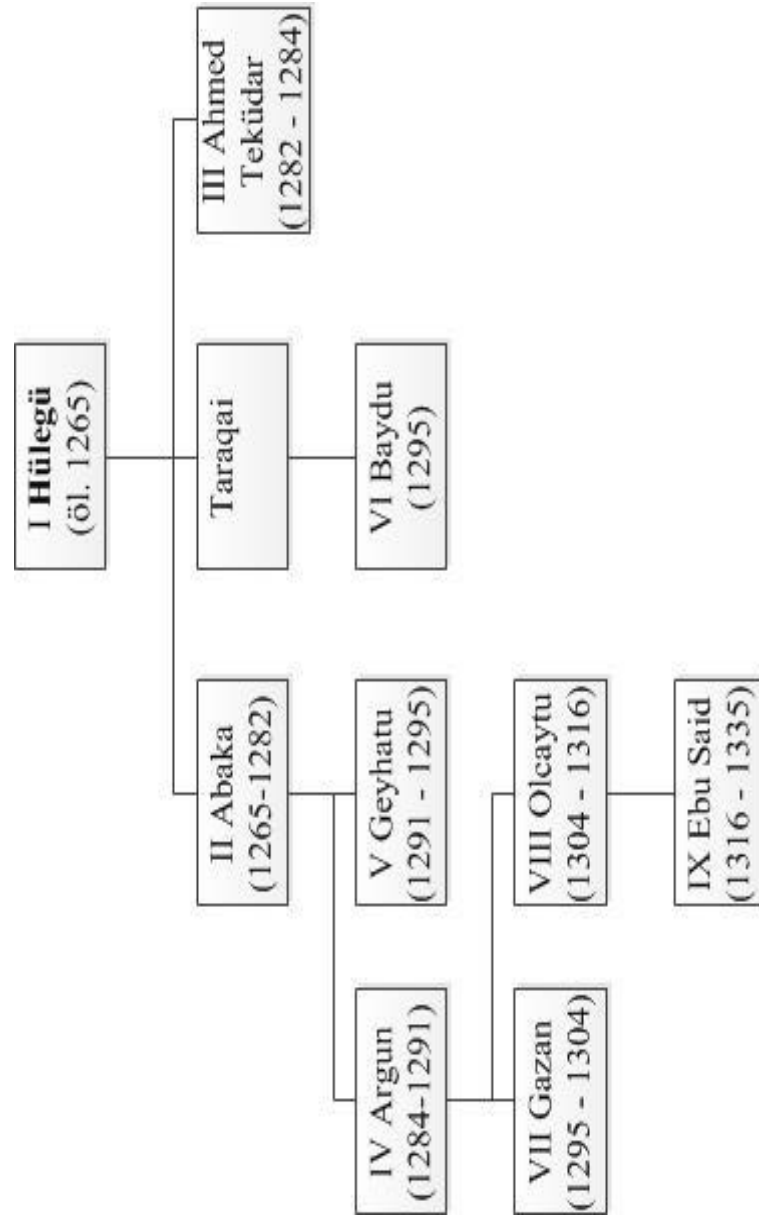

⁸³⁷ Handemir, **Habibü's-Siyer**, Cilt III, Çev. W.M.Thackston, Boston: Harvard University 1994, s.XIV; M.Biran, **Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia**, Richmond: Curzon Press 1997, s.121'den bazı değişimlerle alınmıştır.

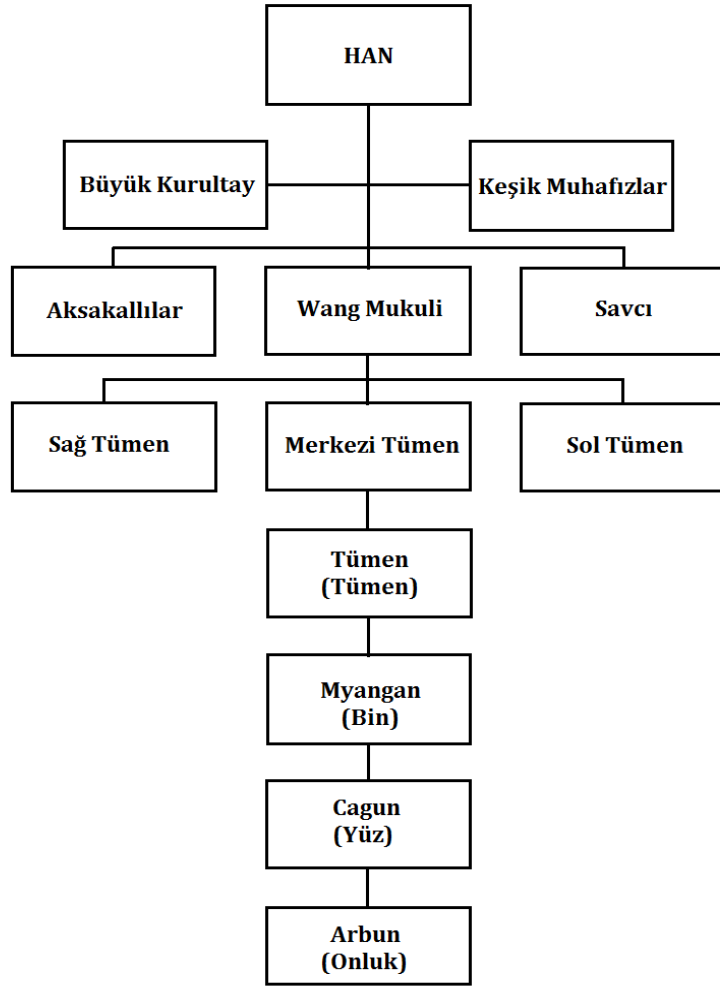
Tablo. 5. Kubilay ve Yuan Devleti⁸³⁸

⁸³⁸ Handemir, **Habibü's-Siyer**, Cilt III, Çev. W.M.Thackston, Boston: Harvard University 1994, s.XVI; M.Biran, **Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia**, Richmond: Curzon Press 1997, s.123'ten bazı değişimlerle alınmıştır.

Tablo. 6. Hülegü ve İlhanlılar.⁸³⁹

⁸³⁹ Handemir, **Habibü's-Siyer**, Cilt III, Çev. W.M.Thackston, Boston: Harvard University 1994, s.XVII; M.Biran, **Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia**, Richmond: Curzon Press 1997, s.124'ten bazı değişimlerle alınmıştır.

Tablo.7. Türk-Moğol Devlet Teşkilâtı⁸⁴⁰

⁸⁴⁰ Z.Baasanjav, **Mongol Ulsiyn Tüüh** (Moğolistan Tarihi), II. Baskı, Ulaanbaatar 2006, s.81.

Tablo. 8. Ögedey Han Dönemindeki Noyanların (Beylerin) Soyurgal'ları⁸⁴¹

Ögedey Han'ın 1236 yılında soyurgal verilmesi (Yuan şî, cilt 95)							
Soyurgal alanlar				Kuzey Çin aile sayısı	Moğol asker sayısı	Oran	
Şehzadeler	1	Cengiz Han'ın kuzeynleri	Daritay Otçigin	10.000	1.000	10.0	
	2	Cengiz Han'ın kardeşleri	Jochi-Kasar	24.493	1.000	24.5	
	3		Kachi-un	55.200	3.000	18.4	
	4		Otçigin Noyan	62.156	5.000	12.4	
	5		Belgütey	11.603	1.000	11.6	
	6	Cengiz Han'ın oğulları	Cuci	41.302	4.000	10.3	
	7		Çağatay	47.330	4.000	11.8	
	8		Ögedey-Güyük	68.593	4.000	17.1	
	9		Toluy-Arık Buka	80.000			
	10		Kölgen	45.930	4.000	11.4	
	11		Köton	47.741	4.000	11.9	
Komutanlar	Prencesler	12 Alaguş Tegin Quri (Ongutlar)		20.000	4.000	5.0	
		13 Alçi Noyan (Hongiradlar)		30.000	5.000	6.0	
		14 Bo-tu (İkheres)		12.652	3.000	4.2	
		15 Chigu (Hongiradlar)		30.000	4.000	7.5	
		16 Kutagu beki (Uyratlar)		9.796	4.000	2.4	
	Şöhret kazanmış Noyanlar	17 Muhulay (Jalayr ve Zuvangar tümen)		39.019	3.000	13.0	
		18 Taisun (Jalayrlar)		10.000	2.000	5.0	
		19 Huyildar-seçen (Mangutlar)		20.000	2.000	10.0	
		20 Jürçedei (Ürüdler)		20.000	4.000	5.0	
		21 Badai (ve Hişilig)		14.087	2.000	7.0	
		22 Sağ kolu 3 tümen	22-1Boroldai-tümen	17.333	1.000	17.3	
			22-2 Temütei-güregen	9.457			
			22-3Ögelen-çerbi	15.807	1.000	15.8	
		23 Sol kolu 8 binlikler	23-1 Hadan-taişi	1.023	1.000	1.0	
			23-2 Yesü-Buka'nın 4 binlik	1.327	4.000	0.33	
			23-3 Yesür'ün 3 binlik	1.775	3.000	0.59	
			23-4 Telenggüt'ün binlik	1.450	1.000	1.5	
		24	Koşaul ve Jusug'un 1200 asker		10.000	2.000	5.0
		25	Degei Noyan		1.713	1.000	1.7
		26	11 diğer hoşuuç'ları		1.714		
Toplam				760.8.9			

⁸⁴¹ Matsüda Konçi, "İh Mongol Ulsiin üed Umard Hyatadad Ezemşil Onooson Tuhai" (Türk-Moğol Devleti Kuzey Çin'de soyurgal verilmesi.), **Nomadic Studies Bulletin**, No 16, Ulaanbaatar 2009, s.66. makaleden alınmıştır.

2. FOTOĞRAFLAR

Foto 1. Sultaniye, İran.

Foto 2. Sultaniye, İran.

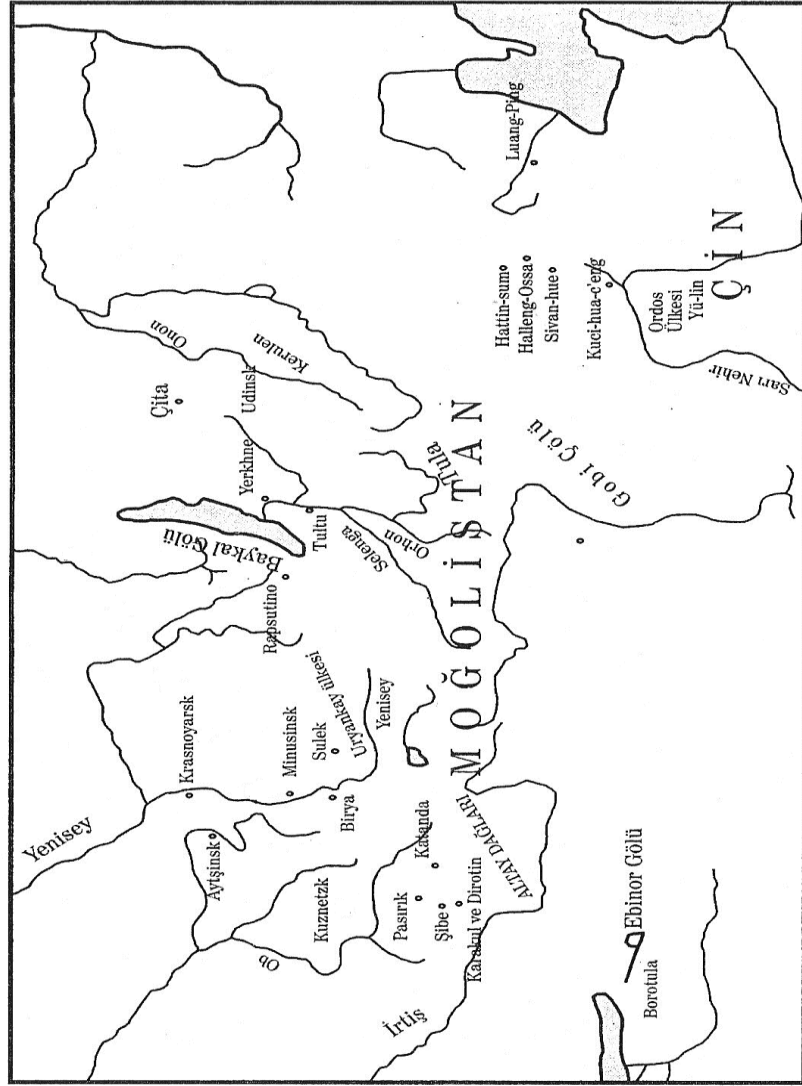

Foto 3. Buhara, Özbekistan

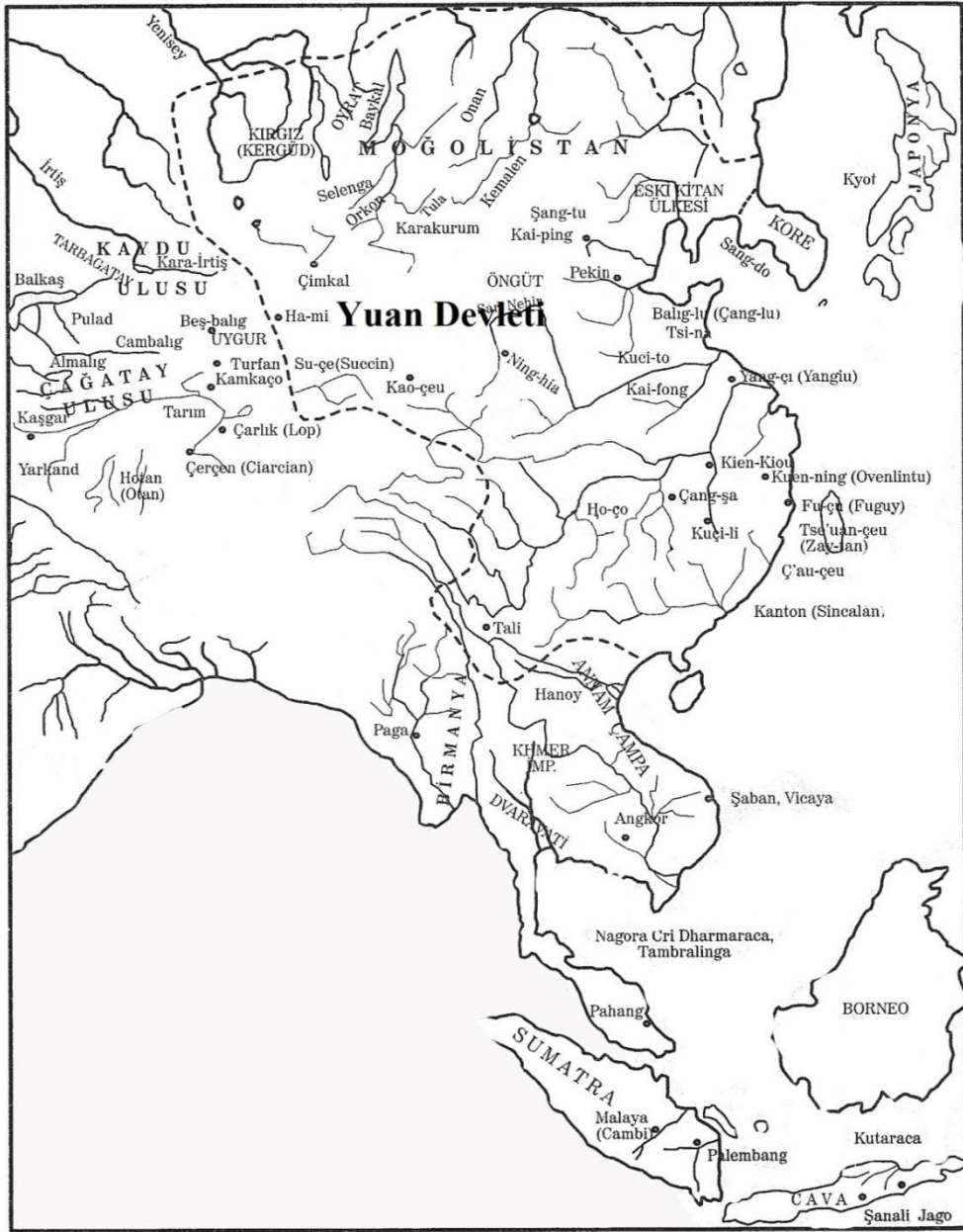
Foto 4. Emir Timur'un türbesi, Semerkant, Özbekistan.

3. HARİTALAR

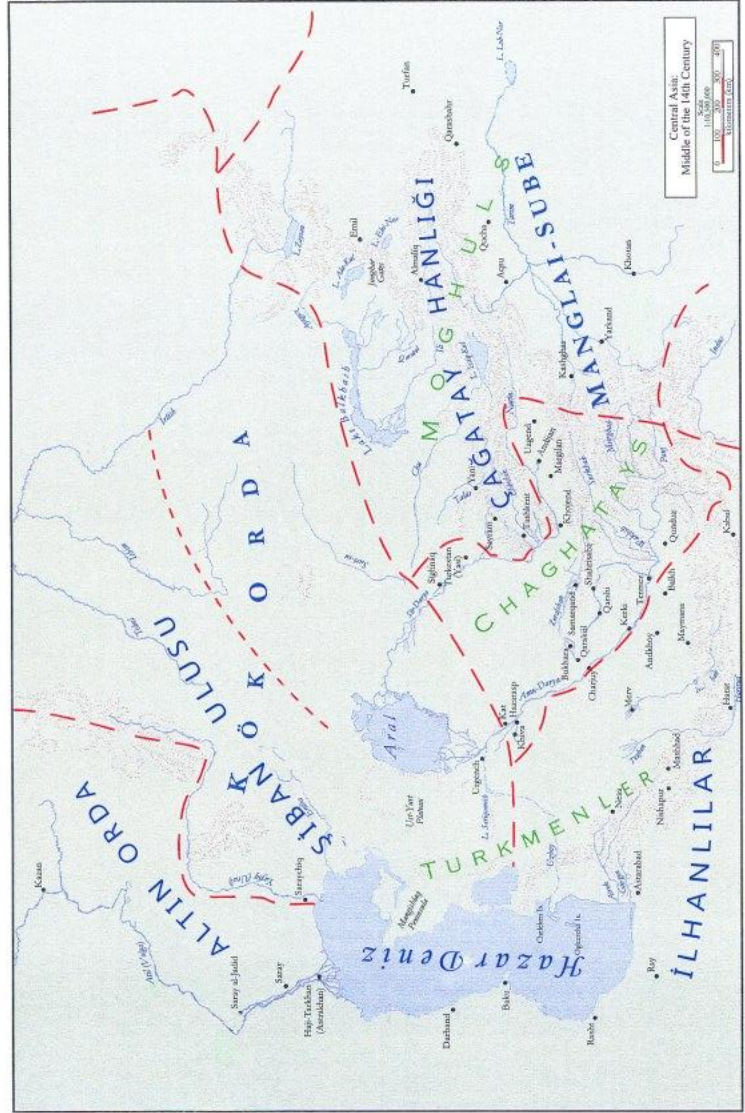
Harita. 1, Moğolistan coğrafyası.⁸⁴²

⁸⁴² R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, VI. Baskı, İstanbul 2010, s.46.

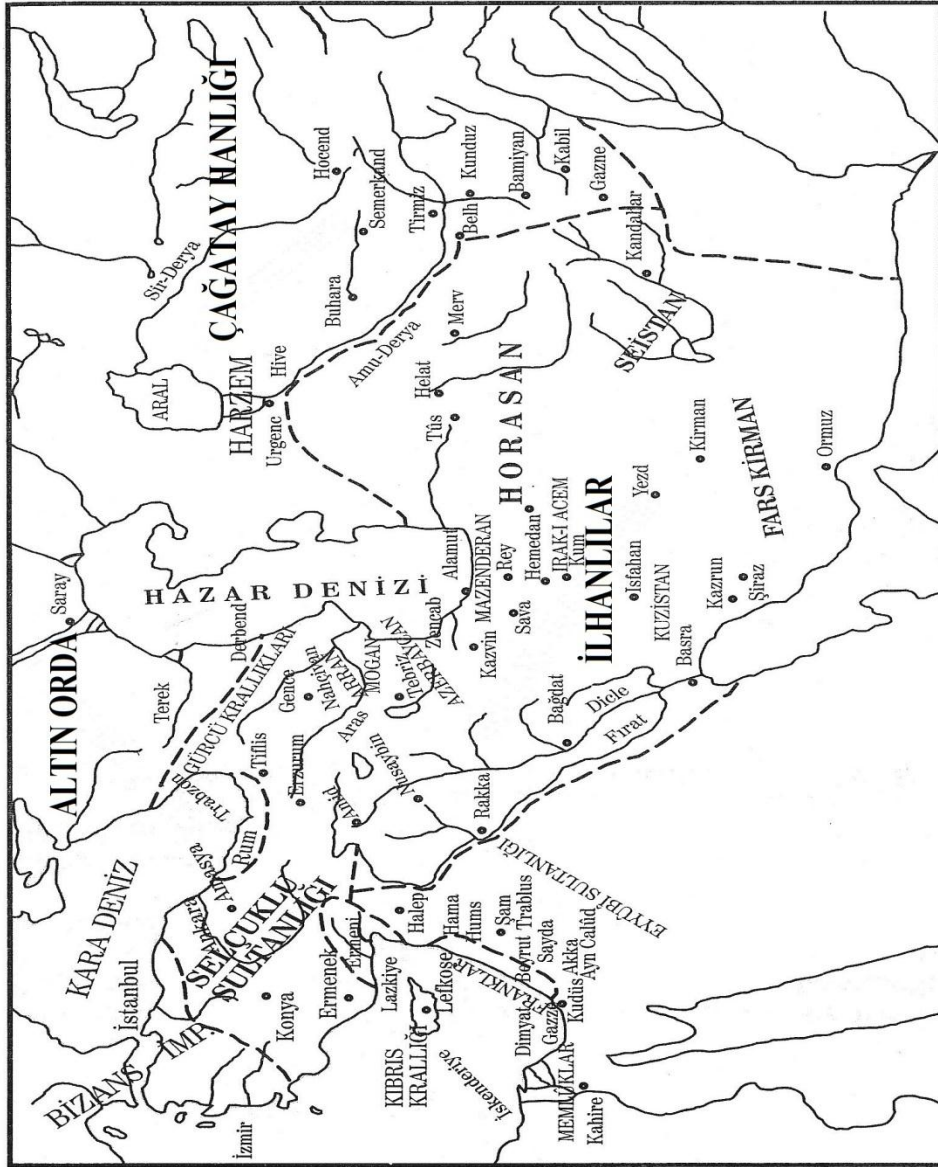
Harita. 2. Kubilay döneminde Yuan Devleti.⁸⁴³

⁸⁴³ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, VI. Baskı, İstanbul 2010, s.360.

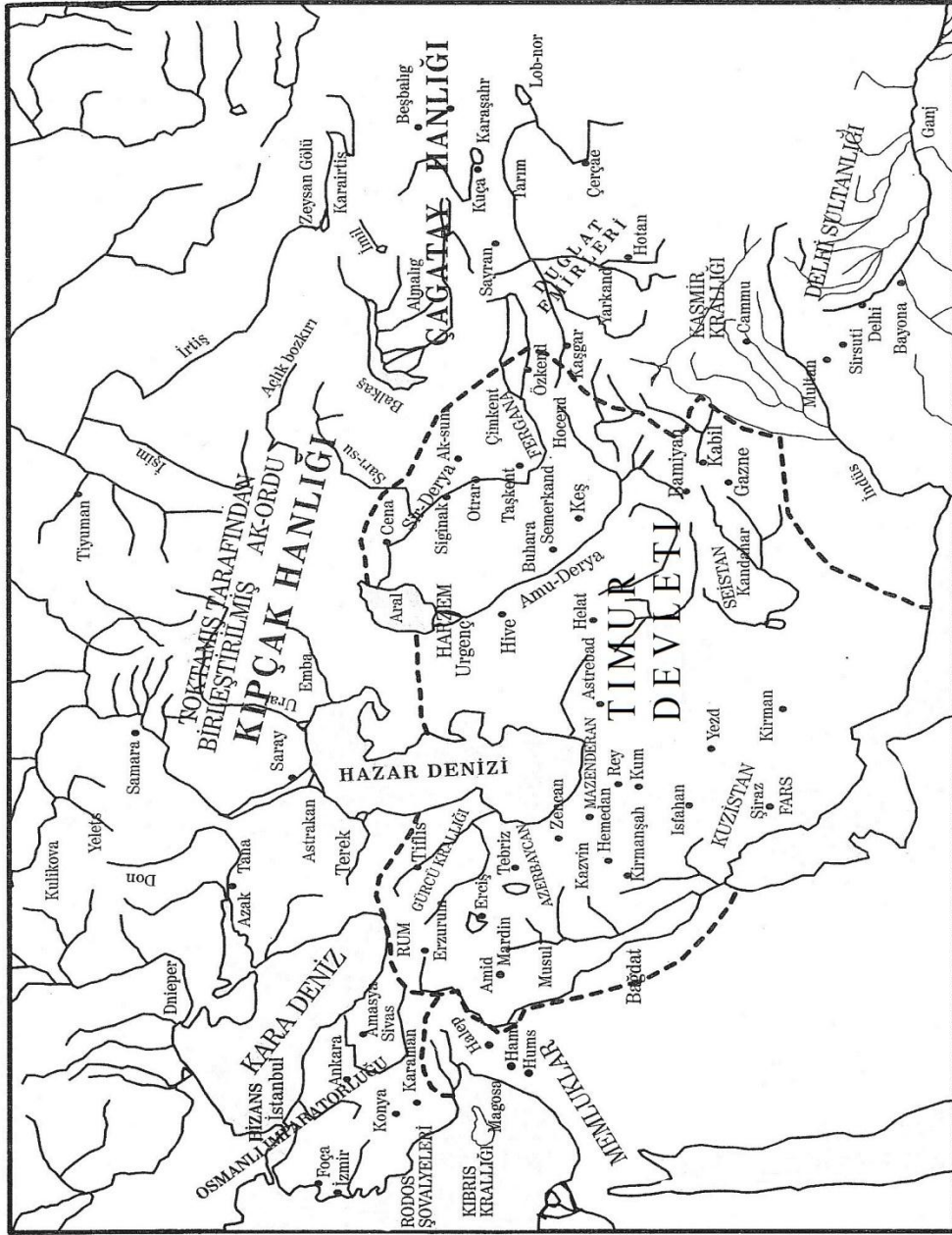
Harita. 3. 14. yüzyılda Orta Asya.⁸⁴⁴

⁸⁴⁴ Y.Bregel, **Historical Maps of Central Asia, 9 th – 19 th centuries A.D**, (Bloomington, 2000) adlı eserden bazı değişimlerle alınmıştır.

Harita. 4. İlhanlılar.⁸⁴⁵

⁸⁴⁵ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, VI. Baskı, İstanbul 2010, s.360.

Harita. 6. Timur Devleti.⁸⁴⁷

⁸⁴⁷ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, VI. Baskı, İstanbul 2010, s.360.